

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Psychologiczna analiza procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich (na przykładzie przestępstw agresywnych i nieagresywnych)

Author: Joanna Kucharewicz

Citation style: Kucharewicz Joanna. (2008). Psychologiczna analiza procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich (na przykładzie przestępstw agresywnych i nieagresywnych). Praca doktorska. Katowice : Uniwersytet Śląski

© Korzystanie z tego materiału jest możliwe zgodnie z właściwymi przepisami o dozwolonym użytku lub o innych wyjątkach przewidzianych w przepisach prawa, a korzystanie w szerszym zakresie wymaga uzyskania zgody uprawnionego.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

UNIwersytet Śląski
Wydział Pedagogiki i Psychologii
Instytut Psychologii

Mgr Joanna Kucharewicz

Psychologiczna analiza procesów motywacyjnych przestępstw
popelnianych przez nieletnich
(na przykładzie przestępstw agresywnych i nieagresywnych)

Praca doktorska
napisana pod kierunkiem
Prof. UŚ dr hab. Jana M. Stanika

Katowice 2008

SPIS TREŚCI

WSTĘP	5
Rozdział I POJĘCIE NIELETNIEGO W UJĘCIU PRAWNYM I PSYCHOLOGICZNYM	7
1.1. Prawne uregulowania odpowiedzialności nieletnich w prawie polskim	7
1.2. Demoralizacja jako podstawowe pojęcie w postępowaniu w sprawach nieletnich	12
1.3. Diagnoza niedostosowania społecznego i asocjalności.....	14
1.4. Styl życia jako konstrukt kryminologiczny w diagnozowaniu niedostosowania społecznego	20
1.5. Poziom realizacji zadań rozwojowych a niedostosowanie społeczne i przestępczość nieletnich	24
Rozdział II ZJAWISKO PRZESTĘPCZOŚCI NIELETNICH W ŚWIETLE WYBRANYCH KONCEPCJI KRYMINOLOGICZNYCH.....	32
2.1. Rola czynników biopsychicznych w etiologii zachowania przestępczego.....	32
2.2. Psychologiczne koncepcje wyjaśniające zjawisko przestępczości nieletnich..	34
2.2.1 Teorie osobowości.....	35
2.2.2 Psychopatia a przestępczość	40
2.2.3 Syndromy HIA i CP jako predyktory przestępczości nieletnich. Badania D. P. Farringtona i in.	42
2.2.4 Styl życia jako konstrukt kryminologiczny w koncepcji Glenna D. Waltersa	45
2.3. Teorie socjologiczne wyjaśniające zjawisko przestępczości.....	49
Rozdział III PSYCHOLOGICZNE MECHANIZMY MOTYWACYJNE W REGULACJI ZACHOWANIA CZŁOWIEKA.....	53
3.1. Pojęcie motywacji we współczesnej psychologii	53
3.2. Motywacja zachowania jako przedmiot badania psychologicznego	57
3.3. Czyn przestępczy a zachowanie w ujęciu psychologicznym	63

Rozdział IV MOTYWACJA ZACHOWANIA PRZESTĘPCZEGO

NIELETNICH 65

- 4.1. Osobowościowe tło motywacyjne przestępczości nieletnich 65
  - 4.1.1. System wartości a przestępczość nieletnich 66
  - 4.1.2. Motywacyjna rola agresywności i lęku w przestępczości nieletnich 69
- 4.2. Sytuacyjne czynniki tła motywacyjnego przestępczości nieletnich 72
- 4.3. Wpływ grupy na zachowania przestępcze nieletnich 74
- 4.4. Konfiguracja czynników ryzyka jako funkcjonalny model wyjaśniania przestępczości nieletnich 79

Rozdział V PROBLEMATYKA BADAŃ WŁASNYCH..... 82

- 5.1. Założenia teoretyczne – podstawowe pojęcia i definicje 83
- 5.2. Cel pracy i zadania badawcze 87
- 5.3. Pytania badawcze 89
- 5.4. Wyróżnienie zmiennych i ich operacjonalizacja 90
- 5.5. Model badawczy 97
- 5.6. Kierunki rozstrzygnięć empirycznych 99

Rozdział VI METODY I ORGANIZACJA BADAŃ 100

- 6.1. Charakterystyka grupy badawczej 100
- 6.2. Zastosowane metody badawcze 104
- 6.3. Organizacja i przebieg badań 111

Rozdział VII CHARAKTERYSTYKA OSOBOWOŚCIOWEGO TŁA

MOTYWACYJNEGO W WYDZIELONYCH SKUPIENIACH 113

- 7.1. Podział próby badawczej na grupy (skupienia) 113
- 7.2. Rodzaje popełnionych przez nieletnich czynów karalnych w wydzielonych skupieniach 123
- 7.3. Analiza porównawcza poziomu ekstra – introwersji, neurotyzmu oraz psychotyzmu w wydzielonych skupieniach 129
- 7.4. Analiza porównawcza lęku –cechy w wydzielonych skupieniach 132
- 7.5. Analiza porównawcza poziomu i rodzajów agresji w badanych grupach nieletnich 135

7.6. Umieszczenie poczucia kontroli w wydzielonych grupach nieletnich	141
7.7. Analiza porównawcza stylu funkcjonowania interpersonalnego w wydzielonych skupieniach.....	143
7.8. Hierarchia wartości w badanych grupach nieletnich	151
7.9. Poziom poczucia winy w wydzielonych skupieniach	158
7.10. Poziom intelektualny nieletnich w wyróżnionych skupieniach	160

Rozdział VIII CHARAKTERYSTYKA SYTUACYJNYCH CZYNNIKÓW

TŁA MOTYWACYJNEGO W WYDZIELONYCH SKUPIENIACH..... 163

8.1. Sytuacja nagła <i>versus</i> sytuacja ciągła a rodzaje zachowań przestępczych nieletnich	164
8.2. Częstotliwość popełniania przestępstw przez nieletnich w wydzielonych skupieniach	169
8.3. Poziom planowania czynu w badanych grupach nieletnich	172
8.4. Wpływ alkoholu na popełnienie przestępstwa w wydzielonych skupieniach	176
8.5. Sposób popełniania przestępstwa przez nieletnich (indywidualne <i>versus</i> grupowo) w poszczególnych skupieniach	179

Rozdział IX RODZAJE ORAZ NASILENIE MOTYWÓW

DOMINUJĄCYCH (GŁÓWNYCH) W WYRÓŻNIONYCH GRUPACH (SKUPIENIACH) NIELETNICH 192

Rozdział X DYSKUSJA WYNIKÓW I WNIOSKI 198

BIBLIOGRAFIA..... 205

ZAŁĄCZNIKI

WSTĘP*

Gwałtowny wzrost i eskalacja najgroźniejszych przestępstw popełnianych przez nieletnich jest problemem o szczególnym znaczeniu społecznym. Irracjonalne motywy tych przestępstw, nasilona agresja oraz okrucieństwo bulwersują szerokie kręgi społeczne. Fakt ten stał się także problemem podejmowanym przez przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, między innymi: kryminologii, socjologii, prawa, psychologii, pedagogiki.

Oficjalne rejestry Departamentu Organizacji i Informatyki Ministerstwa Sprawiedliwości oraz Wydziału Prewencji Komendy Głównej Policji, przedstawiające rozmiary i charakter przestępczości nieletnich wskazują na występowanie w niej trzech głównych tendencji: systematycznego wzrostu wszystkich rodzajów przestępstw, obniżania się dolnej granicy wieku nieletnich sprawców oraz znacznego wzrostu przestępstw gwałtowych, charakteryzujących się dużym natężeniem agresji i wyjątkową brutalnością.

Jak wykazuje interpretacja statystyk policyjnych i sądowych, w strukturze przestępczości nieletnich, od kilku lat, dominują przestępstwa przeciwko mieniu oraz tak zwane przestępstwa gwałtowe (przeciwko zdrowiu i życiu). Właśnie te dwie grupy przestępstw będą stanowiły przedmiot moich zainteresowań badawczych (jako najbardziej rozpowszechnione i groźne społecznie) w niniejszej pracy doktorskiej.

Badanie procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich stanowi nieodzowne ogniwo w wyjaśnianiu tych zachowań, gdyż pozwala opisać zarówno czynniki etiologiczne, jak i osobowość nieletniego sprawcy przestępstwa (tło osobowościowe), a także dokonać psychologicznej oceny sytuacji kryminogennej przestępstwa ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką w zachowaniu tym odegrała grupa (tło sytuacyjne). Celowe, zatem wydaje się poszukiwanie motywów i rekonstruowanie procesów motywacyjnych przestępczości nieletnich w powiązaniu z poznaniem indywidualnych historii życia oraz określeniem predyspozycji psychicznych i uwarunkowań sytuacyjnych, na tle których doszło do popełnienia czynu karalnego. Taki sposób wyjaśniania daje także możliwość sprawdzenia czy, i w jaki stopniu, proces

motywacyjny zachowania przestępczego jest wynikiem interakcji czynników podmiotowych i sytuacyjnych, a więc jest wynikiem wzajemnego wpływu czynników osobowościowych i społecznych (grupowych).

W kontekście tychże rozważań można sformułować następujące pytania: Jakimi motywami kierują się nieletni popełniający różne rodzaje przestępstw (agresywne versus nieagresywne)? W jakim stopniu różnice te zdeterminowane są osobistymi, a w jakim sytuacyjnymi (grupowymi) uwarunkowaniami (przestępstwa popełnione indywidualnie *versus* w grupie)?

Powyższe kwestie wydają się być istotne zarówno z poznawczego, jak i z praktycznego punktu widzenia. Uzyskane wyniki badań i analiz, przyczynią się do pogłębienia wiedzy o przestępczości nieletnich. Ponadto dostarczą także wskazówek dotyczących postępowania diagnostycznego w opiniowaniu sądowo – psychologicznym spraw karnych nieletnich, a także informacji, które będą mogły zostać wykorzystane w działalności prewencyjnej przestępczości nieletnich.

Praca składa się z dwu części: pierwszej stanowiącej teoretyczne uzasadnienie podjętego tematu badań i drugiej o charakterze empirycznym, prezentującej model badawczy, opis metod, a także wyniki badań oraz ich omówienie. Pierwsza część zawiera przegląd teorii wyjaśniającej zjawisko przestępczości nieletnich, a także opis psychologicznej analizy procesów motywacyjnych zachowań przestępczych. W części tej próbowano także uzasadnić wybór teorii motywacji oraz koncepcji człowieka do opisu funkcjonowania jednostki w sytuacji trudnej. Koncepcje te umożliwiły wyjaśnianie i opisywanie we wzajemnych, funkcjonalnych relacjach wszystkie zmienne leżące u podstaw zachowania przestępczego nieletnich.

Składam wyrazy podziękowania Promotorowi tej pracy, Prof. dr hab. Janowi M. Stanikowi, za pomoc naukową i życzliwość oraz mężowi, synowi i rodzicom za udzielane wsparcie oraz cierpliwość.

---

* Praca naukowa finansowana ze środków na naukę jako projekt badawczy

Rozdział I

POJĘCIE NIELETNIEGO W UJĘCIU PRAWNYM I PSYCHOLOGICZNYM

1.1. Prawne uregulowania odpowiedzialności nieletnich w prawie polskim

W polskim prawie postępowanie z nieletnimi reguluje Ustawa o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich z 26 października 1982 roku (Dziennik Ustaw Nr 35, poz. 228).

Wejście tej ustawy w życie stwarza, zarówno dla praktyków w zakresie postępowania w sprawach nieletnich, jak i dla nauki zajmującej się problematyką profilaktyki i resocjalizacji nieletnich, zupełnie nowe, nieznane problemy praktyczne i teoretyczne.

Uchwalenie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich zamyka ponad 50 – letni okres obowiązywania przepisów kodeksu karnego z 1932 roku dotyczących postępowania z nieletnimi sprawcami „czynów zabronionych pod groźbą kary” (Krukowski, 1991, s. 9). Jej opracowanie trwało 26 lat, a wpłynęły na to m.in. różnorodność koncepcji przedstawionych przez zainteresowane resorty i środowiska naukowe oraz dążenie do opracowania idealnego modelu prawnego i nieliczenie się z praktycznymi możliwościami wprowadzenia w życie poprawionych uregulowań, co powodowało, iż okazywały się one niezadowolające i często bardzo kosztowe (Czarnecka–Działuk, 1992, s. 19).

Okres ten przyniósł niewątpliwie bogaty dorobek doświadczeń, badań, eksperymentów, prób i poszukiwań nowych rozwiązań w dziedzinie zwalczania i zapobiegania demoralizacji oraz przestępców dzieci i młodzieży. Stopniowo wprowadza więc szereg do systemu postępowania w sprawach nieletnich, które wniósł przed kilkudziesięciami laty dawny kodeks karny i dawny kodeks postępowania karnego. Szczególnie doniosłym przedsięwzięciem w tym zakresie było utworzenie sądów rodzinnych, będąc wyrazem nowego traktowania problematyki nieletnich.

Podstawowym pojęciem dla Ustawy jest pojęcie nieletniego, gdyż wyznacza zakres podmiotowy zawartych regulacji. U.p.n. wyodrębnia trzy kategorie osób, objęte wspólnym określeniem *nieletni*. Kryteria, według których zalicza się poszczególne osoby do poszczególnych kategorii, to: 1) rodzaj postępowania wobec nich, 2) wiek osób, wobec których mogą być stosowane poszczególne postępowania, tzn. postępowanie mające charakter zapobiegania i zwalczania demoralizacji, postępowanie w sprawach o czyny karalne oraz wykonywanie orzeczonych środków wychowawczych lub poprawczych (Nowak, 1998, s. 20).

W świetle Ustawy (art. 1 § 1) nieletnim jest każdy, kto dopuścił się czynu karalnego po ukończeniu 13 lat, ale przed ukończeniem 17 lat, a także osoba, wobec której został orzeczony i jest wykonywany środek wychowawczy lub poprawczy, przy czym nie może on trwać dłużej niż do ukończenia przez te osoby 21 lat. Szczególną podgrupę stanowią osoby w wieku 17 – 18 lat, które dopuściły się występku, a które można traktować łagodniej (zgodnie z przepisami u.p.n., a nie k.k.), co jest uzależnione od właściwości osobistych sprawcy oraz okoliczności sprawy (por. Woszczek, 2002; s. 254).

Obejmując działaniami sądu rodzinnego powyższe kategorie nieletnich, ustawodawca miał na względzie:

- w miarę wczesną interwencję sądu rodzinnego w życie młodego człowieka, bez czekania na przejaw jego demoralizacji w postaci popełnienia czynu karalnego (Patulski, 1983; s. 136);
- fakt systemowego zapobiegania demoralizacji i przestępczości nieletnich, a więc uwzględnienie wszystkich faz postępowania i wszelkich przejawów społecznego wykolejenia się nieletnich;
- fakt, iż posługiwanie się środkami karnymi w stosunku do nieletnich jest nieefektywne wychowawczo (Grześkowiak, 1986).

Należy jednak zauważyć, iż ustawodawca nakazuje stosowanie, wobec nieletnich, przepisów części ogólnej k.k. lub k.w., jeśli nie są one sprzeczne z ustawą. G. Harasimiak (2000, s. 82) podkreśla, iż podstawę działania zawsze powinno stanowić dobro nieletniego, w którym subiektywne nastawienie do

młodej osoby, jako sprawcy nie jest najważniejszą przesłanką. Liczy się nie naganność jej zachowania lub wielkość stwarzanego zagrożenia społecznego, ale konsekwencje stąd wynikające dla samego nieletniego.

Wobec nieletnich, którzy wykazują przejawy demoralizacji bądź dopuścili się czynu karalnego mogą być orzeczone i zastosowane odpowiednie środki wychowawcze, lecznicze lub środek poprawczy.

A. Strzembosz (1984 s. 42) dzieli – wymieniane w ustawie – środki wychowawcze na trzy grupy:

- 1) pozostawiającego nieletniego w jego dotychczasowym środowisku wychowawczym (upomnienie, zobowiązanie nieletniego do określonego postępowania oraz ustanowienie nad nim nadzoru);
- 2) środki pozwalające na skierowanie nieletniego do palcówki lub instytucji przejmującej od rodziców lub opiekunów tylko część obowiązków związanych z opieką i wychowaniem (skierowanie nieletniego do kuratorskiego ośrodka pracy z młodzieżą, umieszczenie w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego);
- 3) środki całkowicie zmieniające środowisko wychowawcze nieletniego (umieszczenie nieletniego w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego posiadającej charakter stacjonarny np. w rodzinie zastępczej, w młodzieżowym ośrodku wychowawczym lub w palcówce opiekuńczo – wychowawczej, jak dom dziecka lub ośrodek szkolno wychowawczy).

Środek poprawczy – umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym – został wyodrębniony z ogółu stosowanych wobec nieletnich. Środek ten może być orzeczony przez sąd tylko wobec nieletniego, który po ukończeniu 13 lat popełnił czyn karalny, przy czym obok wysokiego stopnia demoralizacji i nieskuteczności (stałej lub przewidzianej) środków wychowawczych, przemawiają za tym również okoliczności i charakter czynu. Do zakładu poprawczego powinni być kierowani nieletni o najgorszej prognozie na przyszłość (op. cit., s.49).

Ustawodawca poza środkami wychowawczymi i środkiem poprawczym przewiduje także stosowanie w stosunku do nieletnich środków leczniczo – wychowawczych. Warunkiem ich stosowania jest konieczność poddania nieletniego zabiegom leczniczym lub zorganizowania nad nim specjalistycznej opieki. Są one stosowne wobec nieletnich przejawiających demoralizację uwarunkowaną m.in. zaburzeniami osobowości, chorobą psychiczną, niedorozwojem umysłowym lub łączącą się z nałogowym używaniem alkoholu i innych środków odurzających.

W pewnych sytuacjach odpowiedzialność karną może ponieść nieletni, który ukończył 15 lat, co jest uzależnione od rodzaju popełnionego czynu oraz jego okoliczności. Są to ciężkie przestępstwa, co do których można zakładać, że nieletni już w wieku 15 lat zdaje sobie sprawę z ich społecznego niebezpieczeństwa (art. 10 § 2 ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. kodeksu karnego).

Czyn karalny, w rozumieniu ustawy, to czyn zabroniony przez ustawę, jako: przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie określone w artykułach kodeksu wykroczeń (art. 1 § 2 pkt 2 u. p. n.). Natomiast przestępstwo to czyn społecznie niebezpieczny o znamionach ustawowych, bezprawny, zawiniony i zagrożony karą w ustawie (Świda, 1982; s. 121).

W obecnie obowiązującym Kodeksie Karnym, z dnia 6 czerwca 1997 roku (Dziennik Ustaw Nr 88, poz. 553) ustawodawca wymienia następujące rodzaje przestępstw:

- przeciwko zdrowiu i życiu: zabójstwo (art. 148 k.k.), uszkodzenie ciała (art. 156 – 157 k.k.), bójka lub pobicie (art. 158 – 159 k.k.);
- przeciwko bezpieczeństwu powszechnemu: pożar, eksplozja materiałów wybuchowych (art. 163 k.k.),
- przeciwko bezpieczeństwu w komunikacji: przestępstwa drogowe (art. 173 – 174, 177, 179 k.k.);
- przeciwko wolności seksualnej i obyczajności: zgwałcenie (art. 197 k.k.);

- przeciwko porządkowi publicznemu: udział w zorganizowanej grupie przestępczej (art. 258 k.k.)
- przeciwko mieniu: kradzież mienia prywatnego (art. 278 k.k.), kradzież z włamaniem (art. 279), rozbój i wymuszenie rozbójnicze (art. 280 – 282 k.k.);
- przeciwko działalności instytucji państwowych: czynna napaść na funkcjonariusza publicznego (art. 222 – 223 k.k.);
- przeciwko wymiarowi sprawiedliwości (art. 232 – 247 k.k.);
- przeciwko wiarygodności dokumentów (art. 270 – 277 k.k.);
- przeciwko obrotowi pieniędzmi (art. 310 – 316 k.k.).

Przestępstwem skarbowym jest czyn społecznie niebezpieczny i zagrożony karą, którego zabrania się w ustawie skarbowej i który jednocześnie polega na naruszeniu przepisów w zakresie prawa dewizowego, prawa celnego czy prawa podatkowego (por. Nowak, 1998; s. 23).

W postępowaniu w sprawach nieletnich, należy kierować się nade wszystko „dobrem nieletniego”. Należy przyjąć, że „dobro nieletniego to stan rzeczy tworzący dla nieletniego (optymalne w danej sytuacji) możliwości zaspokajania potrzeb psychicznych, fizycznych oraz rozwijania uzdolnień i nabywania umiejętności zgodnie z wymaganiami prawa i ogólnie akceptowanymi zasadami moralności, co powinno pozwolić mu w przyszłości na uzyskanie samodzielności i stabilizacji życiowej oraz zajęcie odpowiadającego jego możliwościom miejsca w społeczeństwie (Gaberle, Korcyl – Wolska, 2002; s. 24).

Właściwym do rozpoznawania spraw nieletnich jest sąd rodzinny. W postępowaniu w sprawach nieletnich ustawa przewiduje następujące rodzaje postępowania: wyjaśniające, opiekuńczo – wychowawcze, poprawcze, w sprawie stosowania środków leczniczo – wychowawczych, odwoławcze i wychowawcze. Ustawa wprowadza, jako podstawowe postępowanie, w którym stosuje się odpowiednio przepisy kodeksu postępowania cywilnego trybu nieprocesowego, a jedynie wyjątkowo – w zakresie zbierania, utrwalania i przeprowadzania

dowodów przez policję, powołania i działania obrońcy oraz w postępowaniu poprawczym – przepisy postępowania karnego (op. cit., s. 26).

L. Gardocki (1994, s. 80) podkreśla, iż postępowanie z nieletnimi uregulowane w ustawie nie ma charakteru karnego, a popełnienie czynu o znamionach przestępstwa lub wykroczenia nie jest jedyną przesłanką tego postępowania. Ustawa reguluje bowiem także postępowanie z nieletnimi, u których stwierdzono objawy demoralizacji.

1.2. Demoralizacja jako podstawowe pojęcie w postępowaniu w sprawach nieletnich

Analiza ewolucji postępowania z nieletnimi (zob. Nowak, 1998, s. 10–17) wskazuje na nieuchronność procesu rozszerzania jego zakresu podmiotowego i przedmiotowego. Odbiciem tego jest wprowadzenie pojęcia **demoralizacja**, które jest jednym z kluczowych pojęć ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich. Jednakże, jak podkreśla się w wielu opracowaniach dotyczących tej ustawy, pojęcie demoralizacji nie jest w niej zdefiniowane (zob. Górecki, Stachowiak, 2005).

Ustawodawca posługuje się terminem *demoralizacja* w kilku sytuacjach:

- nakreślając cel regulacji (preambuła u. p. n.);
- określając zakres podmiotowy postępowania z nieletnimi (art. 1 § 1 pkt 1 u.p.n.);
- wskazując, kiedy na podstawie u.p.n. można wszcząć postępowanie (art. 2 u.p.n.);
- wymieniając okoliczności świadczące o demoralizacji i posługując się konkretnymi przykładami zachowań, ustawodawca stara się ułatwić interpretację pojęcia (art. 4 § 1 u.p.n.);
- podczas podejmowania decyzji w trakcie postępowania – miernikiem ma być stopień demoralizacji (Harasimiak 2002; s. 278).

A. Nowak (1998, s.22) określa, iż *demoralizacja* jest stanem osobowości cechującym się negatywnym nastawieniem wobec oczekiwań społecznych, zgodnie z relacjami społecznymi nieletniego. Przykładowy katalog okoliczności

i zachowań świadczących o demoralizacji nieletniego, zawiera art. 4 § 1 u.p.n. Są to: wagary, zaniedbywanie nauki szkolnej, ucieczki z domu, picie alkoholu, używanie środków odurzających, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych, a także naruszanie zasad współżycia społecznego i popełnianie czynów zabronionych.

W komentarzach do ustawy zgodnie przyjmuje się, że *demoralizacja* nieletnich oznacza stan bądź proces charakteryzujący negatywne postawy i zachowania nieletniego w stosunku do obowiązujących w społeczeństwie podstawowych norm i zasad postępowania (zob. K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha. 1984, s.16). Jak podkreślają autorzy (op. cit., s.18), demoralizacja, której nie towarzyszą czyny karalne, ale cechują ją zachowania sprzeczne z, innymi niż prawne, normami społecznymi nazywa się **wykolejeniem obyczajowym**.

G. Harasimiak (2002, s. 279 i in.) zwraca uwagę, iż w wymienianych w różnych definicjach, przejawach demoralizacji akcent położony jest na stan wewnętrzny, który ujawnia się w określonym – zewnętrznym zachowaniu. Natomiast w przypadku okoliczności świadczących o demoralizacji – zwrócony jest na obiektywne fakty, mogące mieć źródło w postawach i strukturze wewnętrznej osoby. Natomiast, jak zauważa autor, w przypadku określania stopnia demoralizacji chodzi o subiektywny, wewnętrzny stan określany indywidualnie dzięki specjalistycznym badaniom. Nierzadko jest on wyraźnie uzewnętrzniany przez zachowanie osoby (zob. Strzembosz, 1984; Grześkowiak, 1986; Sienkiewicz, 1986).

W literaturze zaznaczyły się także próby wyłonienia kryteriów umożliwiających określenie skali patologii (Ostrihanska, 1972; Wójcik, 1988), jednakże dotyczyły one pojęcia pokrewnego – *niedostosowania społecznego* (Harasimiak, 2002). Jak zauważa autor, w doktrynie przeważa pogląd, iż możliwe jest traktowanie obu terminów jako synonimy albo co najmniej określenia ściśle z sobą powiązane (por. Bieńkowska, Walczak – Żochowska, 2003; s.56). P. Górecki i S. Stachowiak (2005, s. 17) określają demoralizację,

jako szczególnie intensywną i względnie trwałą postać niedostosowania społecznego.

J. M. Stanik (2007) przytaczając komentarze odnoszących się do rozumienia konstruktu prawnego jakim jest termin *demoralizacja* w u. p. n., stwierdza, że odpowiednikami empirycznych konstruktów tego terminu prawnego w podejściu psychologicznym i pedagogicznym są pojęcia niedostosowania społecznego i asocjalności.

1.3. Diagnoza niedostosowania społecznego i asocjalności

W opracowaniach naukowych autorzy zajmujący się problematyką *niedostosowania społecznego* (nieprzystosowania, demoralizacja, wykołajenie społecznym itp.) posługują się różnymi jego definicjami, które obejmują bardzo szeroki zakres treściowy tego pojęcia lub też przeciwnie, w różnym stopniu zawężając jego obszar znaczeniowy.

Przykładem szerokiego (objawowo rzecz biorąc) pojmowania nieprzystosowania społecznego jest np. stanowisko Cz. Cekiery (1979, s.15), który problematykę tę ujął w ogólnym kontekście zdrowia psychicznego, podobnie jak to uczynił T. Christianson (1967). Wśród objawów nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży autor wymienia: napady krzyku, płaczu lub złości nieproporcjonalne do działających bodźców, uczulenie fizyczne i psychiczne na określone bodźce, nadpobudliwość emocjonalna, bezsenność oraz częste marzenia na jawie, brak apetytu lub tendencja do żarłoczości, ucieczka w chorobę, regresja do form zachowania z wcześniejszych faz rozwojowych, lęki, poczucie zagrożenia, poczucie depresji apatii, izolacji, bezradność i nieporadność, lekceważenie obowiązków w domu i w szkole, zaniedbanie w nauce – negatywna postawa wobec szkoły, nagminne kłamstwa, częste wagary, ucieczki z domu, oszustwa, kradzieże, agresja w stosunku do osób i zwierząt, palenie papierosów, nadużywanie leków i środków odurzających, chuligaństwo i wandalizm, przynależność do grup nieformalnych, pasożytniczy tryb życia oraz ucieczkę przed krytyką. Listę tę można by jeszcze poszerzyć o takie przejawy zachowań jak prostytutkę czy zamachy samobójcze.

Jak zauważa J. M. Stanik (2007), szczegółowa analiza listy zachowań charakteryzujących niedostosowanie społeczne (czy nieprzystosowania) przedstawiona przez Cz. Cekierę, wskazuje, że znajdują się na niej zarówno przykłady zachowań dotyczące zaburzeń o charakterze reaktywnym czy nerwicowym (np. uczulenie fizyczne lub psychiczne na określone bodźce, bezsenność oraz częste marzenia na jawie, lęki, poczucie zagrożenia, bezradność, nieporadność itp.), jak i przejawy innych zachowań dysfunkcyjnych o charakterze aspołecznym czy antyspołecznym (np. częste wagary, ucieczki z domu, oszustwa, kradzieże itp.). Są to, według autora, dwie różne kategorie zachowań dysfunkcyjnych.

U podstaw pierwszej kategorii tego rodzaju zachowań leżą zaburzenia emocjonalne. Osoby obarczone takimi zaburzeniami nie są niezdolne do doznawania uczuć, lecz właśnie przeciwnie – odczuwają je w sposób nadmierny i z przesadnym natężeniem przeżywają różne zjawiska i zdarzenia. Natomiast druga kategoria zachowań dysfunkcyjnych to tzw. zachowania antagonistyczno – destrukcyjne, jak np. nagminne kłamstwa, oszustwa, agresja w stosunku do ludzi i zwierząt, wagary, kradzieże i in. (por. Stanik, 2007).

Podobnie szerokie rozumienie niedostosowania społecznego przyjmuje J. Konopnicki (1971, s.21). Autor ten twierdzi, iż główne kryteria rozpoznania niedostosowania społecznego są natury psychologicznej, natomiast konsekwencje tego stanu rzeczy są natury społecznej. Według J. Konopnickiego, niedostosowany społecznie to osobnik, który: 1) jest na ogół rzadko lubiany przez innych, ponieważ jego zachowania nie można przewidzieć, toteż inni ludzie unikają go; 2) nie ma on zaufania do innych, jest podejrzliwy i nie rozumiały dla innych; 3) z trudnością nawiązuje kontakty i przyjaźnie, co powoduje, że czuje się wyobcowany w grupie; 4) nie mogąc w sposób normalny zaspokoić swoich potrzeb, czyni to w sposób okrutny, najczęściej dla otoczenia nieprzyjemny, a czasem nawet wręcz antyspołeczny.

Autor wyróżnia dwa zasadnicze rodzaje niedostosowanego zachowania się, a mianowicie: zahamowania w obrębie, którego wyróżnia jeszcze bardziej szczegółowo specyficzne jego formy, w zależności od tego, które

objawy zachowania przeważają (np. depresja, wycofywanie się), oraz niedostosowanie o charakterze demonstracyjno – bojowym. J. Konopnicki twierdzi, iż do grupy niedostosowanych społecznie można zaliczyć tylko te osoby, które cierpią w jakiś sposób na skutek wytworzonej przez siebie i środowisko sytuacji. Wszystkie inne – przestępcze czy wykołejone jednostki, które nie spełniają tego warunku, do grupy niedostosowanych społecznie nie należą (tamże, s.26). Te jednostki autor nazywa „bezuczuciowcami”, „psychopatami” czy „niepoprawialnymi” (zob. s.23) lub też „skrajnymi aspołecznikami” (s. 197).

J. M. Stanik (2007) zwraca uwagę na wątpliwości, jakie mogą nasuwać się wobec definicji J. Konopnickiego opartej zasadniczo na koncepcji H. D. Stotta (1966). Wątpliwości owe mogą wynikać stąd, iż J. Konopnicki, nie omawia dokładniej kategorii małoletnich skrajnie aspołecznych; nie formułuje w miarę jednoznacznie zakresu tego pojęcia, posiłkując się jedynie przykładowymi czterema opisami, przeciwstawiającymi dziecko „niedostosowane” dziecku „aspołecznemu”. Nie analizuje również bliżej przyczyn i socjo – psychologicznych mechanizmów wykształcania się takich aspołecznych sposobów zachowania.

Znacznie bardziej precyzyjną w tym względzie definicją niedostosowania społecznego zaproponowały Z. Ostrichańska i D. Wójcik (1984). Za niedostosowane społeczne autorki te uznały dzieci i młodzież, „(...) których zachowanie jest nacechowane całym zespołem objawów świadczących o nieprzestrzeganiu przez nich pewnych podstawowych zasad postępowania, norm społecznych obowiązujących młodzież w tym wieku, przy czym zachowania te nie mają charakteru sporadycznego, ale są względnie trwałe, powtarzające się wielokrotnie”. Objawami tak rozumianego niedostosowania społecznego, stwierdzają autorki dale, są: systematyczne wagary, wielogodzinne wałęsanie się bez kontroli po ulicach, ucieczki z domu, przebywanie w środowisku zdemoralizowanych kolegów, dokonywanie kradzieży, picie alkoholu, demoralizacja seksualna, wandalizm oraz zachowania agresywne (tamże, s.29).

Wydaje się, iż w kontekście omawianych problemów definicyjnych pojęcia „niedostosowanie” przydatne analitycznie staje się stanowisko zajmowane przez N. Han-Ilgięwicz (1971). Autorka nawiązując do terminologii zawartej w teorii J. Piageta, analizując różne stadia czy fazy niedostosowania społecznego, mówi o prawidłowym przystosowaniu jednostki lub przeciwnie, o jej niedostosowaniu społecznym wyróżnia następujące aspekty analityczne: a) dostosowanie względnie niedostosowanie do warunków (tj. nieumiejętność akomodacji), b) dostosowanie lub niedostosowanie do ludzi (niezdolność asymilacji), c) dostosowanie lub niedostosowanie do norm (braki w zakresie ich akceptacji), d) dostosowanie lub niedostosowanie do podstawowych wartości i celów obowiązujących w społeczeństwie (tzn. nieumiejętność identyfikacji nimi). Zdaniem autorki, umiejętność dostosowania się w tych zakresach stanowi o prawidłowym rozwoju osobowości, natomiast niespełnienie ich powoduje zaburzony rozwój, nazywany społecznym niedostosowaniem. Według N. Han-Ilgięwicz jednostka niedostosowana do warunków, ludzi, norm obowiązujących i własnych celów oraz wartości, wykazuje tym samym niedorozwój osobowości (op. cit., s. 109).

Utożsamiając niedostosowanie społeczne z zaburzeniami osobowości, jak zauważa D. Wójcik (1984, s.25), N. Han-Ilgięwicz nie określa bliżej, jakiego rodzaju zaburzenia osobowości ma na myśli. Wspomina, co prawda o jednostkach psychopatycznych, charakteropatycznych i socjopatycznych, ale nie jest dostatecznie powiedziane, czy te właśnie kategorie psychiatryczne wchodzi w całości w zakres pojęcia niedostosowania społecznego. Omówienie tych rozróżnień przedstawia także J.M. Stanik (zob. 1980, s.43 i in.).

L. Pytka (2000, s.89 in.), klasyfikując ogólnie różne definicje niedostosowania społecznego, sprowadza je do czterech zasadniczych grup. Są to: definicje objawowe, definicje teoretyczne, definicje operacyjne oraz definicje utylitarne. Sam autor reprezentuje, stanowisko pedagogiczno – socjologiczne, które konsekwentnie aplikuje w opracowanej przez siebie „Skali Nieprzystosowania Społecznego” (1981). Na nieprzystosowanie społeczne jednostki, zdaniem tego autora, wskazują te jej zachowania, które są

nieadekwatnymi, powtarzającymi się uporczywie reakcjami na wymogi i nakazy zawarte w przypisanych jej rolach społecznych. Owa nieadekwatność reagowania na przepisy i nakazy ról społecznych ujawnia się w łamaniu norm społecznych (prawnych, moralnych, obyczajowych) i w lekceważeniu przez jednostkę powszechnie uznanych norm społecznych” (op.cit.). Autor dodaje, iż zachowania o takim charakterze (jako sprzeczne z uznanymi standardami) podlegają kontroli i sankcjom za ich łamanie. Tak pojmowane nieprzystosowanie społeczne, zdaniem tego autora, może być interpretowane na 3 płaszczyznach: 1) behawioralnej (objawowej)– jako charakterystyka występujących form zachowań; 2) psychologicznej – jako charakterystyka postaw i motywacji jednostki; 3) etiologicznej – jako charakterystyka psychospołecznych uwarunkowań.

Z przedstawionej dotychczas charakterystyki różnych ujęć pojęcia niedostosowanie społeczne wyłania się wniosek, iż są one w zasadniczym stopniu związane a adaptacyjno – społecznym nurtem badawczym, w którym jako punkt wyjścia przyjmuje się wzory społeczne, tj. pewne ustalone schematy zachowań obowiązujące członków określonej zbiorowości. Zachowania odbiegające od tych wzorców są traktowane jako dezadaptacyjne, tzn. stanowią przejawy wadliwych czy szkodliwych zachowań społecznych. Z kolei w wyjaśnieniu przyczyn występowania tych syndromów, w klasycznych badaniach autorzy odwołują się do takich mechanizmów socjalizacyjnych jak: naśladownictwo (czy modelowanie), stosowanie kar i nagród (teoria uczenia się) czy procesów interioryzacji norm, zasad i wartości społecznych (por. J. M. Stanik, 2007). Powyższe podejście autor uważa za ważną część diagnozy niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży, jednakże wyraźnie podkreśla, iż w ujęciu tym pomija się dwa istotne obszary uwarunkowań psychologicznych, tzn. „sytuację” i jej wpływ na funkcjonowanie człowieka oraz „własną aktywność” jednostki jako spontaniczny przejaw jej autonomizującej się osobowości. Z kolei w obrębie osobowości, jako znaczącego generatora zachowań o charakterze nieprzystosowania społecznego, należy rozpoznać i opisać występujące tam zaburzone funkcje jej mechanizmów,

deregulujące (ograniczające czy uniemożliwiające) jej oczekiwaną, prawidłową aktywność na co dzień.

Z tego to powodu w psychologicznych badaniach tej problematyki oddziela się pojęcie „niedostosowania społecznego” jako obszaru manifestacji szkodliwych zachowań (co stanowi punkt wyjścia diagnozowania) od pojęcia asocjalności jako charakterystyki osobowości społecznie zaburzonej (op.cit.).

Pojęcie asocjalności zostało wypracowane na gruncie psychologii klinicznej w powiązaniu z przedstawionymi przez A. Lewickiego (1969) założeniami teoretycznymi tej gałęzi psychologii stosowanej. Warto również podkreślić, iż status tego pojęcia pozostaje w zgodzie z teorią zachowania T. Tomaszewskiego oraz jego paradygmatu „człowiek w sytuacji” (tamże, s.17 in. oraz rozdział III niniejszej pracy). W myśl teorii T. Tomaszewskiego, zachowanie się człowieka rozumiane jest jako kierowany akt, nastawiony na realizację jakiegoś celu, posiadający swój mechanizm regulacyjny decydujący o kierunku, strukturze, energii i rytmie tego zachowania. Rozpatrując jednak zachowanie się człowieka z punktu widzenia wymogów, zasad i standardów współżycia społecznego (oraz określonej fazy rozwoju psychicznego), ważne zidentyfikowanie celu, do którego dążyła jednostka oraz stwierdzenia o ile struktura tego zachowania była sprawna ze względu na możliwość osiągnięcia tego celu, a także społeczna ocena celu, na realizację którego ukierunkowana była aktywność jednostki (por. Stanik, 2007).

Jak twierdzi A. Lewicki (1969), zachowanie pełni u człowieka dwie funkcje: po pierwsze, służy zaspokajaniu jego potrzeb osobistych, oraz po drugie, jest rozwiązywaniem zadań stawianych mu przez sytuacje życiowe a określone wymaganiami charakterystycznymi dla kultury danego społeczeństwa. Zazwyczaj obie te funkcje są ze sobą zestrojone: poprawne rozwiązywanie zadań życia codziennego (rodzinnego, szkolnego, zawodowego, towarzyskiego itd.) jest osobistym celem człowieka. Wtedy jednak, gdy zachowanie to nie spełnia przynajmniej jednej z dwóch wymienionych funkcji, mówimy o zachowaniu zaburzonym, mimo że zachowanie to mogło być sprawne z punktu widzenia celu, na realizację którego było ukierunkowane. Nie trudno jest bowiem sobie

wyobrazić działanie przestępcy, który sam czy z grupą podobnych mu osobników realizuje jakiś zamiar rabunkowy. Działanie ich może być bardzo sprawne, czynności płynne i adekwatne do zmieniających się warunków i cel w końcu osiągnięty, a jednak zachowania tego, nawet intuicyjnie nie umieszcilibyśmy w kategoriach normy, gdyż miało *społecznie szkodliwy cel*.

J. M.. Stanik (2007), zwraca uwagę, iż zachowania asocjalne (a per *genus proximum* – zaburzone), odznaczają się po pierwsze, społeczną szkodliwością celów, na realizację których bywają ukierunkowane (np. wagarowanie, wyrządzanie komuś krzywdy, dokonywania przestępstw itp.), lub po drugie, wadami w ich strukturze (wałęsanie się godzinami bez sensownego celu, agresywne wymuszanie porządku itp.), czy wreszcie po trzecie, występowaniem w tych zachowaniach zarówno pierwszego jak i drugiego komponentu łącznie (na przykład częste agresywne zachowywanie się grup chuligański czy członków szajek lub band przestępczych). W tym kontekście **asocjalnością** autor (op. cit.) nazywa pewien utrwalony styl „codziennego” funkcjonowania jednostki (tzw. styl życia) charakteryzujący się takimi właściwościami, które decydują o szkodliwości funkcjonowania społecznego w szerszym zakresie. Funkcjonowanie takie jest uzależnione od pewnych utrwalonych właściwości osobowości. Aby je można było opisać i wyjaśnić a następnie sformułować w postaci diagnozy, należy uwzględnić i wykorzystać możliwe wszystkie potrzebne informacje o badanej osobie będącej w określonym, swoistym psychologicznym położeniu życiowym - PPŻ (zob. Stanik, 2002; s.90 i in.).

1.4. Styl życia jako konstrukt kryminologiczny w diagnozowaniu niedostosowania społecznego

Okres adolescencji, oprócz innych wskaźników psychologicznych jako faza rozwojowa, wypełniona próbami, błędami i eksperymentowaniem z sobą samym polegającym na podejmowaniu nowych ról i zadań a bywa, że i na eksperymentowaniu z łamaniem norm społecznych, aż do prawnych włącznie (przestępczość, kontakty ze środkami uzależniającymi, kontakty z dewiacyjnymi grupami podkulturowymi itd.). Jest to okres przeżywania silnych konfliktów

wartości czy epizodycznych załamania związanych z nieumiejętnością poradzenia sobie z nowymi wyzwaniami. Tak, więc fazę adolescencji można traktować jako okres, w którym osoba małoletnia zaczyna dokonywać świadomych wyborów w zakresie podejmowania ważnej rozwojowo aktywności życiowej.

Rozpoczynający się proces autonomizacji życiowej (12/13 – 18 r.ż.) *prowadzi do ukształtowania się osobistego stylu funkcjonowania społecznego*. Jak podkreśla bowiem A. H. Buss (za: Stanik, 2007), budowanie własnego stylu przez dorastającego można wyjaśnić pojawieniem się „koncentracji na sobie” w okresie 12 – 18 roku życia. Koncentracja na sobie samym związana jest z takimi aspektami osobowości jak dostrzeganie i rozróżnianie „ja prywatnego” i „ja publicznego” (zob. także: Zakrzewski, 1993). Koncentracja na „ja publicznym” (koncentracja na tych elementach „ja”, które podlegają obserwacji) wiąże się ze świadomością samego siebie jako przedmiotu postrzegania społecznego i sprawia, że młody człowiek zaczyna dążyć do osiągania ważnych dla siebie celów autoprezentacyjnych poprzez przyjmowane sposoby funkcjonowania społecznego (u nieletnich sposoby te skonstruowane są w dużej części ze skryptów asocjalnych). Zgodnie, więc z tymi konstatacjami **styl życia** adolescentów staje się rzeczywistym obszarem faktów (objawami behawioralnymi) dostępnym obserwacji i pomiarowi (za pomocą określonych skal czy testów) i tym samym ważnym – ogólnym przedmiotem diagnozowania (zob. J.M. Stanik, 2007).

Jak podaje Encyklopedia Powszechna (1988), **styl życia** to zespół codziennych zachowań specyficznych dla danej zbiorowości lub jednostki, odróżniający ją od innych zbiorowości lub jednostek. Na styl życia składają się zarówno zachowania (zróżnicowane, co do zakresu i formy), jak też motywacje owych zachowań, a także rzeczy, które są rezultatem lub celem bądź instrumentem tych zachowań. Według Z. Słońskiej i M. Misiury (za: Stanik, 2007) termin *styl życia* odnosi się do codziennych zachowań, specyficznych dla danej jednostki lub zbiorowości. Zakłada się, iż styl życia kształtuje się w procesie wzajemnego oddziaływania bardzo szeroko pojętych warunków życia

oraz indywidualnych wzorów zachowań, zdeterminowanych przez czynniki społeczno – kulturowe i cechy osobiste jednostek.

J. M. Stanik (2007) pojęcie *stylu życia* odnosi do zespołu codziennych obserwowalnych zachowań, specyficznych dla danej jednostki, charakterystycznych dla teraźniejszości (interwału czasowego podlegającego diagnozowaniu), włączając weni również wartości ukierunkowujące aktywność danej osoby, będące efektem (w ostatecznym, podmiotowym rezultacie) samodzielnego wyboru. W tejże definicji autor nie pomija, również funkcji wartości osobniczych i ich hierarchicznej struktury a także roli, postaw społecznych wobec sytuacji i zadań rozwojowych (por. także Pietrasiński, 1986; Hejnicka–Bazwińska, 1991).

Styl życia składa się ze skryptów, jako nawykowych sekwencji działania w całokształcie aktywności własnej. W szczególności zaś przez **skrypt** (script) autor rozumie schemat poznawczy będący umysłową reprezentacją zdarzeń, działań lub ich ciągów. *Skrypt* stanowi strukturę zarówno poznawczą (służy rozumieniu i pamięci zdarzeń), jak i wykonawczą (zawiera gotowe programy działania). Jest stałym standardem i stałą nawykową sekwencją aktywności własnej jednostki (zob. Stanik, 2007; Strelau, 2000, s.574; Manstead, Hewstone, 1996, s. 555). Autor podkreśla, że owe schematy poznawcze (obok wskazanych behawioralnych sekwencji nawykowych) w odniesieniu do nieletnich, mają bardzo istotne znaczenie diagnostyczne. Pozwalają, bowiem ukazać, w jaki „skrzywiony i asocjalny sposób nieletni spostrzega swoje obowiązki, zadania oraz otaczające go relacje społeczne i instytucjonalne (cele i dążenia, własną odpowiedzialność, szkołę, rodzinę, grupę rówieśników). Styl życia nie jest „tu i teraz” zauważoną sumą wykonywanych przez daną jednostkę działań, lecz układem powtarzających się (względem stałych) sekwencji jego codziennej aktywności. Należy go, więc traktować jak indywidualną, względnie stałą konfigurację powtarzających się skryptów (Stanik, 2007).

Autor podkreśla, iż w ogólnej diagnozie niedostosowania społecznego, należy uwzględnić zarówno asocjalne jak i prosocjalne skrypty tworzące swoisty dla nieletniego styl życia. Objęcie w badaniu diagnostycznym tak szerokiego zakresu przestrzeni zmiennych behawioralnych i inferowanych zmiennych podmiotowych daje możliwość zwrócenia uwagi na istotne rozwojowo (charakterystyczne dla aktualnej fazy adolescencji) obszary aktywności własnej nieletniego. Do owych zmiennych zalicza autor: 1) objawy niedostosowania, demoralizacji czy (i) asocjalności jak: agresywność, wrogość, brak odpowiedzialności, lenistwo, lekkomyślność, ucieczki z domu, wagary, włóczęgostwo, popełnianie wykroczenia przeciw prawu jak i rodzaje popełnianych przestępstw, samookaleczenia się, konflikty z rówieśnikami i dorosłymi, picie alkoholu, narkotyzowanie się, nieodpowiedzialność seksualną itp.; 2) funkcjonowanie nieletniego w obrębie rodziny; 3) efekty edukacyjno – wychowawcze osiągnęte przez nieletniego a także aktywność kulturalną poza szkołą (koła zainteresowań, kino, uprawianie sportu itp.); 4) aktywność w grupach rówieśniczych lub (i) w asocjalnych grupach podkulturowych (ich cele, wartości itd.); 5) wypoczynek i czas wolny, tj. jego sposób spożytkowania; 6) praca (tam gdzie to już występuje) a więc: próby samodzielnego zarobkowania, sposób zarabiania, ilość czasu poświęcona na prace zarobkowe; 7) odżywianie się, a więc sposób, systematyczność, rodzaj i zawartość pożywienia; 8) konsumpcja dóbr i usług a więc czynione rodzaje zakupów, rozsądek w oszczędzaniu pieniędzy itp.); 9) utrzymywanie higieny osobistej a więc czystość, schludność i zachowania związane z dbaniem o własne zdrowie; 10) ubiór, tzn. jego dostatek (lub niedostatek), przesadne dbanie o modę lub przeciwnie – abnegacja; 11) rytm życia, tzn. codzienny i tygodniowy budżet czasu (ilość czasu poświęcona na naukę w szkole, w domu, zajęcia i prace domowe, działalność w organizacjach, obrzędy religijne, życie towarzyskie i rodzaj rozrywek, udział w aktywności sportowej, zamiłowanie osobiste hobby, korzystanie z massmediów, dojazdy itp.); 12) psychologiczne położenie życiowe (PPŻ), a więc: zadowolenie z siebie i z życia, orientacja życiowa, aspiracje, osoby najważniejsze w życiu, możliwość otrzymywania wsparcia

i samoodporność (*resilience*), plany na przyszłość związane z życiem zawodowym i rodzinnym.

Owa dwunastopunktowa „mapa” pozwalająca opisać i nazwać rodzaj stylu życia charakterystyczny dla konkretnego nieletniego umożliwia uporządkowanie szczegółowych danych diagnostycznych (osobowościowych i behawioralnych), które opisują w sposób interakcyjny zmienne psychospołeczne składające się na mechanizm asocjalnego, utrwalonego funkcjonowania społecznego nieletniego (op. cit.).

1.5. Poziom realizacji zadań rozwojowych a niedostosowanie społeczne i przestępczość nieletnich

Szczególne znaczenia w próbach analizy zachowania nieletniego, także w kontekście rekonstrukcji procesu motywacyjnego przestępstw, nabiera opis psychofizycznych i społecznych aspektów okresu adolescencji. Na okres ten przypada dojrzewanie biologiczne oraz nabywanie kompetencji osobistych i społecznych realizowane w zadaniach rozwojowych tego okresu.

Koncepcje należące do nurtu *life – span* (bieg życia) obejmują okres całego życia. Podstawowym założeniem jest przekonanie, iż człowiek rozwija się na przestrzeni całego życia. Rozwój można ujmować jako rozwiązywanie coraz trudniejszych zadań, które pojawiają się w kolejnych etapach. Od tego, jak zadania zostaną wypełnione, a kryzysy przezwyciężone, zależy jakość i poczucie sensu życia, szansa na pomyślne pokonanie kolejnych pojawiających się przeszkód. Zdaniem K. Rubachy (2000, s. 26) wielostronne i wielopłaszczyznowe uwarunkowanie zadań rozwojowych powoduje, że pomimo odmienności i specyfiki kolejnych stadiów, rozwój psychiczny może być rozumiany w kategoriach ciągłości.

Zdaniem wielu autorów, opisywanie rozwoju w kategoriach zadań pozwala na uporządkowanie i określenie prawidłowości rozwojowych na każdym etapie życia. Do zadań tych zalicza się: 1) osiągnięcie niezależności od rodziny; 2) ustanowienie satysfakcjonujących kontaktów z rówieśnikami;

3) osiągnięcie społecznych i psychologicznych właściwości, które są konieczne do pełnienia ról dorosłych (R. Drwal 1993, s.26).

Twórcą koncepcji zadań rozwojowych, służącej opisaniu poszczególnych faz rozwoju człowieka jest Robert Havighurst (1953; za: Piekacz, 2008¹). Szczegółowy opis zadań pozwala na obserwację i rejestrację konkretnych zachowań, następnie na opis tych zachowań oraz analizę różnic i podobieństw między nimi. Zdaniem autora zmiany zachodzące w kolejnych cyklach nie oznaczają wzrostu ani osiągania bardziej pozytywnych celów, stanowią konieczne elementy dalszego rozwoju. R. Havighurst szczególnie podkreśla przystosowawczy charakter zadań, a obrazując sposób realizowania zadań odnosi się do procesów uczenia się. Według autora wzór uczenia się nie jest jedną, długą, żmudną wspinaczką, w której codziennie uczymy się czegoś nowego, ale składa się z wygórowanych miejsc, gdzie wysiłek uczenia się jest bezwzględny, przemieszany przez plateau, kiedy jednostka może przyspieszyć wzdłuż prawie bez wysiłku (Havighurst, 1981, s. 2).

Według Havighursta zadaniem rozwojowym jest *z a d a n i e*, które pojawia się w pewnym okresie życia jednostki i którego pomyślna realizacja daje jej poczucie zadowolenia z życia i jest warunkiem pomyślnej realizacji następnych zadań, zaś niepowodzenie w jej realizacji prowadzi do poczucia niezadowolenia z życia, do dezaprobaty ze strony otoczenia i do trudności w realizacji następnych zadań (op. cit.). Zadania rozwojowe wyznaczają stanowią zasadniczą treść okresów rozwojowych. Autor odróżnił pojawienie się zadania rozwojowego od jego realizacji. Uważał, iż na realizację zadań rozwojowych wpływają naciski społeczne, czyli kierowane w stronę jednostki oczekiwania zgodne z daną kulturą, naciski biologiczne związane z rozwojem fizycznym organizmu oraz indywidualnie preferowane wartości i aspiracje. Obserwowalne zmiany w zachowaniu odzwierciedlają zmiany wewnętrzne (por. Piekacz, 2008).

---

¹ Materiały udostępnione przez A. Piekacz „*Styl życia a poziom realizacji normatywnych zadań rozwojowych u gimnazjalistów osiągających niskie efekty edukacyjno – wychowawcze* (przygotowywana, pod kierownictwem J. M. Stanika, praca doktorska)

Ważnym elementem opisywanej koncepcji jest to, że poszczególne zadania są charakterystyczne dla danych etapów życia jednostki. Fakt ten wiązać można z pojęciem *okresu sensorywnego* (lub krytycznego), który następuje, kiedy organizm jest szczególnie zdolny do szybkiego uczenia się konkretnego doświadczenia. Takie okresy mogą pojawiać się fundamentalnych procesach sensorycznych, takich jak wzrost, kształt, odległość, a także w rozwoju społecznych zachowań. Rozwojowe zadania życiowe to te zadania, których każdy sam indywidualnie musi się nauczyć.

R. Havighurst (op. cit.) bardzo silnie podkreśla także osobisty kontekst realizacji zadań. Ważnym aspektem jest powiązanie zadań osobistych z pełnieniem roli społecznej, gdyż rozwój człowieka jest ściśle związany z rozwojem społeczeństwa.

Szczególne znaczenie w koncepcji mają *wartości i aspiracje*, ponieważ podkreślają indywidualny aspekt rozwoju. W zależności od poziomu aspiracji konkretne zadania rozwojowe wypełniane są treścią. Człowiek realizuje zadania zgodnie z przyjętymi przez siebie wartościami. Wartość w ujęciu Havighursta ukierunkowuje treść i sposób realizacji zadania. Może być celem, który można osiągnąć dzięki realizacji zadania rozwojowego lub pewną normą, która staje się punktem odniesienia przy porównaniu poziomu realizacji zadania. Przez nacisk na indywidualny charakter zadań autor wskazuje, że samodzielność gwarantuje poczucie powodzenia i jest źródłem siły w pokonywaniu następnych zadań. Tworzy niejako grunt dla kolejnych sukcesów. Niepowodzenie rodzi poczucie społecznej dezaprobaty, lęk i w ostatecznym rezultacie nieprzystosowanie utrudniające realizację kolejnych zadań (op. cit.).

R. Havighurst (za: Piekacz, 2008) opisuje 6 stadiów życia człowieka, od niemowlęstwa po późną dojrzałość. Twierdzi, iż zadania rozwoju mają trzy główne źródła: 1) rozwój fizyczny, 2) oczekiwania społeczne oraz 3) indywidualne aspiracje i wartości. Ze względu na podejmowaną w niniejszej dysertacji problematykę, główny nacisk kładziony będzie na opis zadań, jakie mają do zrealizowania dorastający w wieku 12–18 lat. Autor budując swoją teorię opierającą się na mechanizmach interakcji pomiędzy jednostką

a społeczeństwem wyodrębnił osiem głównych zadań rozwojowych, które adolescent (12 – 18) musi wypełniać, aby zbudować swoją tożsamość. (zob. też Brzezińska, 2000, s.231–237; Drwal, 1993, s.20). Zadania te są następujące:

- 1) Osiągnięcie bardziej dojrzałej relacji z rówieśnikami
- 2) Akceptowanie swojej fizyczności
- 3) Osiągnięcie emocjonalnej niezależności od rodziców
- 4) Wybór i przygotowanie się do zawodu
- 5) Nawiązanie intymnych relacji z osobą płci przeciwnej
- 6) Zaangażowanie w życie społeczeństwa
- 7) Wypracowanie własnego (nieasocjalnego) stylu bycia
- 8) Przyswojenie systemu etycznego i zbioru wartości

W tym stadium istnieje szereg zadań istotnych społecznie i w związku z tym środowisko wychowawcze szeroko rozumiane ma duży wpływ na poziom realizacji zadań przez adolescentów.

Na rozwój i realizację przedstawionych wyżej osobistych zadań rozwojowych (OZR) wpływają: /a/ różne czynniki środowiska społecznego, /b/ aktywność własna jednostki oraz /c/ zmienne (ogólnie rzecz ujmując) – o charakterze biologicznym (genetycznym, neurodynamicznym, endokrynologicznymi in.) (J. M. Stanik, 2007).

I. Cole i I. N. Hall (za: Piekacz, 2008), ujmując rozwój w kategoriach zadaniowych, proponują dziewięć *celów/zadań* okresu dorastania. Cel rozwoju to osiągnięcie optymalnego poziomu radzenia sobie w rozwiązywaniu problemów, samorealizacja, znalezienie radości i sensu we własnej aktywności społecznej i zawodowej. Główne zadania, które stawiane są adolescentom to: dojrzałość emocjonalna, zainteresowania heteroseksualne, dojrzałość społeczna, emancypacja spod wpływu domu, dojrzałość intelektualna, wybór zawodu, wybór formy spędzania wolnego czasu, filozofia życia, świadomość siebie. Ich realizacja możliwa jest w przypadku pomyślnego przebycia poprzednich etapów rozwojowych, pozwalających na harmonijne, pozbawione zaburzeń ukształtowanie się osoby.

Bardziej ogólne ujęcie zadań proponuje J. Reykowski. Autor wymienia trzy główne zadania dorastających: 1) niezależność od rodziny; 2) satysfakcjonujące relacje z grupą rówieśników; 3) społeczne i psychologiczne właściwości konieczne do pełnienia roli dorosłego (J. Reykowski, 1986). Zadania te opisują najważniejsze sfery rozwoju dorastających.

Z. Majchrzyk (2001, s. 99) podkreśla, że niepomyślna realizacja tych zadań pozbawia jednostkę wiary we własne siły, przekonania o własnym sprawstwie oraz utwierdza w poczuciu niskiej wartości, co kształtuje pesymizm w przewidywaniu własnej przyszłości. W odniesieniu do nieletniego sprawcy przeświadczenie o kontroli nad własną przyszłością nabiera szczególnego znaczenia, gdyż determinuje ono ocenę szans w radzeniu sobie z antycypowanymi problemami rozwojowymi zgodnie ze społecznie cenionymi normami i wartościami (op. cit. s. 100).

Także A. Popielarska (2000) wśród zaburzeń zachowania okresu adolescencji wymieniają grupę zaburzeń związanych z trudnościami w realizacji zadań rozwojowych. Autorka podkreśla, iż szczególne znaczenie w etiologii zachowań o charakterze przestępczym dzieci i młodzieży, mają te zaburzenia, które zaczynają się w dzieciństwie, zaostrzają się w okresie dojrzewania i trwają nadal w okresie dorosłości.

J. Różańska – Kowal (2000, s. 83) na podstawie badań przeprowadzonych w grupie młodzieży stwierdza, że chłopcy we wczesnej fazie adolescencji, w porównaniu z chłopcami w późniejszej fazie dojrzewania, charakteryzują się: większym nastawieniem aspołecznym (przejawiającym się we wrogich i agresywnych zachowaniach), nadaktywnością psychoruchową, szukaniem towarzystwa za wszelką cenę (wzrasta znaczenie grupy rówieśniczej), zawyżonym poziomem samokrytycyzmu oraz wysokim poziomem ekstrawertywności. Autorka zauważa, iż w okresie późnej adolescencji spada poziom tendencji antyspołecznych, ale maleje także ilość osób przejawiających zdecydowane nastawienie społeczne. Większość chłopców w tym okresie ma na swoim koncie przynajmniej jeden epizod antyspołecznego zachowania (op. cit., s. 84).

Wydaje się jednak, iż niezmiernie istotną rzeczą, w obszarze diagnostycznym, jest odróżnienie, tzw. kryzysu normatywnego od zaburzeń zachowania okresu adolescencji, co w praktyce jest często bardzo trudne. Toteż M. Orwid i K. Pietruszewski (1996, s. 101) podają kryteria, które mogą stać się pomocne w różnicowaniu kryzysu okresu dojrzewania a patologicznej dekompensacji. Wśród nich wymieniają m.in.: liczbę sytuacji, w których młody człowiek przestaje sobie radzić ze zwykłymi zadaniami życiowymi, stopień nasilenia lęku i agresji (autoagresji) oraz jakość reakcji osób dorosłych z otoczenia (dom, szkoła).

Z badań nad psychologicznymi uwarunkowaniami przestępczości nieletnich wynika przede wszystkim, iż na konkretne zachowanie niezgodne z prawem mogą wpływać zarówno zmienne sytuacyjne, jak i działające w przeszłości bardziej złożone okoliczności i czynniki rozwojowo – wychowawcze (por. Domachowski, 1984).

J. Gierowski (2007) podkreśla, że w diagnostyce przestępczości nieletnich, dla zrozumienia postępowania młodego człowieka, nie sposób pominąć tych procesów, które odpowiadają za kształtowanie się jego systemu wartości, celów życiowych, mają wpływ na osobowość młodego człowieka, czy przeżywane przez niego niepokoje emocjonalne. Autor uważa, że nie można zapomnieć o konieczności uwzględnienia praw psychologii rozwojowej i różnorodnych kryzysów wieku adolescencji, które nie zawsze tłumaczone mogą być w kategoriach psychopatologicznych. Dysharmonia rozwoju psychicznego, akceleracja głównie czynników biopsychicznych, duża łatwość w przechodzeniu młodego człowieka ze świata fantazji, marzeń czy wyobrażeń do realnego świata ludzi dorosłych – to jedynie przykłady tych zjawisk i mechanizmów, które w genezie przestępstw popełnionych przez nieletnich muszą być uwzględniane.

J. Gierowski (por. Gierowski, Heitzman, 1992; Sonderstrom i inni, 2004) zwraca także uwagę, że istnieje wiele wspólnych, dla wszystkich czynów przestępczych popełnianych przez nieletnich, elementów patologii społecznej i rodzinnej, które sprzyjają tej przestępczości. Zalicza do nich: kryzys wartości,

brak w najbliższym otoczeniu pozytywnych wzorców osobowych oraz poczucie braku akceptacji i zainteresowania ze strony najbliższych.

Analiza literatury przedmiotu dotyczącej etiologii przestępczości nieletnich wskazuje na istnienie ścisłej zależności pomiędzy patologicznym układem warunków rodzinnych a zaburzeniami zachowania, przy czym najczęściej zależność ta ujmowana jest jednokierunkowo.

F. Rothbaum i J. Weisz (1994) w podjętych badaniach longitudinalnych poszukiwali zależności pomiędzy zachowaniami eksternalizacyjnymi dzieci (bójki, znęcanie się, wrogość, wybuchy gniewu, negatywizm) a typami opieki i wychowania w rodzinie. Wyniki badań pozwoliły na wysunięcie wniosku, że rozwój zachowań antyspołecznych hamowany jest przez takie relacje rodzinne, w których akceptacja rodzicielska, respektowanie i dążenie rodziców do rozwoju niezależności dziecka wyzwalają z jego strony adekwatną reaktywność. Zwrotność i powtarzalność takich wzajemnych relacji przyczynia się do rozwoju postaw prospołecznych, w których agresja, bunt i wrogość nie są konieczne do osiągania celów i zadań rozwojowych.

Także J. Reykowski (1973, s. 175), analizując podłoże motywacyjne zachowań agresywnych u chłopców, zwraca uwagę, iż rozwój psychiczny dużej części młodzieży (szczególnie chłopców), przebiega przez fazę, w której dochodzi do gwałtownego zwalczania zależności, co daje w rezultacie tak charakterystyczną dla młodzieżowego stylu postę cynizmu, pogardy dla pozytywnych uczuć, nadmiernej oschłości, czy brutalności. W skrajnych przypadkach, wkraczających w dziedzinę społecznej patologii, walka z zależnością może prowadzić do czynów przestępczych. Autor (s. 177) zwraca uwagę, iż skrajne formy walki z zależnością (zachowania gwałtowne o cechach aspołecznych) występują wtedy, gdy dążenie do niezależności jest zbyt długo tłumione (wstrzymywane) wskutek nieodpowiedniej postawy rodziców wobec rozwoju samodzielności dziecka.

Zajmujący się tą problematyką S. Crockenberg i C. Litman (1990) stwierdzają, że wraz z wiekiem dziecka w zachowaniach eksternalizacyjnych zaczynają przeważać motywy nasycone wrogością, które wypierają motywy

instrumentalne i skierowane na podtrzymanie własnej autonomii. Autorzy uważają, że zachowanie motywowane wrogością jest silnie powiązane z jakością oddziaływań wychowawczych rodziców (np. jakość kar, niekonsekwencja w postępowaniu), które mogą zarówno tłumić, jak i wzmacniać motywację dziecka do zachowania antyspołecznego.

Jak podkreśla, J. M. Stanik (2007) trafne zdiagnozowanie poziomu rozwoju i realizacji zadań rozwojowych u nieletniego stanowi ważny wymóg w rozpoznawaniu parcjalnych opóźnień czy wręcz autonomizujących się standardów regulacyjnych – generujących dewiacyjny czy (i) asocjalny zespół skryptów składających się na niedostosowany społecznie styl życia nieletniego (zob. także § 4.1 niniejszej pracy).

W diagnozowaniu niedostosowania społecznego i asocjalności nieletnich (w tym jego fragmencie, w którym właśnie badacz zajmuje się rozwojem i realizacją osobistych zadań rozwojowych adolescenta) ważnym poznawczo jest ustalenie poziomu dwojakiego rodzaju danych (wskaźników). Po pierwsze, oszacowanie (*esement*), czy też bardziej wymagająco nazywając – pomiar) poziomu rozwoju poszczególnych (1–8) osobistych zadań rozwojowych i ustalenie odchylenia (różnicy) pomiędzy uzyskanym w pomiarze wynikiem a normą rozwojową dla danego wieku adolescenta (nieletniego). Po drugie, rozpoznanie syndromologiczne polegające na wykazaniu (w tym fragmencie diagnozy), jakie konfiguracje opóźnień rozwojowych w zakresie OZR pojawiają się u danego nieletniego. W zestawie ośmiu OZR, bowiem mogą występować u konkretnego osobnika różne syndromy („wiązki”) opóźnień (2, 3, 4 itd.). Te właśnie 2 ustalenia diagnostyczne powinny mieć (obok innych wskaźników) bezpośrednie i bardzo istotne (dla celów resocjalizacyjno – korekcyjnych) znaczenie w ustalaniu zindywidualizowanych programów oddziaływań psychopedagogicznych ukierunkowanych na ich poprawę (J.M. Stanik, 2007).

Rozdział II

ZJAWISKO PRZESTĘPCZOŚCI NIELETNICH W ŚWIETLE WYBRANYCH KONCEPCJI KRYMINOLOGICZNYCH

2.1. Rola czynników biopsychicznych w etiologii zachowania przestępczego

Współczesne badania nad etiologią zachowań aspołecznych nie lekceważą czynników biologicznych. Badacze podkreślają, iż działanie predyspozycji dziedzicznych uwidacznia się już w okresie wczesnego dzieciństwa, w postaci nieaprobowanych zachowań, głównie agresji, która współwystępuje z deficytami w innych sferach lub dodatkowymi niekorzystnymi właściwościami psychicznymi. Uwarunkowania te zasadniczo wpływają na kształtowanie się zaburzonej osobowości dziecka, jego trudności adaptacyjne, a także mogą mieć wpływ na późniejszą przestępczość.

Naukowo – empiryczne wyjaśnianie biologicznego podłoża zachowań antyspołecznych zapoczątkowały badania Lombroso, Garofalo, Ferri (por. B. Hołyst, 2001, s. 705 i in.)), które w poważnym stopniu przyczyniły się do rozwoju dalszych badań nad przestępczością, zmierzających do zidentyfikowania biopsychicznych i osobowościowych jej determinantów.

Nowsze koncepcje kryminologiczne odwołują się do badania związków zachowań przestępczych między innymi czynnikami endokrynologicznymi (L. Krez, R. Rose, A. Nassi, S. Abramowitz; A. Hoffer, H. Kelly, za: Ostrowska, Wójcik, 1986, s. 101-104), genetycznymi (K. Fox, D. Owen, P. Jacobs; op. cit) i organicznymi (zob. Pospiszyl, 1985; Gierowski, 1989; Farrington, 1991; Radochoński, 1998; Urban, 1999; Majchrzyk, 2001; Hołyst, 2004, Stanik, 2007).

Bardzo często przedmiotem badań nad rolą dziedziczności w kształtowaniu się aspołecznych zachowań były także zachowania agresywne jednostki (por. Loeber, 1991; Farrington, 1991; Ranschburg, 1993;), które w odniesieniu do przestępczości nieletnich znajdują zastosowanie w połączeniu z takimi czynnikami, jak deficyty neuropsychologiczne. W związku z tym wielu badaczy usiłuje doszukiwać się źródeł stałości zachowania antyspołecznego w niskim poziomie rozwoju umysłowego, tj. zaburzeniu funkcji umysłowych

o charakterze werbalnym i wykonawczym (por. Gierowski, 1985, 1988, 1996; Szymusik, 1970, 1992; Majchrzyk, 1983). W oparciu o analizę powyższych badań wnioskować można, iż zachowania antyspołeczne wykazują pewną zależność od czynników genetycznych. Jednak nie oznacza to, że geny determinujące agresywność w dzieciństwie, odgrywają taką samą rolę w odniesieniu do człowieka dorosłego, determinując np. zachowania o charakterze przestępczym.

Współcześni przedstawiciele nauk biologicznych są zdania, że jednym z ważniejszych aspektów badań etologicznych jest dociekanie, które wzorce zachowania się człowieka są wrodzone i mają cechy atawistyczne, a które nabyte wraz z rozwojem kultury. Analiza wielu programów badawczych oraz opracowań przedmiotu pozwala wnioskować, iż nie same uwarunkowania biologiczne przesadzają o podjęciu przez jednostkę działań przestępczych, a raczej interakcja czynników genetycznych, społeczno – kulturowych oraz psychologicznych. Takie szerokie ujęcie problemu etiologii dewiacyjnego zachowania i przestępczości decyduje o przydatności teorii biologicznych w wyjaśnianiu tych zaburzeń. Jeżeli uwarunkowania biologiczne będziemy rozumieć nie tylko jako dziedziczne obciążenia i wyraźnie wykształcone jednostki chorobowe, ale wszelkiego rodzaju organiczne dysfunkcje, zwłaszcza te, które powstały we wczesnych okresach rozwojowych, będziemy wtedy mówić o wewnętrznych czynnikach organicznych (nie tylko dziedzicznych), które bezpośrednio nie ukierunkowują zachowania na pogwałcenie norm prawnych, ale stanowią ważne podłoże zaburzonego rozwoju moralnego i społecznego jednostki (B. Hołyst, 2000, s. 23).

Badania i eksperymenty ostatnich kilkudziesięciu lat pozwalają wyodrębnić cztery podstawowe czynniki biopsychiczne: 1) charakteropatię (rozumianą, jako specyficzny zespół cech osobowości, charakterystyczny dla jednostek, u których stwierdza się zmiany w strukturze i funkcjonalnych właściwościach ośrodkowego układu nerwowego); 2) temperament, jako zespół stałych, formalnych cech zachowania, takich jak tempo procesów psychicznych, pobudliwość, siła i szybkość reagowania; 3) psychopatia, jako wymiar

osobowości, czyli zespół względnie stałych cech zachowania, dotyczących sfery emocjonalno – popędowej i motywacji człowieka; 4) inteligencja – odzwierciedlająca poziom rozwoju umysłowego człowieka i jego możliwości poznawczych (Gierowski, 2000; s. 714). Jak podkreśla autor, zmiennym biopsychicznym można przypisać charakter czynnika fragmentarycznego, cząstkowego, pozwalającego jedynie w niewielkim stopniu odpowiedzieć na pytanie o psychologiczne uwarunkowania przestępczości.

2.2. Psychologiczne koncepcje wyjaśniające zjawisko przestępczości nieletnich

Zachowanie jest funkcją osobowości i sytuacji. Zachowanie społeczne jest wyrazem zaburzonej osobowości i adaptacji.

W kryminologii przyjmuje się, że w zachowaniu występuje konfiguracja psychologicznych i społecznych cech, które wpływają na kierunek i intensywność zachowania przestępczego. Istnieje ona niezależnie i nie można jej sprowadzać jedynie do patologicznego układu warunków. Literatura przedmiotu wyjaśniająca powiązania pomiędzy przestępczością a poszczególnymi czynnikami psychologicznymi jest bardzo bogata, stąd efektywne wykorzystanie owego dorobku naukowego wymaga dokonania podziału teorii psychologicznych pod kątem ich przydatności do wyjaśniania zachowań przestępczych.

Badacze zajmujący się przestępczością z punktu widzenia psychoanalizy wyjaśniają jej podłoże przyjmując założenie, iż zachowanie przestępcze nieletnich ma charakter substytucyjny i może być symbolem wypartych do podświadomości kompleksów wczesnodziecięcych (np. Edypa, Elektry) i nie rozwiązanych konfliktów wewnętrznych (B. Hołyst, 2004, s. 959).

Teorie psychoanalityczne upatrują podłoża przestępczości nieletnich także w tzw. kryzysach psychospołecznych, w które uwikłane jest dziecko w każdej fazie rozwoju. Są to najpierw kryzysy w układzie: dziecko – rodzice, następnie: dziecko – szkoła, wreszcie: dziecko – grupa rówieśnicza, a więc jego osobiste doświadczenia w zakresie wzajemnych relacji z osobami znaczącymi

(Lernell, 1973, s. 278). B. Urban (1999, s. 24) podkreśla jednak, że stawianie diagnozy przestępczego zachowania, jako wyniku nie rozwiązania nieuświadomionych konfliktów, daje jednostce podstawę do mniejszego poczucia winy i odpowiedzialności.

Pomimo tego, że teorie psychoanalityczne spotkały się z krytyką profesjonalistów zajmujących się etiologią przestępczości nieletnich to z praktycznego punktu widzenia psychoanaliza stała się podstawą wielu skutecznych podejść indywidualnej terapii jednostek przestępczych, zwłaszcza neurotycznych. Wydaje się być zatem przydatna tam, gdzie działają różni funkcjonariusze wymiaru sprawiedliwości, terapii i resocjalizacji (op. cit.).

2.2.1 Teorie osobowości

Koleją grupę teorii wyjaśniających zjawisko przestępczości są teorie osobowości, które eksplanacje i wnioski opierają na danych empirycznych. Wiele teorii osobowości, oprócz konstruowania i wzbogacania zasadniczych twierdzeń, rozwija się poprzez aplikacje tych założeń na różnych obszarach funkcjonowania człowieka i grup społecznych. Możliwości takie mają zwłaszcza te teorie, których założenia teoretyczno – metodologiczne pozwalają na konstruowanie metod i technik diagnostycznych przydatnych do określania osobowościowych dymensji różnicujących jednostki przestępcze i nieprzestępcze (op. cit., s. 25).

Z badań psychologów zajmujących się przestępcami wyłania się typowa sylwetka osobowości kryminalnej. J. Pinatel (za: Lernell, 1973, s. 282) uważa, że między osobowością przestępcy i nieprzestępcy nie ma różnicy jakościowej, a jedynie różnica ilościowa. L. Tyszkiewicz (1986, s. 244 i in.) pisze, że w osobowości przestępcy pojawiają się pewne właściwości z większym nasileniem, niż w osobowości osób niewykazujących zachowań antyspołecznych. Właściwości te tworzą *centrum osobowości przestępczej*, a należą do nich: moralny egocentryzm (jego konsekwencją są różne sposoby usprawiedliwiania czynu przestępczego), zmienność (niestałość cech osobowości i stanów emocjonalnych, nieprzewidywanie przyszłości i nieliczenie się z nią),

agresywność, emocjonalna obojętność. Właściwości te nie mają charakteru statycznego – występują w sposób zmienny i we wzajemnej interakcji, która wzmacnia siłę ich oddziaływania (op. cit., s. 245).

Próbie opisu współzależności pomiędzy skłonnościami do zachowań przestępczych, a wybranymi wymiarami osobowości podjął H. I. Eysenck (por. J. M. Stanik, 1980, s. 32 i in., K. Ostrowska, 1981, s. 107 i in.). Autor zakłada, że u osób które cechuje zarówno mniejsza łatwość warunkowania, jak i ponadprzeciętna labilność emocjonalna – a więc wysoka *ekstrawersja* i *neurotyczność* – częściej niż u pozostałych jednostek występują zaburzenia zachowania w formie psychopatii i przestępczości. Zachowaniom przestępczym sprzyja również wysoki poziom psychotyczności. Eysenck podkreśla, że do zachowania przestępczego dochodzi najczęściej, gdy jednostka nie nauczy się reagować łękliwie na wszelkie sytuacje zawierające wyraźnie antyspołeczne elementy postępowania, a więc gdy proces socjalizacji przebiegał nieprawidłowo.

Założenia teorii Eysencka weryfikowano na różnych populacjach, a zwłaszcza w badaniach, w których dobierano przestępców uwzględniając rodzaj dokonanego przestępstwa (por. Pospiszyl, 1973; Ostrowska, 1978; Siemaszko, 1979; Stanik, 1980).

J. M. Stanik (1980, s. 32) podsumowując ustalenia empiryczne zawarte w pracach wielu badaczy, a dotyczące nieletnich i młodocianych przestępców, wskazuje, iż populację jednostek przestępczych tworzą w większym stopniu ekstrawertycy. Natomiast biorąc pod uwagę poszczególne rodzaje przestępstw zauważa, że poziom ekstrawersji oraz neurotyzmu w obrębie tych grup jest zróżnicowany. Najwyższy wskaźnik ekstrawersji i neurotyzmu występuje u osób popełniających przestępstwa agresywne, najniższy zaś u osób dokonujących kradzieży. Autor podkreśla także, iż przestępczość nieletnich charakteryzuje duża heterogeniczność zachowań sprawców i sytuacji kryminogennych.

Ponadto, jak zauważa K. Ostrowska (1981, s. 117), zarówno proces socjalizacji, jak i sama natura ludzka są niezmiennie złożone i nie da się wyjaśnić kierunku zachowań jednostki, jej rozwoju i przystosowania za pomocą jednego

lub dwu wymiarów osobowości. Nie ulega bowiem wątpliwości, że przestępczość jest złożoną rzeczywistością, której warianty muszą być rozpoznane dla obiektywnego jej poznania.

Kolejną koncepcją upatrującą przyczyn zachowań przestępczych w mechanizmach psychologicznych jest teoria kontroli wewnętrznej W.C. Recklessa (za: Ostrowska, Wójcik, 1986, s. 81). Autor wyróżnia czynniki determinujące i powstrzymujące zachowanie przestępcze.

Do pierwszej grupy zalicza te czynniki, które są związane z warunkami społecznymi, tzn. funkcjonujące wzorce zachowań i normy społeczne niezbędne dla osiągnięcia sukcesu, przyjmując jednocześnie założenie o istnieniu nielegalnych środków zaspokajania własnych aspiracji i dążeń, tj. normy oraz wzory zachowań przestępczych. Środki te pociągają jednostkę do zachowań niezgodnych z prawem (*pull!*). Drugi rodzaj czynników determinujących zachowanie przestępcze to poglądy, motywy, frustracje, lęki, odczuwana wrogość do innych, poczucie mniejszej wartości, agresywność, silne przeciwstawianie się autorytetom, potrzeba natychmiastowej gratyfikacji oraz zaburzenia organiczne (*push!*). Według Recklessa mają one silniejsze oddziaływanie, gdyż popychają jednostkę w kierunku tych zachowań.

Istnieją jednak pewne mechanizmy, które umożliwiają skuteczne opieranie się naciskom w kierunku kariery przestępczej. Są to, według autora, zewnętrzna i wewnętrzna kontrola. Kontrolę zewnętrzną stanowią te wszystkie czynniki środowiskowe, które utrzymują jednostkę w pewnych ryzach, czyli normy prawne i moralne oraz przypisane im sankcje, a także zinstytucjonalizowane cele i oczekiwania społeczne. Kontrola wewnętrzna, a więc samokontrola, kształtuje się w procesie socjalizacji i jest wyznacznikiem moralnego rozwoju i wychowania. Posiadanie rozwiniętej samokontroli umożliwia przeciwstawianie się zewnętrznym presjom, radzenie sobie w sytuacjach konfliktowych oraz unikanie ryzyka (op. cit., s. 84).

Zdaniem J. B. Rottera kontrola ta jest mechanizmem wyuczonym zgodnie z zasadami warunkowania instrumentalnego. Nabieranie przekonania o związku między zachowaniem, a wzmocnieniem prowadzi do ukształtowania się poczucia

kontroli wewnętrznej. Brak przekonania o występowaniu wspomnianego związku określa poczucie kontroli zewnętrznej.

Ostatecznie zachowanie jest funkcją wyboru między różnymi możliwościami realizującymi potrzebę i wartości wzmocnienia oczekiwanego przez jednostkę w wyniku podjętego działania. O tym, czy w procesie rozwoju osobowości wytworzy się wewnętrzne czy zewnętrzne umiejscowienie kontroli, decydują uzyskane w życiu wzmocnienia oraz sytuacja psychologiczna. Na tej podstawie można przypuszczać, iż przestępców charakteryzuje zewnętrzny typ umiejscowienia kontroli (op. cit., s. 88).

Zdaniem wielu badaczy poszukujących czynników etiologicznych zachowania przestępczego wśród cech psychicznych jednostki, siłą napędową każdego przestępstwa jest agresja. Na gruncie psychologii społecznej powstało wiele teorii agresji, które mogą mieć zastosowanie w kryminologii. Na szczególną uwagę, ze względów merytorycznych i historycznych, zasługuje teoria *frustracji – agresji* J. Dollarda (za: Tyszkiewicz, 1986). Główną jej tezą jest twierdzenie, że doznawany stan frustracji stanowi przyczynę agresji. Każde zachowanie agresywne poprzedzone jest przeżywaniem frustracji, czyli nieprzyjemnym stanem subiektywnym wynikającym z zablokowania czynności ukierunkowanych na osiągnięcie celu. W myśl koncepcji Dollarda siła pobudzenia jest wprost proporcjonalna do wielkości doświadczanej frustracji. O wielkości frustracji decyduje to, czy powodujące ją niepowodzenia mają charakter jednostkowy, czy też powtarzają się (op. cit. s. 239).

Inną tezą teorii frustracji jest założenie, że każde przestępstwo jest agresją, gdyż fakt karalności tego zachowania przez prawo świadczy o tym, że dany czyn szkodzi grupie społecznej lub jej członkom (op. cit., s. 241).

Istotnej modyfikacji teorii *frustracji – agresji* dokonał L. Berkowitz (za: Hołyst, 2004). Jego zdaniem frustracja wywołuje gniew – emocję specyficzną dla agresji. Według B. Hołysty (op. cit., s. 962) w teorii Berkowitza należy podkreślić istotność dwóch faktów: po pierwsze, stan gotowości do zachowań agresywnych nie prowadzi w sposób nieuchronny do manifestowania tych zachowań, po drugie, należy brać pod uwagę znaczenie czynników

sytuacyjnych, a szczególnie nawyku agresywnego reagowania, który może również wywołać stan gotowości do zachowań agresywnych.

Podobne stanowisko zajmuje, w zastosowaniu do zachowań agresywnych, w swojej społecznej teorii uczenia się A. Bandura (za: K. Ostrowska, 1981, s. 93 i in.). Koncepcja ta przyjmuje, że zachowanie ludzkie jest motywowane nie tylko przez zewnętrzne czynniki, ale także poznawczą działalność jednostki, która ma wgląd we własne zachowania, może je przewidywać i kontrolować, a także modyfikować. Według autora, pomiędzy zachowaniem a warunkami, które je kontrolują zachodzą stałe interakcje, a w procesie tym w równym stopniu środowisko jest pod wpływem jednostki, jak i jednostka pod wpływem środowiska. Aczkolwiek A. Bandura główne założenia teorii analizuje na przykładzie zachowań agresywnych, to jednak ma na uwadze mechanizmy powstawania także innych zachowań dewiacyjnych i zachowań przestępczych (op. cit., s. 94).

Poszukując odpowiedzi na pytanie o źródło agresji, społeczna teoria uczenia się wymienia: modelowanie, złe traktowanie przez innych, pobudzenie do agresji na drodze zachęcania (agresor otrzymuje pochwałę lub jest traktowany indyferentnie), pobudzanie do agresji za pomocą instrukcji (poprzez wskazywanie użyteczności różnych form działania) oraz nakłanianie do agresji w sposób niezwykle i symboliczny (op. cit., s. 99). K. Ostrowska (1981, s. 106) podkreśla, iż Bandura rozwijając teorię społecznego uczenia się, traktuje jednostkę bardzo statycznie, podczas gdy jednostka podlega ciągłemu rozwojowi, a te same bodźce mogą wywołać bardzo różne skutki. Stąd też istotnym wydaje się poszukiwanie takich czynników, które mają długo – i krótkotrwały wpływ na zachowanie jednostki, a także warunków decydujących o trwałości i przemijalności tych bodźców, co jest niezwykle istotne również dla różnicowania oddziaływań wychowawczo – korekcyjnych i profilaktycznych.

Współczesne teorie przestępczości (por. B. Urban, 1999 s. 30 i in.) starają się uwzględniać zarówno czynniki psychologiczne, jak i społeczne

(są kontynuacją podejścia wieloczynnikowego) dążąc do wyjaśniania złożonych mechanizmów zachowania przestępczego.

2.2.2 Psychopatia a przestępczość

Łączenie psychopatii z przestępczością ma długą tradycję, a zainteresowanie kryminologów tego typu wyjaśnieniem zmienia się w zależności od kierunku prowadzonych aktualnie badań (por. Eysenck, 1964; Kępiński, 1977; Stanik, 1980; Ostrowska, 1981; Pospiszyl, 1985; Gierowski, 1989; Farrington, 1991; Radochoński, 1998; Urban, 1999; Majchrzyk, 2001; Hołyst, 2004; Pastwa – Wojciechowska, 2004).

Termin *psychopatia* jest zamiennie używany z pojęciami: socjopatia, charakteropatia, osobowość antyspołeczna (Bilikiewicz, 1996), czy osobowość antysocjalna (Pospiszyl, 1985). W aktualnej Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów zdrowotnych ICD-10 używa się terminu *osobowość dyssocjalna*. Klasyfikacja ta wymienia dwa podstawowe kryteria dające podstawę do diagnozy tego typu zaburzenia: po pierwsze, zaburzenie osobowości musi być długotrwałe; po drugie, muszą aktualnie występować co najmniej cztery spośród wymienianych w ICD-10 objawów (J. Aleksandrowicz, 1998 s. 126).

W literaturze przedmiotu, charakteryzując zachowania antyspołeczne zwykle podaje się następujące kategorie tych zachowań, oparte na wyróżnionych przez Cleckleya (za: K. Ostrowska, 1981 s. 59; B. Urban, 1999 s. 28; Z. Majchrzyk, 2001 s. 50 i in.) przejawach osobowości socjopatycznej: zachowania antyspołeczne bez wystarczającej motywacji, brak poczucia winy i odpowiedzialności za własne zachowanie, braki w zakresie uczuciowości wyższej i empatii, uporczywe dążenie do dominacji i instrumentalne traktowanie innych osób, błędy w ocenie sytuacji społecznej, skłonność do neurotycznego kłamstwa oraz do uzależnień z brakiem tolerancji na środki odurzające, zaburzenia w sferze wolicjonalnej i popędowej skutkiem czego są działania impulsywne, których konsekwencją są zachowania agresywne (przestępstwa

gwałtowne) (por. Stanik 1980, 1983; Gierowski 1989, 1992; Heitzman, Szymusik 1994; Majchrzyk 1996).

Z pojęciem psychopatii związane są pojęcia charakteropatii oraz socjopatii (por. A. Bilikiewicz, 1992; M. Jarosz, 1998; J. Aleksandrowicz, 1998). Współczesne koncepcje wiążą te zaburzenia z uszkodzeniami centralnego systemu nerwowego (charakteropatia) i wpływami środowiska we wczesnych stadiach rozwojowych (socjopatia). Podkreślić należy, iż sporną nadal jest kwestia czy tego rodzaju zaburzenia osobowości należy diagnozować wyłącznie u osób dorosłych, czy mogą one być także podstawą do wyjaśniania przyczyn destruktywnych zachowań młodzieży.

Teorie przyjmujące założenia o istotnej roli psychopatii w etiologii przestępczości spotkały się z krytyką szczególnie ze strony kryminologów i socjologów wskazujących na potrzebę innego spojrzenia na rolę psychopatii w etiologii przestępczości.

Wśród współczesnych koncepcji psychopatii szczególne miejsce zajmuje teoria Eysencka (1996), którego zdaniem istnieje ortogonalny w stosunku do neurotyczności, ekstrawersji i inteligencji czynnik, który odzwierciedla stopień podatności jednostki na zaburzenia typu psychotycznego. Według autora istnieje ścisły związek pomiędzy poziomem psychotyczności a skłonnościami do zachowania przestępczego (por. Stanik, 1980; Gierowski, 1979).

W literaturze polskiej znana jest także koncepcja D. Matzy (B. Urban, 1999, za: Kosewski, 1985; Siemaszko, 1979), który twierdzi, że zachowania (akty) przestępcze występują tylko w określonych okolicznościach i są poprzedzone refleksją, co do skuteczności i konsekwencji aktu przestępczego. Pod tym względem nie ma różnicy pomiędzy psychopatą a przestępcą, którego osobowość oceniana jest jako niezaburzona. Autor podkreśla, że przestępca poprzez akt przestępczy przystosowuje się do sytuacji i od przestępstwa może się powstrzymać. Oznacza to, że w akcie przestępczym występuje refleksja natury moralnej, (co jest sprzeczne z istotą psychopatii), a przestępca kalkuluje konsekwencje swojego czynu.

J. K. Gierowski (2000, s. 715) zwraca uwagę, że najbardziej przekonujące wydają się te badania, które zmierzają do wykrycia i opisanie zależności pomiędzy uszkodzeniami CUN, a pewnymi wybranymi typami przestępstw, zwłaszcza agresywnych (por. Gierowski, 1979; Ostrihanska, Wójcik, 1982). Słuszność tej konkluzji potwierdzają wyniki badań autora (por. Gierowski, 1989) nad motywacją sprawcą zabójstw. Badania te wykazały, że nawet motywy, z których zabójcy pozbawiają innych życia, pozostają w różnych relacjach do zmiennych „organicznych”.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż z przedstawionego przeglądu badań wynika jasno, że żadna z wymienionych zmiennych nie ma charakteru ogólnego czynnika kryminogennego. Zdecydowanie ważniejszą rolę można przypisać czynnikom biopsychicznym w sytuacji, gdy przestępczość potraktuje się jako zjawisko niejednorodne i zróżnicowane typologicznie. Charakter czynów przestępczych, stopień socjalizacji sprawców, czy też typ sytuacji kryminogennej stanowią istotne zmienne, pozwalające na bardziej precyzyjne odtworzenie roli i znaczenia, jakie w złożonych i skomplikowanych psychologicznie procesach naruszania porządku prawnego przypisać można wyodrębnionym czynnikom biopsychicznym. J. Gierowski (2000) podkreśl, iż czynniki biopsychiczne nie funkcjonują poza osobowością, co oznacza, iż muszą one odgrywać znaczącą rolę w genezie zakłóceń psychicznych procesów regulacyjnych i integracyjnych człowieka, pozostając w funkcjonalnym związku z całą strukturą osobowości. Pogłębianie wiedzy o psychologicznych wyznacznikach przestępczości, nie będzie więc możliwe bez odwołania się do bardziej ogólnych koncepcji psychologicznych, wyjaśniających kryminalną patologię społeczną (op. cit., s. 720).

2.2.3 Syndromy HIA i CP jako predyktory przestępczości nieletnich. Badania D. P. Farringtona i in.

W poszukiwaniu czynników predykcyjnych dotyczących przestępczości (zwłaszcza nieletnich) w końcu lat 70 –tych a szczególnie w latach 80 –tych XX w., badacze skoncentrowali swoją uwagę na pomiarze zaburzenia przejawiające

się w *impulsywności i koncentracji uwagi (HIA)* oraz problemie tzw. *pożądanego społecznie prowadzenia* się dzieci i nieletnich (*CP*) w celu ustalenia roli tych zmiennych w etiologicznym mechanizmie uwarunkowań przestępczości nieletnich. Zainteresowanie to miało bezpośredni związek z wprowadzeniem w DSM –III rewizji syndromu – „deficytowe zaburzenia uwagi z hiperaktywnością” (DSM – III; 1980), skupiając się na 3 rdzeniowych symptomach: hiperaktywności, impulsywności i deficytach uwagi (zob. Stanik, 2007).

Zaburzenia uwagi rozpoznaje się wtedy, gdy dzieci łatwo rozpraszają się pod wpływem bodźców zewnętrznych i przeskakują z jednego nieskończonego działania do drugiego. Z kolei impulsywność przejawia się poprzez niepożądane (z nieładem) angażowanie się w potencjalnie niebezpieczne działania i brak ostrożności w ukierunkowaniu tych działań na określone cele, bez uwzględnienia (antycypacji) mogących nadejść konsekwencji. Wreszcie hiperaktywność określa się jako: trudność w pozostawaniu na miejscu, niecierpliwość w działaniu, niefrasobliwość (w aktywności indywidualnej i w funkcjonowaniu (w grupie) oraz przeskakiwanie (*jumping about*) – „byle zbyć” – z jednego działania do drugiego.

Druga ważna zmienna, pochodząca z zakresu psychologiczno – kryminologicznego pola badań, dotyczyła problemu zaburzeń w codziennej aktywności dziecka – trudność w „prowadzeniu się” (*conduct problems*– CP) – i obejmowała takie objawy jak: wagarowanie, nieposłuszeństwo, ucieczki z domu, napady złego humoru, demonstrowanie gróźb, destrukcja, prowokacja, kłamstwo, kradzieże itp. (zob. D. P. Farrington, 1990).

Początkowe, dość liczne wyniki badań ujmowane w modelu przestępczości nieletnich wykazały, że HIA oraz CP są wysoko skorelowane i odznaczają się podobną prognozą (zob. Taylor, 1986; za: Stanik, 2007). Wskutek tego pojawiły się argumenty przemawiające za połączeniem tych zmiennych (HIA i CP) w jedną kategorię z możliwością włączenia weń także i trudności w nauce. W toczącej się na ten temat dyskusji przeważały jednak argumenty przemawiające na rzecz odrębności tych dwóch zmiennych.

Argumenty te wynikały zarówno z badań i opracowań za pomocą analizy czynnikowej jak i z danych pochodzących z praktyki klinicznej. Rezultaty badawcze pochodzące zwłaszcza ze wskazanego drugiego obszaru poszukiwań (pozostające w zgodności z pierwszymi) wykazały, że chłopcy z wysokim HIA i zarazem niskim CP uzyskują lepsze efekty psychoterapeutyczne (metodami medytacyjnymi) niż chłopcy z wysokim wskaźnikiem CP (zob. Stanik, 2007).

Przyjmując zatem jako punkt wyjścia rozłączne pojmowanie HIA i CP oraz niezbity fakt empiryczny, że w populacji nieletnich obie te zmienne często występują razem (odznaczając się jednocześnie wysokimi wskaźnikami), można założyć dwa nie wykluczające się sposoby wyjaśnienia tej okoliczności: 1) albo HIA i CP (jako zmienne) są przejawem jednego – ogólniejszego, inferencyjnego konstruktu teoretycznego (założenie ogólnometodologiczne); 2) albo HIA i CP stanowią w jakimś sensie kolejne kroki w sekwencjach rozwojowych, przyczyniając się w konsekwencji do aktywizowania się zachowań asocjalnych i przestępczych wśród nieletnich (op. cit.).

Za tym drugim sposobem konceptualizacji rozwoju zachowań asocjalnych i przestępczych przemawiały ustalenia R. Loebera (za: Stanik, 2007) mówiące o wzajemnym interakcyjnym wzmacnianiu się (u danej osoby) obu zmiennych – HIA i CP. Zdaniem autora konceptualizacja ta jest wysoce prawdopodobna, bowiem według jego badań nieletni z jednoczesnym wysokim wskaźnikiem HIA i CP stają się chronicznymi przestępcami w odróżnieniu od nieletnich, u których występuje podwyższony tylko jeden z tych wskaźników. Tak więc, ryzyko przestępczości u nieletnich z podwyższonym CP lecz niskim HIA wydaje się być niższe aniżeli u nieletnich z podwyższonym HIA i CP jednocześnie, a jeszcze niższe u nieletnich z podwyższonym HIA lecz niskim CP (op. cit.).

Wyniki badań D.P. Farringtona i in. (1990) wykazały także, iż HIA i CP tworzą zróżnicowane wzorce syndromologiczne – etiologiczne. I tak, wysokie HIA pozostaje w silnych związkach z: /1/ niższym poziomem inteligencji chłopców; /2/ karalnością rodziców; /3/ większą liczebnością rodziny; /4/ niską stopą materialną rodziny; /5/ przestępczością rodzeństwa (brata). Z kolei wysokie CP jest znacząco powiązane z: /1/ złą praktyką opiekuńczą rodziców; /2 / słabym

nadzorem i kontrolą dzieci; /3/ niską stopa materialną rodziny i /4/ rozbić matrymonialnym rodziców. Z powyższego zróżnicowania rankingu zależności wypływa wniosek, że syndromy HIA i CP, jako podmiotowe predyktory przestępczości nieletnich, wchodzi w znaczące związki z charakterystycznymi, niekorzystnymi przejawami funkcjonowania ich rodzin.

J. M. Stanik (2007) podkreśla, że wysokie HIA nie jest wystarczającym, samodzielnym predyktorem ryzyka przestępczości bez wystąpienia podwyższonego CP, co zostało już wykazane wcześniej. Ponadto podwyższone HIA jest syndromem ujawniającym się wcześniej (rozwojowo rzecz ujmując) u dziecka, wyprzedającym podwyższony wskaźnik syndromu CP. Zatem pojawiające się, podwyższone HIA, w gorszych warunkach opiekuńczo – wychowawczych rodziny oraz przy braku nadzoru i kontroli ze strony rodziców, generuje wadliwe zachowania w codziennym funkcjonowaniu dziecka, aż do wystąpienia znaczących zaburzeń asocjalnych i niedostosowania społecznego (podwyższone CP).

2.2.4 Styl życia jako konstrukt kryminologiczny w koncepcji Glenna D. Waltersa

Jeden z bardziej znanych współczesnych kryminologów Glenn D. Walters (1990) reprezentujących kierunek psychologiczno – socjologiczny zaproponował ogólny model teoretyczny, integrujący inne parcjalne podejścia badawcze, mieszczące się we wskazanej orientacji teoretycznej na gruncie kryminologii. Ów model czy też swoisty paradygmat badawczy określił tytułem – **„przestępczość jako styl życia”**, który to model z wystarczającym prawdopodobieństwem można „rozciągnąć” (zastosować) również na opis *niedostosowania społecznego* (NS) i *asocjalności* (AN) nieletnich (zob. Stanik, 2007).

Podstawowe pojęcia, twierdzenia i przesłanki teorii przedstawił autor w formie 10 założeń (zob. M. Ciosek, 1995). Pierwsze z nich głosi, że przestępczość rozumieć można jako styl życia, który charakteryzuje się najpierw ogólnym brakiem odpowiedzialności, pobłażliwością przestępcy wobec

siebie, dogadzaniem sobie (*freeby*), narzucający się sposobem bycia w stosunkach interpersonalnych oraz chronicznym łamaniem norm społecznych (tak prawnych jak i moralnych). Drugie założenie tego autora głosi, że na rozwój przestępczości jako stylu życia wpływają warunki przynależne do trzech sfer: fizycznej (biologicznej), społecznej i psychologicznej. Autor przyjmuje tu dość szeroko akceptowany pogląd, że interakcje między konkretną osobą a środowiskiem, zwłaszcza w pierwszych 4 – 5 latach życia mają istotne znaczenie dla jego sposobu zachowania się w przyszłości. Trzecie założenie głosi, że okoliczności i warunki tkwiące w wyszczególnionych sferach mogą wprawdzie ograniczać czyjąś liczbę wyborów czy opcji, ale ich nie determinują bez reszty. Do pojawienia się przestępstwa przyczyniają się zatem warunki fizyczne, społeczne lub biologiczne, ale nie w sposób bezpośredni lecz jedynie pośrednio, poprzez to, że podwyższają one lub ograniczają liczbę możliwości wyborów (celów i zadań). W procesie tym zaś są szczególnie ważne – zadaniem G. D. Waltersa – cztery czynniki: ryzyko oraz ochrona występujące wobec osobnika (*exterior*) oraz w obrębie własnej aktywności (*interior*), 3) asocjalne, pogłębiające się funkcjonowanie, na co dzień oraz 4) poprawa. Teoretycznie rzecz biorąc, czynniki ryzyka zwiększają prawdopodobieństwo wejścia na drogę przestępczą a ochrona siebie przeciwnie – zmniejsza to prawdopodobieństwo.

Kolejne, czwarte założenie stanowi, że zachowanie człowieka o przestępczym stylu życia zmierza ostatecznie w kierunku jego osobistej katastrofy (*disaster*) i kompletnej przegranej. Przestępca (o takim stylu życia) „stacza się” więc ciągle i najczęściej przegrywa w sposób dramatyczny. Dramatyczność zaś owego procesu przejawia się w zachowaniach destrukcyjnych, kierowanych zarówno przeciwko innym jak i sobie samemu. Charakterystyczna jest też mentalność tych przegranych czy przegrywających osobników. Przede wszystkim zużywają oni wiele czasu i kalkulacyjnej aktywności na wytłumaczenia sobie własnych niepowodzeń wpływem uwarunkowań zewnętrznych. W konsekwencji nie podejmują dłuższych prób zmiany swego postępowania (zmiany całego szeregu skryptów – zob. rozdział 1.4; s. 24), by dostosować je do norm i standardów społeczno – prawnych, bo nie

obarczają się odpowiedzialnością osobistą. Wchodzą natomiast spontanicznie i chętnie w środowisko dewiacyjnych grup podkulturowych, które tłumi ich ewentualny lęk i wątpliwości mogące się czasami pojawiać w wyniku anomii. Funkcjonowanie w owych grupach (ich społecznym kontekście odniesienia) dostarcza im przesłanek wsparcia i redukuje lęk społeczny oraz konflikty i napięcia emocjonalne wynikające z rozbieżności pomiędzy ich stylem życia a wymaganiami społeczno – moralno – prawnymi. Jak podkreśla G.D. Walters, tragizm tego procesu (rozwoju asocjalności) wyraża się w tym, że już w okresie dzieciństwa i wczesnej młodości – a więc wtedy, gdy mają oni dość ograniczony pogląd na świat i wartości – tworzy się ów scenariusz przegranego życia – destrukcji. Piąte założenie omawianej teorii głosi, że u delikwenta realizującego przestępczy styl życia występuje specyficzny sposób myślenia. Wynika on zarówno z warunków występujących w obszarach: fizycznym, społecznym i psychologicznym, jak i w wyborze własnej przestrzeni funkcjonowania – **przestępczego stylu życia**. Sposób myślenia przestępcy, zdaniem omawianego autora (za: Stanik, 2007), ma na celu z jednej strony uzasadnienie czy umocnienie podjętej aktywności w zakresie działań przestępczych a z drugiej strony ma usprawiedliwiać takie postawy osobowościowe jak nieodpowiedzialność czy pobłażanie sobie. W rezultacie takich mechanizmów intelektualno – ewaluacyjnych, przestępcy percypują te własne opcje i nastawienia jako pozytywne i opłacalne.

Szóste założenie wskazuje na to, że sposoby tego myślenia przejawiają się w ośmiu wzorach poznawczych (*cognitive patterns*). Ogólnie rzecz biorąc służą one usprawiedliwianiu osobistej nieodpowiedzialności, pobłażliwości wobec siebie, narzucania się innym oraz nie respektowaniu reguł społecznych, a więc dotyczącą przedstawionych już kardynalnych cech przestępców, którzy wybrali styl życia o charakterze asocjalności. Siódme twierdzenie omawianej teorii przestępczości, jako stylu życia, opiera się na dość oczywistym założeniu, że aby zaistniało przestępstwo potrzeba ku temu okazji (zob. też Tomaszewski, 1975, s.17 in.; Lewicki 1969, s.37 in.). Umysł osobnika – w tym spostrzeganie, który zaakceptował asocjalno – przestępczy styl życia jest, według stanowiska

G.D.Waltersa, wyjątkowo wrażliwy („wyostrzony”) na wszelkie możliwości czy okazje dokonywania przestępstw. Procesy i mechanizmy poznawcze takich osobników odznaczają się bardzo wysokim stopniem gotowości do wykorzystania wielu pojawiających się w ich „polu widzenia” sposobności do popełnienia przestępstwa. Otwarty pokój, nie zamknięty samochód, pozostawiony przez kogoś portfel stanowią źródła nieodpartej pokusy. Różne przestępstwa, bardziej logistycznie skomplikowane np. paserstwo, oszustwa finansowe itp.) wymagają odpowiednich, różnorodnych powiązań z innymi przestępcami. Zaś kradzież czy wymuszanie rozbójnicze są z reguły oparte na określonym (dogodnym dla takiego przestępcy) zbiegu okoliczności (sytuacji). Z założenia ósmego wynika, że na mechanizm motywacyjny (w szczególności na jego uaktywnianie się – czyli generowanie czynu przestępczego) składają się cztery dialektycznie związane uwarunkowania (stymulatory osobowościowe), a mianowicie: złość – bunt, siła – kontrola (*power / control*), podniecenie – przyjemność oraz chciwość – lenistwo. Dziewiąte założenie głosi, że przestępstwo, jest całością (związkiem) współdziałających za sobą myśli, motywów i zachowań społecznych. W poszczególnych zaś przestępstwach zawinionych (według kodeksów karnych), występują jednakże różne konfiguracje generatywne w/w zmiennych. I tak w czynach naruszających prawa, uczucia czy godność innych ludzi na pierwszy plan wysuwa się uwarunkowanie motywacyjne wynikające ze składnika „siła – kontrola” lub orientacja na siłę. W egoizmie i skłonnościach hedonistycznych, przejawianych przez wielu przestępców dominuje z kolei stymulator motywacyjny – „pobudzenie – przyjemność” i pragnienie natychmiastowej gratyfikacji. Z motywem „pobudzenie przyjemność wiąże się zazwyczaj pobłażliwość wobec siebie. Lenistwo z kolei, jest rezultatem braku odpowiedzialności za swoje zobowiązania czy uchylania się od realizacji społecznie i indywidualnie ważnych zadań życiowych (w okresie adolescencji zwłaszcza osobistych zadań rozwojowych). Zdaniem D.G. Waltersa, istniałaby możliwość przewidywania rodzajów czynów przestępczych sprawców, gdybyśmy poznali wcześniej wzajemne związki ich myśli, motywów i preferowanych wyborów.

Ostatnie założenie głosi, że ponieważ zachowania przestępcze są wynikiem współdziałających ze sobą procesów myślowo – ewaluacyjnych, postaw i motywacji człowieka (w jakiejś konkretnej sytuacji), toteż nie można zmienić czyjejś gotowości do określonych zachowań przestępczych dopóty, dopóki ten ktoś nie zmieni tych właśnie składników odpowiedzialnych za jego styl życia. Porzucenie przestępczego stylu życia jest więc warunkiem na drodze do zerwania z popełnianiem przez takich osobników czynów przestępczych w przyszłości. W odniesieniu zaś do resocjalizacji stanowiłoby to owocny i wielce zadowalający rezultat jej oddziaływania (zob. Stanik, 2007).

2.3. Teorie socjologiczne wyjaśniające zjawisko przestępczości

Zaprezentowane powyżej teorie biologiczne i psychologiczne stanowią podstawę analizy problematyki przestępczości dla wielu badaczy, jednakże zdecydowana większość kryminologów szuka źródeł zjawiska przestępczości w szeroko pojętych układach społecznych.

A. Siemaszko (1993, s. 13) wyróżnia wśród teorii socjologicznych koncepcje tzw. paradygmatu etiologicznego (teorie: anomii, zróżnicowanych powiązań, podkultur, kontroli społecznej) oraz reaktywnego (teoria stygmatyzacji). Twórcy tych teorii koncentrują się na problemie tworzenia i egzekwowania norm społecznych oraz procesach i mechanizmach, za pomocą których naznacza się jednostki i grupy społeczne stygmatem dewiacyjnych.

R. K. Merton, twórca teorii anomii, definiuje *zachowanie dewiacyjne* jako symptom niezgodności pomiędzy kulturowo zdeterminowanymi aspiracjami (celami) a wyznaczonymi, poprzez strukturę społeczną, możliwościami realizacji tych celów (za: Tyszkiewicz, 1986; s. 234).

Autor twierdzi, iż w układzie niezgodności między celami a możliwościami ich osiągnięcia, silnemu zaangażowaniu emocjonalnemu dla celów, towarzyszy znacznie słabszy stosunek emocjonalny do środków akceptowanych przez zinstytucjonalizowane normy. Jeżeli to zjawisko utrwali się, to dochodzi do anomii (op. cit. s. 235). Zjawisko to występuje wówczas, gdy

istnieje silna rozbieżność pomiędzy normami i celami kulturowymi a społecznie ustrukturyzowanymi możliwościami działania członków grupy zgodnie z tymi normami (A. Siemaszko, 1993, s. 34). Zablockowanie możliwości realizowania kulturowo wyznaczonych celów, za pomocą aprobowanych społecznie środków, przy jednoczesnym wysokim zaangażowaniu jednostki w osiągnięcie tego celu zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia u niej zachowań dewiacyjnych (op. cit. s. 46).

Kolejną koncepcją socjologiczną próbującą wyjaśnić podłoże zachowań przestępczych jest teoria zróżnicowanych powiązań, E. H. Sutherlanda (za: Tyszkiewicz, 1986, s. 236 i in.). Autor zakłada, że zachowanie przestępcze jest wyuczonym zachowaniem. W procesie uczenia się tego rodzaju zachowania, występują te same mechanizmy, które charakterystyczne są dla każdego innego uczenia się wzorów zachowania. O tym, czy jednostka zejdzie na drogę przestępstwa, czy nie, decyduje tzw. nadwyżka kontaktów sprzyjających nad niesprzyjającymi naruszeniu prawa. Uczenie się zachowania przestępczego obejmuje zarówno techniki popełniania przestępstw, jak i konkretne kierunki motywacji, dążeń, racjonalizacji i postaw. Te zróżnicowane powiązania mogą różnić się częstotliwością, czasem trwania oraz uprzedniością i intensywnością (op. cit. s. 238).

Na podstawie analizy literatury przedmiotu można zauważyć, iż spora grupa badaczy amerykańskich (Cohen, Cloward, Ohlin, Sykes, Matz; za: Tyszkiewicz, 1986; Siemaszko, 1993) skoncentrowała uwagę na kryminogennej roli podkultur, próbując stworzyć w tym zakresie koncepcję o pewnym stopniu ogólności.

A. K. Cohen (za: Siemaszko, 1993; s. 136), w swojej koncepcji, kładzie szczególny nacisk na procesy grupowe leżące u podłoża zachowań dewiacyjnych. Według tego autora podstawowym warunkiem wyłonienia się nowych form podkulturowych jest interakcja jednostek, które mają podobne problemy w przystosowaniu. Nawiązując do teorii R. K. Mertona, Cohen wskazuje, że kultura gangów młodzieżowych, w wyniku zablockowania dążeń do osiągania ogólnie uznawanych celów życiowych, wyraża się w zaprzeczaniu tych

wartości, które cenią warstwy średnie społeczeństwa (Tyszkiewicz, 1986; s. 242).

Zdaniem R. A. Clowarda i L. E. Ohlina (op. cit. s. 243) podkultura przestępcza rodzi się z zablokowania dążeń do osiągnięcia uznawanych w społeczeństwie celów. Wpływa na nią również, zdaniem autorów, możliwość kontaktów ze wzorami przestępczego zachowania, co dodatkowo decyduje także o zróżnicowaniu podkultury przestępczej, która może przybierać następujące formy: typowo przestępczej (powstaje pod wpływem silnie działających wzorów przestępczego zachowania), podkultury konfliktu (działalność grupy polega na stosowaniu różnych aktów przemocy, tj. zgwałcenia, rozboje, wandalizm, itp.) oraz podkultury wycofania się.

G. M. Sykes i D. Matz (za: Siemaszko, 1993; s. 184) są autorami teorii neutralizacji, która zakłada, że jednostki popełniające przestępstwa internalizują w procesie socjalizacji poprawny system wartości i norm, starając się jednocześnie usprawiedliwiać postępowanie niezgodne z owym systemem. Te racjonalizacje, według autorów, mogą przybierać formę kwestionowania: odpowiedzialności, krzywdy i ofiary, a także potępiania potępiających i odwoływania się do wyższych racji.

Kolejna grupa teorii socjologicznych próbujących wyjaśnić zjawisko przestępczości w oparciu o interakcje jednostek, to koncepcje kontroli społecznej. Autorzy tej grupy teorii (np. Hirschi, Reiss, za: Siemaszko, 1993, Urban, 2000) zakładają, że istnienie układów społecznych możliwe jest dzięki funkcjonowaniu kontroli społecznej, na którą składają się: samokontrola (zinternalizowane wartości i normy oraz wymogi dyktowane przez grupę), kontrola nieformalna (wzajemny korekcyjny wpływ wynikający z samej obecności innych osób) oraz formalne sankcje i dezaprobaty (Paul, Epanchin, za: Urban, 2000; s. 59). Uwzględnienie kontroli społecznej jest istotne dla socjologicznego rozumienia dewiacji, która odnosi się do warunków, w których określone osoby lub grupy naruszają zasady i normy społeczne. Takie ujęcie jest równocześnie koniecznym etapem do kwalifikowania tych zjawisk ze względu na charakter norm, a więc wyróżnienia tej jej szczególnej klasy, która określa się

jako zachowanie przestępcze. Tak więc, przestępstwami będą naruszenia tych norm, które społeczeństwo obwarowało sankcją prawną (op. cit.).

T. Hirschi (za: Siemaszko, 1993; s. 246) oparł swoją koncepcję na założeniu, że jednostka może (*is free*) dokonywać czynów przestępczych, ponieważ jej więzi ze porządkiem konformistycznym zostały w pewnej mierze załamane. Autor wyróżnia cztery komponenty więzi jednostki ze społeczeństwem, które mogą mieć wpływ na zachowanie destrukcyjne: przywiązanie (emocjonalna więź jednostki z jej najbliższym otoczeniem, której siła implikuje skłonność do popełniania przestępstw), zobowiązanie (stosowanie się do reguł z obawy przed konsekwencjami ich naruszenia; nieprzestrzeganie norm społecznych jest szczególnie prawdopodobne u jednostek, które mają niewiele do stracenia), zaangażowanie (konformistyczne motywacje, aspiracje i sposoby działania) oraz przekonania (siła przekonania o konieczności przestrzegania norm społecznych, która związana jest z siłą więzi jednostki ze społeczeństwem).

T. Hirschi (op. cit. s. 249) zgodnie z klasyczną teorią ujmującą zachowanie jako działanie motywowane dążeniem do osiągnięcia stanu przyjemności bądź też uniknięcia przykrości, definiuje przestępstwo, jako akt przemocy dokonany z pobudek indywidualnych. Definicja ta zakłada, że większość przestępstw jest podjęciem próby osiągnięcia przez jednostkę natychmiastowej przyjemności poprzez spontaniczne, ryzykowne i ekscytujące działanie, czyli jest ukierunkowanych na zaspokojenie indywidualnych pragnień. Autor podkreśla, że dokonanie przestępstwa pozostaje w sferze możliwości każdej jednostki, a na decyzję o podjęciu działania przestępczego wyraźny wpływ ma samokontrola.

Podsumowując, rzeczywista przydatność przedstawionych koncepcji wydaje się być dość duża po uprzedniej weryfikacji empirycznej i przy uwzględnieniu tych interpretacji, które określają również role czynników osobowościowych i motywacyjnych w genezie przestępczości (Gierowski, 2000; s. 724). Niektóre z nich będą ujęte w niniejszej pracy, jako system wzajemnych powiązań społecznych, osobowościowych, prawnych,

moralnych, systemu wartości oraz czynników warunkujących proces wadliwej socjalizacji (sytuacyjnych).

Rozdział III

PSYCHOLOGICZNE MECHANIZMY MOTYWACYJNE W REGULACJI ZACHOWANIA CZŁOWIEKA

3.1. Pojęcie motywacji we współczesnej psychologii

We współczesnej psychologii zagadnienia motywacji należą do pojęć podstawowych, ale i najbardziej kontrowersyjnych. Przeglądy licznych koncepcji motywacji dokonane przez C.N. Cofera, M.H. Appley'a (1972) czy też K.B. Madsena (1980) dowodzą, iż wyłonienie jednej, spójnej teorii motywacji, która godziłaby te różnorodne ujęcia jest, jak dotąd, niemożliwe.

W rozważaniach nad ludzką motywacją tradycyjnie brane są pod uwagę trzy rodzaje zjawisk:

- wybór lub selekcja kierunku działania,
- uruchamianie zachowań związanych z wybranym kierunkiem działania,
- regulacja tych zachowań.

Badania nad motywacją koncentrują się więc odpowiednio na czynnikach determinujących wybór celów i drogi ich osiągnięcia (np. kiedy i jak zaczyna się zachowanie zorientowane na cel, jak jest uruchamiane, podtrzymywane i kończone).

Sposób w jaki przeciętny człowiek rozumie pojęcie motywacji, dostarcza teoretykom i badaczom ważnej wskazówki. Zwykle się mówi, że ktoś nie jest zmotywowany jeśli nie wykorzystuje swoich możliwości, ponieważ nie wkłada w coś odpowiedniego wysiłku. Problemy związane z tym, na co kogo stać, poznanie możliwości i ograniczeń jednostki mogą stanowić punkt wyjścia analizy motywacyjnej.

Współczesne teorie motywacji przedstawiają człowieka jako elastycznego stratega. Nacisk w tych teoriach kładziony jest na różne rodzaje zadań, jakie

musi rozwiązać osoba przekształcająca pragnienia w czyny (Gollwitzer, 1990). Ludzie postrzegani są jako bardzo elastyczne organizmy, łatwo przystosowujące się do wymagań stojącego przed nimi zadania. Zanim wybiorą cele, starają się zbliżyć do ideału istoty Wszystkowiedzącej i sprawiedliwej, przetwarzając mnóstwo dostępnych informacji i bezstronnie je analizując. Kiedy już jednak przystępują do działania, są zdeterminowani w dążeniu do upragnionego efektu. W konsekwencji zachowanie ich staje się stronnicze na rzecz osiągnięcia wybranego celu. Samo pragnienie i możliwość osiągnięcia wybranego celu postrzegane są w najbardziej pozytywnym świetle, a uwaga koncentruje się i zawęża do wybranego celu. Choć ta determinacja w osiąganiu celu przywołuje metaforę maszyny, ostatnie badania zaprzeczają mechanistycznemu wizerunkowi człowieka zorientowanego na cel. Osiąganie celu okazuje się bowiem wysoce strategicznym przedsięwzięciem, wymagającym elastycznego wykorzystywania zdolności samoregulacyjnych.

F. Rheinberg (2006, s. 15 in.) stwierdza, że pojęcie motywacji nie odzwierciedla jakiejś homogenicznej jedności, której ma się mniej lub więcej. Pojęcie to jest raczej pewnym tworem abstrakcyjnym, z którego pomocą spośród wielu różnych procesów życiowych wyodrębnia się i rozważa te, które pozostają w związku z ukierunkowaniem naszego zachowania na pewien cel. Wspólny tym działaniom jest element aktywizującego ukierunkowania aktualnego aktu życiowego na pozytywnie oceniany stan docelowy. Jak uważa autor, zadaniem naukowej psychologii motywacji jest opis i zrozumienie tych różnych składników i częściowych procesów, – które nazywa się dążeniem, usiłowaniem, pragnieniem, itp., – w ich współdziałaniu, określenie ich zależności i podatności na oddziaływanie oraz bliższe rozpoznanie ich wpływu na zachowanie.

F. Rheinberg (2006, s. 57 in.) zakłada, że zachowanie motywowane to rezultat oczekiwanego stanu emocjonalnego związanego z tak zwanymi naturalnymi podnietami (*incentives*). Podniety te są z kolei związane z sytuacjami i działaniami ważnymi dla przetrwania gatunku (np. przynależność do grupy, wpływ na innych, rozwiązanie problemów intelektualnych). Zakłada się, że istnieje ograniczona liczba naturalnych podniet i każda z nich ma

wrodzony związek ze specyficzną wiązką emocji. Indywidualne preferencje odnoszące się do danej kategorii podniet definiowane są jako dyspozycje motywacyjne.

Jedna z pierwszych prób integracji tych różnorodnych aspektów motywacyjnych podjęta została przez Atkinsona (1957) w zaproponowanym przez niego modelu podejmowania ryzyka, który dał podstawy teorii oczekiwania–wartości. Jego zdaniem subiektywne prawdopodobieństwo sukcesu i nagradzająca wartość zadania wpływają łącznie na wybór zadania, a na obie zmienne ma z kolei wpływ postrzegana trudność zadania. Natomiast łatwe zadania prowadzą do wysokiego subiektywnego prawdopodobieństwa sukcesu (funkcja wprost proporcjonalna), mają one zarazem niską wartość nagradzającą (funkcja odwrotnie proporcjonalna), ponieważ antycypowane uczucie związane z sukcesem (*duma*) jest dla łatwych zadań najsłabsze.

Rozwinięcie tego modelu (Heckhausen, 1977) polegało na uzupełnieniu go o dalsze pojęcia związane z oczekiwaniami i na wyodrębnieniu różnych aspektów nagradzającej wartości wykonywania zadania. Założono, że nagradzająca wartość wykonania zadania wynika nie tylko z oczekiwanej dumy z sukcesu i wstydu z porażki. Należy również uwzględnić: pozytywną samoocenę, pochwały, wsparcie znaczących osób, znaczenie wykonania zadania dla osiągnięcia celów długofalowych i zewnętrzne skutki uboczne (np. kiedy zadanie zaspokajające potrzebę osiągnięć daje także korzyści związane z potrzebą afiliacji).

Teoretycznym opracowaniem na temat przekonań o kontroli jest koncepcja *poczucia własnej skuteczności* Bandury (1986). Jednostki z poczuciem dużej skuteczności charakteryzują się silnym przekonaniem, iż dysponują umiejętnościami umożliwiającymi im wykonanie działań, jakich wymaga dane zadanie. Ludzie zyskują to przekonanie, rozważając własne, podobne działania z przeszłości, obserwując zachowania innych podobnych do nich ludzi oraz podlegając ocenianiu przez znaczące osoby. Jak się okazuje, silne przekonanie o własnej skuteczności sprzyja wybieraniu celów odpowiadających aspiracjom, przykładaniu się w dążeniu do celu i dużej wytrwałości w obliczu przeszkód

i trudności. Autor podkreśla, że wysiłek w dążeniu do celu jest większy, gdy jednostka żywi silne przekonanie o własnej skuteczności w zakresie odpowiednich działań, gdy otrzymuje częste informacje zwrotne o postępach i gdy jest silnie zaangażowana w realizację celu. Ponieważ niepowodzenie w realizacji celu wywołuje negatywne emocje, można oczekiwać, że wysiłek będzie większy, gdy stan docelowy zdefiniowany jest bardziej konkretnie i ma zostać osiągnięty raczej w bliższej niż dalszej przyszłości.

D. McClelland (1992) wyróżnia trzy podstawowe grupy motywów: motyw osiągnięć, motyw władzy i motyw afiliatywny. Tak jak pokarm jest nagrodą lub zaspokojeniem popędu głodu, tak usprawnienie działania jednostki przy wykonywaniu danego zadania pełni tę samą rolę dla motywu osiągnięć. Zaspokojeniem motywu władzy jest posiadanie w relacjach z innymi ludźmi, grupami społecznymi lub światem wpływu, kontroli albo posłuchu. To, jak ten wpływ czy posłuch są osiąganе, zależy od przebiegu socjalizacji jednostki. Istnieją sposoby polegające na brutalnym ataku fizycznym, ale także bardziej wyszukane metody perswazji lub uczenia innych (władza, wpływ społeczny). Zaspokojenie motywu afiliatywnego obejmuje natomiast przyjemne doznania związane z byciem z innymi ludźmi (potrzebę afiliacji) i doświadczanie harmonii, troskę i zaangażowanie w sprawy innej osoby czy grupy. Przyjmuje się, że wszystkie wymienione motywy mogą zawierać elementy strachu lub unikania. Dążenie do osiągnięcia doskonałości nie musi być motywowane tylko i wyłącznie nadzieją na sukces, lecz także strachem przed porażką, a spędzanie wolnego czasu z innymi nie musi być wyłącznie wynikiem przewidywanych uczuć pozytywnych związanych z byciem razem, ale wynikać także ze strachu przed odrzuceniem. Według autora, wszyscy ludzie w zasadzie posiadają „zestaw” opisanych wyżej motywów. Istnieją jednak ogromne różnice indywidualne, jeśli chodzi o siłę konkretnego motywu. Siłę motywu można oceniać obserwując jakie sytuacje jednostka interpretuje w kategoriach danego motywu, jak również mierząc intensywność oczekiwanych emocji związanych z realizacją motywu. Większość ludzi wie, że osiągnięcia są ważną wartością w społeczeństwie i wielu nauczyło się osobiście wysoko je cenić. Kiedy jednak

przychodzi do działań zorientowanych na osiągnięcia, ktoś kto wysoko je ceni może jednak spontanicznie skierować swoją aktywność raczej na obecne w danej sytuacji bodźce afiliatywne i wybrać radość bycia razem z innymi zamiast osiągnąć.

Wysokie wskaźniki dla danego motywu sugerują powracającą troskę o zdobycie nagród określonego typu, ale czy w istocie wzbudza to odpowiednie zachowania i kieruje nimi. Jak się okazuje, ocena szans wykonania i atrakcyjności działania nie jest prostą funkcją dyspozycji motywacyjnej, ale także oceną własnych umiejętności, cech konkretnej sytuacji i oczekiwanej wartości danego sposobu działania.

3.2. Motywacja zachowania jako przedmiot badania psychologicznego

J. Reykowski (1977, s.566) określa **motywację** jako proces regulacji, który steruje czynnościami człowieka tak, aby doprowadziły one do określonego efektu, takiego jak: zmiana w fizycznym lub społecznym stanie rzeczy, zmiana w sobie lub zmiana własnego położenia fizycznego, czy społecznego.

K. Obuchowski (1983, s.27) definiuje motyw, jako zwerbalizowanie celu i programu umożliwiającego danej osobie podjęcie określonej czynności. Natomiast działania umotywowane występują wtedy, gdy jednostka uświadamia sobie cel działania i konstruuje jego program.

A. Lewicki (1969, s.89) określa motyw, jako proces psychiczny, który wewnętrznie popycha nas do stawiania sobie celu i przyjęcia odpowiednich środków działania.

Różne sposoby rozumienia pojęcia „motyw”, prezentowane przez przedstawicieli poszczególnych nurtów psychologicznych przedstawia Z. Skorny (J.M.Stanik 1976, s.55), opisując motyw jako:

- 1) zespół wszystkich czynników determinujących działalność człowieka (w tym sensie pojęcie motywu utożsamianie jest z pojęciem motywacji);
- 2) zespół podniet zewnętrznych;
- 3) zespół pierwotnych sił napędowych organizmu;
- 4) zespół świadomych przeżyć psychicznych.

Na tej podstawie autor twierdzi, że motywacja nie jest jednowymiarowym fenomenem, lecz wieloczynnikowym – strukturalnie i funkcjonalnie złożonym mechanizmem. Dlatego też przyjmuje pojmowanie motywu jako czynnika podrzędnego (składowego) w stosunku do motywacji, jako ogólniejszego mechanizmu.

Analizując literaturę przedmiotu, można zauważyć także tendencję do zastępowania terminu „motyw” pojęciem „proces motywacyjny”, który utożsamiany jest z procesami regulującymi działanie tak, aby doprowadziło ono do określonego wyniku (C.N. Coffey, M.H. Appley 1972, s.43).

To, co jest wspólne dla różnych psychologicznych koncepcji teoretycznych sprowadza się do stwierdzenia, iż motywacja to proces wywierający pobudzający wpływ na działanie, a funkcje motywów, a więc wewnętrznych czynników inspirujących, ukierunkowujących i integrujących zachowanie, spełniać mogą: uczucia, potrzeby, poziom aspiracji, czy też normy postępowania (Gierowski 1996, s. 203).

W literaturze zajmującej się psychologią motywacji przyjmuje się dość powszechnie, iż procesy motywacyjne cechują dwie podstawowe właściwości: *kierunek* oraz *natężenie* (Reykowski, 1973). Tendencja kierunkowa procesów motywacyjnych polega na zmierzaniu do określonych celów, jeśli są to cele dodatnie oraz unikania tych, które oceniane są jako ujemne. Drugą ważną właściwością jest – natężenie, które można scharakteryzować za pomocą trzech do pewnego stopnia skorelowanych parametrów: siły (stopień, w jakim dany motyw główny kontroluje zachowanie), wielkości (liczba czynności wykonywanych dla zaspokojenia motywu) i intensywności, czyli ilości energii wykorzystanej do osiągnięcia celu (op. cit.).

K. Obuchowski (1983, s. 32) uważa jednak, że istnieje wiele działań, których cel i program mogą być sprzeczne, albo powiązane tylko częściowo. Takie motywy nazywa ochronnymi i wiąże je z motywacją osób o zaburzeniach nerwicowych. Spór o świadomą czy nieświadomą motywację jest, według J. Gierowskiego (1985, s. 49), jedynie sporem terminologicznym. Według autora, nie ulega wątpliwości, iż nie każde zachowanie jest zawsze przez człowieka

uświadamiane. Niezależnie od tego jest ono zawsze skutkiem obiektywnego działania procesów i mechanizmów psychicznych, które mogą być opisywane niezależnie od faktu, z jakiego rodzaju procesami ma się do czynienia – uświadamianymi czy też nie.

Spośród zmiennych opisujących wybrane właściwości procesu motywacyjnego na szczególną uwagę zasługuje ustalenie tak zwanego poziomu regulacji analizowanych czynności (zob. Reykowski, 1977). Teoria ta, oparta na dwupoziomowości systemu struktur regulacyjnych, wskazuje na powiązania pomiędzy sferą emocjonalną a poznawczą. Zachowanie człowieka jest więc określone przez relację, jaka zachodzi pomiędzy dwoma poziomami regulacji.

Pierwszy poziom stanowią mechanizmy popędowo – emocjonalne. Mechanizmy popędowe kształtują się wskutek zmian, jakie zachodzą w organizmie, natomiast emocje kształtują się głównie pod wpływem bodźców zewnętrznych. Zadaniem tego poziomu jest osiągnięcie satysfakcji poprzez dążenie do przyjemności i unikanie przykrości oraz opanowanie odpowiednich sprawności, dzięki którym cel ten można zrealizować.

Drugi poziom stanowi sieć poznawcza, na którą składają się: sieć wartości oraz sieć operacyjna. Zadaniem pierwszej jest porządkowanie doświadczeń jednostki na subiektywnych skalach, drugiej – usystematyzowanie tych doświadczeń, w celu orientacji w obiektywnych cechach rzeczy oraz programowaniu czynności. Autor podkreśla, iż nie są to dwa różne układy, lecz dwie formy uporządkowania tej samej całości, które działają jako jedność, gdyż żaden akt regulacyjny nie może dojść do skutku, jeżeli nie opiera się równocześnie na orientacji w tym, co zachodzi, i wartościowaniu tego. Dopiero łączny wynik tych dwóch procesów doprowadza do ukształtowania lub wyboru odpowiedniej formy zachowania (zob. J. Reykowski 1977 s. 771).

Popędowo – emocjonalna forma regulacji jest włączona w szerszy system, który stanowi sieć poznawcza, jednakże podczas rekonstrukcji procesu motywacyjnego może pojawić się wątpliwość czy procesy emocjonalne osiągnęły takie nasilenie, że wymknęły się spod intelektualnej kontroli. Powstaje wtedy pytanie o stopień samokontroli, która według autora, polega na

podporządkowaniu różnych sprzecznych pragnień i impulsów jednej, generalnej strategii wypracowanej w obrębie sieci poznawczej.

Przyjęcie dwupoziomowego systemu struktur regulacyjnych pozwala rozpatrywać, w jakim stopniu zachowanie jest przejawem zaburzonej równowagi pomiędzy sferą poznawczą człowieka a jego emocjami. Z psychologicznego punktu widzenia przedmiotem takiej diagnozy jest przede wszystkim stopień samokontroli (np. sprawcy przestępstwa) określany poprzez poziom regulacji czynności (Gierowski, 1985, s. 51). Tak więc mechanizmy samokontroli związane są z funkcjonowaniem struktur poznawczych i uzyskiwaniem przez te struktury przewagi funkcjonalnej nad strukturami popędowo – emocjonalnymi (op. cit.). Autor stwierdza także, iż w przypadkach czynów przestępczych będzie się miało do czynienia albo ze względnie stałym, nie wykształconym należycie mechanizmem samokontroli (np. w osobowości niedojrzałej) lub też z sytuacją, w której na skutek działania bardzo silnych bodźców samokontrola została zaburzona i czynności, składające się na to zachowanie, sterowane są na poziomie emocjonalno – popędowym.

J. Reykowski (1977) podkreśla, że mechanizm zapewniający efektywną samokontrolę jest uwarunkowany kilkoma czynnikami, z których dwa uznaje za szczególnie ważne: 1) stopień dojrzałości mechanizmów popędowo – emocjonalnych oraz 2) spójność i równowaga struktur poznawczych. Dojrzałość mechanizmów popędowo – emocjonalnych polega na wzrastającej, w miarę rozwoju i dojrzewania, zdolności modulowania reakcji emocjonalnych, w efekcie czego forma i siła reakcji będą się zmieniały w zależności od okoliczności. Natomiast równowaga struktur poznawczych określana jest poprzez stopień zgodności pomiędzy „ja – idealnym”, a „ja – rzeczywistym”, zdolności do adekwatnego spostrzegania rzeczywistości, czy też odpowiedni do możliwości jednostki poziom aspiracji.

J. Gierowski (1985, s. 52) zwraca uwagę na fakt, iż istnieją zależności pomiędzy poziomem czynności agresywnych a emocjonalną, bądź instrumentalną wartością agresji. Zdaniem autora, ta druga przeważałaby w sytuacji, gdzie regulacja przebiega na poziomie struktur poznawczych.

Dotyczyłoby to, np. zaplanowanego (i przeprowadzonego zgodnie z planem) przestępstwa, w przeciwieństwie do czynu popełnionego w stanie silnego wzburzenia, kiedy to przejawiana, przez sprawcę, agresja ma głównie charakter agresji emocjonalnej, a samo zachowanie przestępcze sterowane jest przez struktury emocjonalno – popędowe. Autor wymienia także (za: Zimbardo, 1969) pewne zewnętrzne warunki, które osłabiają, czy znoszą samokontrolę. Wśród nich wymienia m. in. uczestnictwo w grupie, sytuacje nowe oraz czynniki osłabiające (lub znoszące) czynności mechanizmów regulacyjnych, np. alkohol (op. cit., s. 53).

Analiza zebranego, dla celów niniejszej pracy, materiału badawczego pozwoliła wyróżnić takie rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, w których emocja stała się głównym motywem działania oraz takie, w których emocja ma znaczenie wtórne.

W pierwszym przypadku będą to zachowania reaktywne, czyli takie przestępstwa jak: bójka, pobicie, rozbój najczęściej dokonane przypadkowo. Natomiast w drugim przypadku będą to zachowania przestępcze mające charakter zachowań celowych (zaplanowanych), czyli przestępstwa takie jak: kradzieże mienia prywatnego, kradzieże z włamaniem oraz wymuszenia rozbójnicze (por. rozdział I, s.13).

Analiza i opis zachowań przestępczych – celowych, w niniejszej pracy, opierać się będą na Teorii Planowanego Zachowania (TPB, theory of planned behaviour) I.Ajzena (1988). Podstawową zmienną tego modelu wyjaśniania jest intencja, czyli zamiar podjęcia określonego zachowania, który urzeczywistnia się, o ile nie zaistnieją jakieś przeszkody. Intencja i zachowanie są determinowane przez trzy czynniki ogólne: indywidualną postawę wobec zachowania, spostrzeganie społecznych norm i spostrzeganą kontrolę behawioralną.

Indywidualna postawa wobec zachowania to pozytywne lub negatywne wartościowanie wykonania danego, specyficznego zachowania. Czynnikiem ten jest determinowany poprzez spostrzegane konsekwencje zachowania oraz osobistą

ich ocenę. Spostrzegane konsekwencje zachowania to subiektywne przekonania na temat rezultatów, czyli korzyści i strat będących następstwem zachowania.

Drugim czynnikiem są spostrzegane normy społeczne, który nazywany jest subiektywną normą dotyczącą danego zachowania. Jest to spostrzegana przez jednostkę siła społecznego nacisku, na którą wpływają: spostrzegane przez jednostkę oczekiwania innych oraz motywacja do postępowania zgodnie z ich oczekiwaniami. Spostrzegane oczekiwania innych dotyczą percepcji tego, w jakim stopniu osoby lub grupy ważne dla jednostki pragną, aby się zaangażowała w dane zachowanie. Natomiast motywacja do postępowania to stopień, w jakim jednostka pragnie spełniać oczekiwania innych.

Natomiast spostrzegana kontrola behawioralna to percepowany stopień trudności w osiągnięciu danego celu – spostrzegana przez jednostkę łatwość lub trudność w wykonaniu danego zachowania. Czynniki te determinowane jest: przeszłymi doświadczeniami dotyczącymi danego zachowania oraz spostrzeganą zdolnością pokonywania przeszkód (Heszen I. 1997, s. 189, za: I. Ajzen 1988).

Teoria planowanego zachowania I. Ajzena stanowić będzie podstawę wyjaśnień wyróżnionych – celowych zachowań przestępczych popełnionych indywidualnie oraz w grupie.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż teoria ta posiada istotne ograniczenia, ponieważ wiele zachowań, także zachowań przestępczych, wykracza znacznie poza ten model wyjaśniania. Dlatego też model badawczy zaproponowany przeze mnie, w niniejszej pracy, szerzej ujmuje wyjaśnianie zachowań przestępczych nieletnich, gdyż umożliwia także weryfikację czynników determinujących zachowania przestępcze o charakterze reaktywnym (emocjonalne), a także przestępstwa, które zostały popełnione pod wpływem nacisku sytuacyjnego czy interpersonalnego (zachowania w grupie lub na tle grupy).

3.3. Czyn przestępczy a zachowanie w ujęciu psychologicznym

Zachowanie jako przestępstwo pojmowane jest w sensie prawnym – karnym i definiowane jako zawiniony czyn człowieka, społecznie niebezpieczny, zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełniania.

W obecnie obowiązującym Kodeksie Karnym, z dnia 6 czerwca 1997 roku (Dziennik Ustaw Nr 88, poz. 553) ustawodawca wyróżnia określone rodzaje przestępstw, które zostały wymienione już wcześniej (zob. rozdział I, s. 13–14).

A. Kosewska i M. Kosewski (1976, s. 254) zwracają jednakże uwagę, iż z punktu widzenia psychologicznego prawo karne określa działanie jako przestępstwo ze względu na jego formę, okoliczności itp., a nie ze względu na psychologiczną treść zachowania, która jest identyczna u przestępcy i nieprzestępcy. I tak zachowanie agresywne jest pojęciem psychologicznym, a zachowanie przestępcze (przestępstwo) – pojęciem prawnym. Autorzy zwracają uwagę, iż przestępstwami są zachowania różne z punktu widzenia ich motywacji i mechanizmów psychologicznych, lecz jednorodne z punktu widzenia ich społecznej szkodliwości. Natomiast agresja jest zachowaniem jednorodnym pod względem motywacyjnym i kierującego nią mechanizmu psychologicznego, natomiast z punktu widzenia prawnego (czy też społecznego) oceniana jest raz jako pożądana, a raz jako czyn antyspołeczny, w zależności od formy jaka przybiera i sytuacji społecznej, w jakiej ma miejsce. Wynika z tego, że agresja zabroniona prawem nie może być traktowana jako odrębne zjawisko psychologiczne, ze względu na to, że została wyodrębniona z ogółu zachowań agresywnych w oparciu o kryterium prawne a nie psychologiczne. Trudno więc, według autorów (op. cit., s. 255), spodziewać się odrębnych mechanizmów psychologicznych, właściwych wyłącznie dla wydzielonej w ten sposób kategorii zachowań agresywnych.

Natomiast J. Gierowski (1985, s.37; za B. Zeigarnik 1977) zwraca uwagę na to, iż ogólne prawa psychologii motywacji mają także zastosowanie w analizie i opisie zachowań patologicznych. Autor stwierdza, że mechanizmy

kształtowania się patologicznych potrzeb i motywów mogą być analogiczne do mechanizmów ich powstawania u nieprzestępców.

W prawie karnym wyjaśnia się znaczenie pojęcia „motyw” poprzez odróżnienie go od pojęcia „pobudka”. Teoretycy prawa karnego (B. Wróblewski 1922, P. Horoszowski 1947; za J.K. Gierowski 1985, s.39) upatruje realnej różnicy między motywem a pobudką, przy czym pojęcie motywu jest tu sprowadzane do treści intelektualnych, pobudki zaś do emocjonalnych.

Motywy jest – zdaniem K. Daszkiewicz (1961, s. 60) – czynnik intelektualny stanowiący rację działania, a więc to, co sprawca formułuje jako powód swojego działania. Motyw to wyobrażenie sprawcy o celu działania i programie jego osiągnięcia, umożliwiające sprawcy podjęcie czynności potrzebnych do osiągnięcia określonego celu. Motyw, więc w odróżnieniu od pobudki jest zawsze świadomy. Natomiast pobudką jest, według autorki, emocjonalne przeżycie, które stanowi siłę napędową popychającą sprawcę do czynu.

J. Gierowski (1989, s.41) zwraca jednak uwagę na fakt, iż podział ten jest odrzucany, jako sztuczny nie tylko przez psychologów, ale także przez część prawników, którzy stoją na stanowisku, iż przyjęcie dualizmu (motyw i pobudka) prowadzi jedynie do dalszego komplikowania problemu motywacji.

Środowiska te są zgodne także, co do faktu, że teoria i orzecznictwo nie rozwiązały w sposób jednoznaczny problemu rozumienia pojęcia „motyw”, które coraz częściej zarówno w orzecznictwie, jak i w psychologii, zastępowane jest pojęciem „proces motywacyjny”. „...Rekonstrukcja procesu motywacyjnego zachodzącego w psychice konkretnego sprawcy określonego czynu musi opierać się przede wszystkim na analizie jego osobowości, poziomu umysłowego, reakcji emocjonalnych, stosunku do otoczenia i zachowania się w różnych sytuacjach życiowych. Dopiero suma tych danych osobopoznawczych w zestawieniu z okolicznościami popełnionego czynu daje podstawę do prawidłowej jego oceny od strony podmiotowej” (Orzeczenie Izby Karnej Sądu Najwyższego, OSNKW 1974, z. 1, poz.10).

W niniejszej pracy, analizując wybrane rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, pod kątem rekonstruowania ich procesów motywacyjnych, będę opierać się na założeniach traktujących motywację, jako regulator zachowania w ogóle, a więc także zachowania przestępczego.

Rozdział IV

MOTYWACJA ZACHOWANIA PRZESTĘPCZEGO NIELETNICH

4.1. Osobowościowe tło motywacyjne przestępczości nieletnich

J. Gierowski (1996, s.205) badając dorosłych przestępców (sprawców zabójstw) zaproponował model rekonstrukcji procesu motywacyjnego zachowań przestępczych, w którym wyróżnił grupy zmiennych predysponujące jednostkę do popełnienia określonego przestępstwa lub odgrywające znaczącą rolę w etiologii zachowania przestępczego. Do zmiennych tych zaliczył *osobowościowe* oraz *sytuacyjne* tło motywacyjne (zob. także rozdział V, s. 92 – 93).

Osobowościowe tło motywacyjne obejmuje zarówno ogólne właściwości systemu regulacji i integracji zachowania się człowieka, jak i poszczególne cechy jego osobowości. Diagnoza osobowości tworzącej indywidualne osobowościowe tło motywacyjne, powinna, więc obejmować cechy temperamentalne człowieka, jego życie emocjonalne, potrzeby, dążenia, poziom sprawności procesów poznawczych, system wartości oraz obraz własnej osoby i otaczającego świata. Taka diagnoza osobowości stanowić może punkt wyjścia dla czynności zmierzających do rekonstrukcji procesu motywacyjnego zachowania przestępczego (Gierowski, s.207).

Dla potrzeb niniejszej pracy, na podstawie analizy literatury wyodrębniono grupę zmiennych osobowościowych, które mogły odegrać znaczącą rolę w genezie wyróżnionych zachowań przestępczych, a tym samym stanowić *osobowościowe tło motywacyjne* tych zachowań. Wyodrębnione zmienne osobowościowe objęłam kontrolą także ze względu na ich domniemany udział w różnicowaniu motywacji przestępstw.

Próbie opisu współzależności pomiędzy skłonnościami do zachowań przestępczych, a wybranymi wymiarami osobowości podejmowało wielu badaczy (por. np. Stanik, 1980; Ostrowska, Wójcik, 1986; Gierowski, 1989; Majchrzyk, 2001), co zostało opisane w rozdziale II niniejszej dysertacji (zob. s., 40–45). Zatem wyróżnione w tychże badaniach zmienne osobowościowe wydają się być istotne w analizie motywacji zachowań przestępczych nieletnich.

Jak już podkreślano (zob. rozdział I, s. 22 inn.) Szczególnego znaczenia w próbach analizy zachowania nieletniego, także w kontekście rekonstrukcji procesu motywacyjnego przestępstw, nabiera opis psychofizycznych i społecznych aspektów okresu adolescencji. Na okres ten przypada dojrzewanie biologiczne oraz nabywanie kompetencji osobistych i społecznych realizowane w zadaniach rozwojowych tego okresu. Niepomyślna realizacja tych zadań pozbawia jednostkę wiary we własne siły, przekonania o własnym sprawstwie oraz utwierdza w poczuciu niskiej wartości, co kształtuje pesymizm w przewidywaniu własnej przyszłości (zob. Havighurst, 1971; Drwał 1993; Majchrzyk 2001; Stanik, 2007).

W odniesieniu do nieletniego sprawcy przeświadczenie o kontroli nad własną przyszłością nabiera szczególnego znaczenia, gdyż determinuje ono ocenę szans w radzeniu sobie z antycypowanymi problemami rozwojowymi zgodnie ze społecznie cenionymi normami i wartościami.

4.1.1. System wartości a przestępczość nieletnich

W życiu każdej jednostki nieodzownym elementem jest proces wartościowania. W aspekcie prakseologicznym jest to sztuka wyborów, – nie pomijając wpływów kulturowych – tego, co cenne. Z punktu widzenia jednostki proces wartościowania pomaga w partycypowaniu człowieka w świecie wartości poprzez ukierunkowanie zachowań w sytuacjach społecznych (Kozaczuk, 1990, s. 9).

W literaturze psychologicznej można wyodrębnić trzy podstawowe znaczenia pojęcia „wartość”, mianowicie: *wartość przedmiotową*, *wartość podmiotową* i *wartość subiektywną* (por. Matuszewicz, 1975; Reykowski, 1986;

Wojciszke, 1990). Wartość subiektywna, przez teoretyków motywacji, utożsamiana jest z użytecznością, która to zależna jest od sytuacji i aktualnych potrzeb człowieka (Kozielecki, 1977). Wartość przedmiotowa jest cechą przysługującą przedmiotowi czyjejś postawy. W tym znaczeniu wartość jest kryterium pozytywnej lub negatywnej oceny przedmiotów. Ten rodzaj wartości stanowi względnie stałą reprezentację w sieci poznawczej osobowości. Wartość podmiotowa dotyczy jednostki, jest jej cechą, poprzez którą manifestuje ona opinie, sądy, przekonania w zakresie najważniejszych celów życiowych i sposobów ich realizacji (op. cit.).

J. Reykowski (1986, s. 229 in.) zwraca uwagę, iż wartości określają siatkę poznawczą jednostki, w której istnieją dwie formy uporządkowania elementów: 1) sieć operacyjna – funkcjonuje, jako układ informacyjny, zawiera obraz struktury i relacji przedmiotów fizycznych i społecznych; zapis ten tworzy swoistą mapę reprezentującą organizację życia społecznego; 2) sieć wartości (system ewaluacyjny) – funkcjonuje, jako uporządkowanie elementów poznawczych ze względu na przypisywaną im wartość, poprzez ocenę ich subiektywnego znaczenia, osądu przedmiotów jako dobre lub złe. Wartości mogą także spełniać funkcję motywacyjną ludzkich zachowań. Siła motywacji osiągnięcia danej wartości (celu) jest często wyrażana poprzez ocenę siły pragnienia sukcesu. Ten element może być kryterium preferencji celów, czyli porządkowania wartości, które wyznaczają siłę i kierunek dążeń oraz działań człowieka (op. cit.).

Koncepcję o regulacyjnym wpływie wartości na zachowanie przedstawił M. Kosewski (1985). Wychodzi on z założenia, że zinterioryzowane wartości moralne (osobiście cenione przymioty własne), kierują postępowaniem człowieka. Przymioty te, autor nazywa standardami wartości, dlatego też określa je, jako regulatory zachowania. Standardy wartości są podstawą do oceny własnej podmiotu. Czynność uznawana za wartościową, jeżeli jest realizowana, dostarcza jednostce subiektywnego stanu dobrego samopoczucia. W przypadku rozbieżności ze standardem wartości, stan taki jest odczuwany jako przykry i stanowi bodziec do jego redukcji (dysonans poznawczy). Uzyskanie dodatniej

samooceny przez porównywanie się z innymi M. Kosewski określa, jako charakterystyczne dla osobowości niedojrzałej. Autor uważa, iż rozwój osobowości dokonuje się poprzez stopniowe przechodzenie do autonomicznej regulacji czynności poprzez porównywanie ich z osobistymi standardami wartości. Postępowanie, w miarę dojrzewania społecznego, jest motywowane chęcią osiągania nagród płynących z realizacji wartości moralnych, aby w fazie autonomicznej ten typ regulacji stał się dominujący. Kosewski stwierdza, iż w okresie adolescencji centralne miejsce w hierarchii zajmują autoteliczne standardy wartości (np. u chłopców: męstwo, odwaga fizyczna), takie których realizacja nie przynosi jednak korzyści (op. cit., s.62).

Analiza literatury przedmiotu (zob. Reykowski, 1966; Piaget, 1967; Kohlberg, 1984; Popielarska, 2000; Trempała, 2001;) wskazuje na to, iż kształtowanie się hierarchii wartości jest nierozzerwalnie związane rozwojem moralnym jednostki.

J. Piaget (1967), poddając analizie psychologicznej rozwój moralny, stwierdził, że po charakterystycznym dla dzieciństwa stadium realizmu moralnego, w okresie dorastania młodzież osiąga stadium autonomii moralnej, w którym postępowanie uniezależnia się od opinii otoczenia, natomiast wyznaczają je intencje, wynikające z subiektywnej odpowiedzialności.

Według W. Szewczuka (1988, s. 253) wartości, a przede wszystkim ich interioryzacja, ma więc decydujące znaczenia dla orientacji jednostki w świecie, decydują o kierunku jej działań, a więc stanowią standardy regulacyjne jej zachowania, pełnią zatem funkcję motywacyjną tego zachowania. Stanowią także podstawę zachowania sumieniowego (moralnego).

Na związki pomiędzy systemem wartości a motywacją przestępców (sprawców zabójstw) zwracają uwagę J. Gierowski (1989), Z. Majchrzyk (1995) i A. Wolska (1999). Zdaniem tych autorów osoby asocjalne nie potrafią zinternalizować istniejących systemów wartości i tym samym łatwiej poddają się namowom innych osób do popełnienia przestępstwa.

J. Gierowski (2000, s. 204), analizując motywację zachowania przestępczego, zwraca uwagę, iż przestępstwo może być motywowane w sposób

sprzeczny z przejawianymi przez jednostkę wartościami, przekonaniami czy też celami. Autor stwierdza, iż o zachowaniu takim mówimy wtedy, że jest ono sprzeczne ze stałymi właściwościami osobowościowymi sprawcy i wynikać może zarówno ze zmiennych psychopatologicznych, jak i silnej presji pozaosobowościowych czynników sytuacyjnych (por. także rozdział V, s.93).

Jak zauważa J. M. Stanik (1980, s. 26) nieletni przestępcy różnią się od nieprzestępców poglądem na temat przestrzegania norm moralnych w społeczeństwie, jak również różnią się pod względem własnego ustosunkowania się do przekraczania przez siebie norm moralnych, co pozwala im szukać usprawiedliwienia dla swojego zachowania.

Warto, także zwrócić uwagę na fakt, iż system wartości, jako część struktury osobowości, jest efektem oddziaływań społecznych. Stanowi on czynnik motywujący, jak i kontrolujący zachowanie jednostki, a więc pełni funkcję regulatora zachowania. Dlatego też poszukiwanie tych wartości będących regulatorem zachowania przestępczego nieletnich, stało się jednym z celów niniejszej pracy. Dokonując, dla potrzeb niniejszej pracy, psychologicznej analizy procesu motywacyjnego przestępczości nieletnich odnoszono się do prawidłowości charakterystycznych dla okresu adolescencji, a dotyczących rozwoju moralnego, hierarchii wartości oraz tzw. kryzysów tożsamości im towarzyszących (por. Obuchowska, 2001; Czabała, 2006).

4.1.2. Motywacyjna rola agresywności i lęku w przestępczości nieletnich

Kolejnym istotnym zagadnieniem dotyczącym motywacji popełniania przestępstw przez nieletnich, wydaje się być motywacyjna rola agresji i lęku w tym zachowaniu. Zagadnienie to stało się przedmiotem zainteresowań wielu psychologów klinicznych, psychiatrów oraz kryminologów (zob. Pospiszyl 1973, Stanik 1976, 1980, Ostrowska 1981, Kubacka–Jasiecka 1986, Gierowski 1996, 2000; Fritsch, Caeti, Taylor 1999; Majchrzyk, 2001). Wymienieni autorzy podkreślają silną zależność między tendencjami agresywności człowieka, a występującym u niego poziomem oraz rodzajem lęku.

Analizując wyniki badań nad motywacyjną rolą lęku, jako względnie stałą cechą osobowościową u sprawców zabójstw, J. Gierowski (1993, s. 9 in.) stwierdza, iż lęk odegrał poważną rolę w etiologii agresywnego i przestępnego zachowania wszystkich sprawców zabójstw. Autor wskazuje także na relacje pomiędzy zróżnicowanym nasileniem lęku oraz agresji (także jej rodzaju) w odniesieniu do procesów motywacyjnych tychże przestępstw.

Lęk towarzyszył niemal wszystkim motywom bezpośrednim, niezależnie od ich racjonalnego czy irracjonalnego charakteru. Przeżywali go zarówno sprawcy zabójstw z motywów ekonomiczno – rabunkowych, seksualnych czy psychotycznych, jak również ci, których przestępne zachowanie wywołane było przez czynniki emocjonalne. Autor zwraca uwagę, iż pozbawienie życia innego człowieka jest w swojej istocie zachowaniem agresywnym (zarówno według psychologicznych, jak i prawnych kryteriów kwalifikacyjnych), niemniej agresji, a zwłaszcza mechanizmów do niej prowadzących, nie jest określone przez współczesną psychologię ostatecznie czy jednoznacznie. Wszystko wskazuje na to, iż wiele jest rodzajów i możliwości powstawania zachowań agresywnych. Uwzględniając strukturę agresywnych czynności, a także uczestniczące w regulacji czynności agresywnych procesy i struktury intrapsychiczne, można mówić o co najmniej kilku postaciach agresji interpersonalnej: agresji reaktywno – impulsywnej, wrogości, agresji instrumentalno – zadaniowej, agresji immanentno – spontanicznej. W każdym przypadku inny jest mechanizm uruchamiania agresywnej motywacji i motywacji blokującej te czynności (zob. Skorny, 1968; Stanik, 1976; Frączek, 1996; Fritsch., Caeti, Taylor, 1999).

Istnieje szerokie piśmiennictwo dotyczące relacji między agresją i lękiem (za: Gierowski, 1993, s. 7). Wywodzi się ono z trzech kręgów badań: badań poświęconych fizjologicznym mechanizmom zachowań emocjonalnych, badań nad przebiegiem reakcji na stres psychologiczny oraz doświadczeń i obserwacji typu klinicznego i psychoterapeutycznego pacjentów z zaburzeniami psychicznymi. W literaturze znaleźć można również różnorodne podziały lęku, wyróżniane najczęściej ze względu na typ sytuacji zagrażających a stanowiących źródło lęku. Przykładem może być tu klasyfikacja Kępińskiego wyróżniająca lęk

powstający w sytuacjach interpersonalnych – stwarzających zagrożenie dla ego – lęk społeczny, sytuacje niosące niebezpieczeństwo fizyczne generujące lęk biologiczny a także lęk, którego źródłem są sytuacje dwuznaczne i niejasne – tzw. lęk dezintegracyjny, oraz związany z poczuciem winy lęk moralny. Najogólniej biorąc, można przyjąć, iż pojęcie lęku, podobnie zresztą jak i agresji, nie jest zdefiniowane w sposób ostateczny i jednoznaczny, a wyniki przeprowadzonych dotychczas badań wskazują na dużą różnorodność mechanizmów psychologicznych leżących u podstaw opisywanych stanów lękowych oraz ich ilościowe i jakościowe zróżnicowanie w zależności od osobowościowych predyspozycji, zmiennych sytuacyjnych i czynników psychopatologicznych. Autor podkreśla, iż przy obecnym stanie wiedzy trudno byłoby skonstruować ogólną teorię zależności pomiędzy lękiem a agresją wokół jakiegoś centralnego konstruktu teoretycznego. Raczej można by uporządkować w ramach ugruntowanego modelu twierdzenia, zależności oraz wyniki przeprowadzonych badań empirycznych.

Pytanie o motywacyjną rolę lęku oznacza próbę odtworzenia znaczenia poczucia lęku i zagrożenia w całokształcie procesów i mechanizmów psychologicznych inspirujących, integrujących i regulujących przestępne zachowania badanych. Odtworzenie zależności pomiędzy lękiem a przestępstwem zabójstwa wymaga ujęcia wielopłaszczyznowego, uwzględniającego zarówno rozwój i kształtowanie tych mechanizmów i struktur osobowości, które wyznaczają poziom pogotowia lękowego człowieka, jak także psychologicznej analizy sytuacji kryminogennej, w której doszło do naruszenia porządku prawnego

Wydaje się, iż powyższe wnioski – dotyczące motywacyjnej roli lęku oraz agresji – można odnieść także do analizy procesów motywacyjnych przestępstw popełnionych przez nieletnich, z uwzględnieniem zarówno charakteru dokonanego czynu (agresywny *versus* nieagresywny), a także wpływu czynników sytuacyjnych (ze szczególnym uwzględnieniem oddziaływań ze strony grupy podkulturowej). Dotyczy to zarówno przypadków, gdy wysoki poziom lęku pełni funkcje stałego mechanizmu regulacyjnego osobowości,

a także sytuacji, w których lęk jest reakcją na zdarzenia wyjątkowe, stresowe. Te ostatnie, w odniesieniu do nieletnich, mogą dotyczyć sytuacji nacisku ze strony grupy, a także stanowić narzędzie redukcji lęku na jej tle.

4.2. Sytuacyjne czynniki tła motywacyjnego przestępczości nieletnich

Sytuacyjne tło motywacyjne tworzą te czynniki (okoliczności), które miały istotny wpływ na zachowanie sprawcy w momencie popełnienia przez niego czynu. Czynniki sytuacyjne mogą mieć charakter sytuacji ciągłej, bądź też bezpośrednio poprzedzać zachowanie przestępcze.

Analizą sytuacji trudnych zajmował się m. in. T. Tomaszewskiego (1971), który opracował model teoretyczny „człowiek w sytuacji”..

Zgodnie z nim pojęcie sytuacji odnosi się do zmiennego układu różnych elementów pozostających względem siebie w określonych relacjach. Zatem sytuacja człowieka to „układ jego wzajemnych stosunków z innymi elementami jego środowiska w określonym momencie czasu” (Tomaszewski, 1982, s. 17).

Człowiek, będąc jednym z elementów składowych sytuacji stanowi przedmiot oddziaływania wszystkich pozostałych elementów, ale jednocześnie on sam jest elementem wyróżnionym. Jest podmiotem, który poprzez swoją świadomość i umiejętność wytwarzania subiektywnego obrazu otaczającego świata i swojego w nim miejsca nadaje znaczenie i sens danej sytuacji. Jednocześnie ustosunkowując się wobec niej, podejmuje określoną aktywność, dzięki zdolności do celowego i ukierunkowanego działania.

Zdaniem Tomaszewskiego (op. cit.) uproszczeniem jest ograniczenie pojęcia sytuacji do układu bodźców, które oddziałują na człowieka. Obok aspektu stymulacyjnego należy uwzględnić aspekt zadaniowy, to znaczy przyjąć, że sytuacja stanowi pole, w którym człowiek rozwija daną działalność, realizując określone zadanie. Zatem zachowanie człowieka w konkretnej sytuacji jest nie tylko reakcją na tę sytuację, ale również próbą jej rozwiązania..

Z uwagi na to, że człowiek jest podmiotem sytuacji, a zarazem przedmiotem oddziaływania jej pozostałych elementów składowych, sytuację określają zarówno cechy i stany jego samego, jak i cechy i stany jego otoczenia.

Dla sytuacji zadaniowej człowieka podstawowe znaczenie ma to, jakie istnieją relacje między elementami jego otoczenia oraz między tymi elementami a nim samym. Przy czym istotne jest to, jak człowiek spostrzega ten układ zależności, jakie nadaje mu znaczenie, jak go interpretuje i ocenia.

T. Tomaszewski (op cit.) stoi na stanowisku, iż w pojęciu sytuacji mieści się sam człowiek oraz elementy jego otoczenia, takie jakimi są one obiektywnie i w obiektywnych stosunkach wzajemnych i takie jakimi je spostrzega (odczuwa i rozumie) podmiot sytuacji i inni ludzie uczestniczący w tej sytuacji. Przy czym zachowanie się człowieka jest kształtowane przez obiektywne cechy sytuacji, ale w ścisłej zależności od jego spostrzegania tej sytuacji. Jednocześnie owo spostrzeganie jest uwarunkowane obiektywnymi cechami otoczenia i samego człowieka.

Istotą sytuacji rozumianej jako układ bodźców pozostających w określonych relacjach jest dynamika i zmienność w czasie. Zmiany układu sytuacyjnego sprawiają, że człowiek, kształtując własne środowisko, stoi przed koniecznością regulowania stosunków między sobą a otoczeniem i przystosowywania się do nowych warunków. Poprzez takie funkcjonowanie możliwe jest utrzymywanie wewnętrznej równowagi sytuacji, która polega na tym, że jednostka może realizować określone zadania, dążyć do istotnych dla siebie wartości, dzięki możliwościom tkwiącym w danej sytuacji.

Jeśli układ wartości i możliwości, jaki reprezentuje określona sytuacja, jest odpowiedni dla podmiotu, przystosowany do podejmowanej przez niego aktywności, mamy do czynienia z sytuacją normalną. W przypadku gdy wewnętrzna równowaga sytuacji normalnej zostanie zakłócona, czyli ulegnie zaburzeniu przebieg aktywności podstawowej i obniży się prawdopodobieństwo realizacji zadania na poziomie normalnym, wówczas sytuacja taka nosi nazwę sytuacji trudnej.

Autor zwrócił również uwagę na to, że pojęcie trudności jest pojęciem relatywnym, uzależnionym od indywidualnej oceny sytuacji dokonanej przez człowieka, jak i od specyficznych warunków związanych z tą sytuacją.

Sytuacje trudne utrzymujące się przez dłuższy czas mogą prowadzić do różnorodnych procesów następnych, w tym również do trwałych zakłóceń w funkcjonowaniu człowieka (zob. Frączek, Kofta, 1982).

E. Nęcka (1979) wymienia następujące rodzaje sytuacji trudnych i kryminogennych: deprywacja ważnych potrzeb biologicznych, przeciążenie, sytuacja bolesna, konflikt motywacyjny, zagrożenie, utrudnienie oraz sytuacje nowe.

Jak podkreśla J. Gierowski (1985, s. 43) w przypadku opiniowania psychologiczno – sądowego (także o czyny karalne nieletnich) ma się do czynienia z jednostką, która znajdując się w sytuacji trudnej próbuje rozwiązać swoje problemy w sposób niekorzystny zarówno dla siebie, jak i innych, naruszając powszechnie przyjęte zasady postępowania, w tym zwłaszcza normy prawne.

4.3. Wpływ grupy na zachowania przestępcze nieletnich

W odniesieniu do nieletniego sprawcy przestępstwa, na szczególną uwagę zasługują te z czynników, które związane są z popełnieniem zarzucanego mu czynu w obecności grupy społecznej, pod jej wpływem, czy też wraz z członkami tej grupy.

Czynniki te, w niniejszej pracy, nabierają szczególnego znaczenia, gdyż stanowić będą istotny element sytuacyjnego tła motywacyjnego przestępstw popełnionych przez nieletnich.

W psychologii społecznej powszechnie akcentuje się znaczenie, rolę i wpływ jaki wywierają grupy rówieśnicze na funkcjonowanie i rozwój społeczno – moralny dzieci i młodzieży, oraz na nabywanie i utrwalanie się u poszczególnych członków tych grup określonych wartości, celów i wzorów zachowań (zob. np. S. Mika 1982, Zimbardo 2002, D. Domachowski 1981, 1983).

Terminem „grupa rówieśnicza” nie należy też mylić z terminem „krąg rówieśników” (zob. np. J. Szczepański, 1970). Kręgi rówieśników pozostają wszędzie tam, gdzie istnieje jakaś płaszczyzna styczności między dziećmi lub

młodzieżą, np. w szkole, w sąsiedztwie, drużynie harcerskiej itp. Kręgi rówieśników oparte są wprawdzie na osobistych relacjach i mają pewien zakres kontroli nad zachowaniami i postawami jednostek, ale nie posiadają silnej więzi instytucjonalnej ani wyraźnej odrębności (tamże, s. 255). Kręgi rówieśników stanowią bazę, z której wyodrębniają się osobne grupy rówieśników, odznaczające się silną więzią interpersonalną, elementami organizacji wewnętrznej, mniej lub bardziej wyartykułowanymi celami działania a także poczuciem odrębności od innych grup oraz pewnymi symbolami, wartościami subkulturowymi i trwałymi wzorami zachowań.

Ze względu na przedmiot niniejszego opracowania, szczególną uwagę poświęcono grupom rówieśniczym o cechach asocjalnych grup podkulturowych (zob. Jędrzejewski, 1999; Filipiak, 1999). Takie asocjalne grupy podkulturowe stanowią z reguły trzon przestępczych grup nieletnich, określanych również w literaturze jako: gangi, szajki czy paczki. Jak wykazują liczne wyniki badań, to w ramach ich aktywności generowana jest większość przestępstw nieletnich i młodocianych (zob. Kossowska, Mościkier, 1975). Oprócz tych, bezpośrednich efektów kryminologicznych, asocjalne grupy podkulturowe stanowią bazę „edukacyjną – treningową” dla pogłębienia się procesu dewiacyjnej czy wręcz antyspołecznej socjalizacji poszczególnych jej członków (zob. J.M. Stanik, 1976 b, M. Kosewski, 1977, M. Filipiak, 1999). Proces ten doprowadza do kształtowania się asocjalnego stylu życia nieletnich.

W. Domachowski (1983, s.27) podkreśla, iż spośród obiektywnych praw rządzących aktywnością człowieka w małej w grupie społecznej jedną

z najpotężniejszych sił jest tendencja do ujednolicenia zachowań członków grupy pod względem spostrzegania i interpretowania faktów, hierarchii wartości, sposobów myślenia, które w przypadku małej grupy społecznej stanowi postawę jej istnienia i przetrwania. Autor zwraca także uwagę na to, iż szczególną formą ujednolicania zachowań w grupie jest konformizm, czyli takie oddziaływanie grupy, które powoduje, że jednostka podporządkowuje się normom, celom lub standardom grupy, rezygnuje z własnego zbioru informacji, przyjmując za punkt odniesienia zbiór danych oferowanych przez grupę.

Jednakże poza granicami tak sprecyzowanego terminu „konformizm”, znajduje się poważny obszar zjawisk związany z faktem, iż jednostka może także być współtwórcą owych norm, celów czy standardów.

Wśród opisywanych na gruncie psychologii społecznej, zjawisk mających wpływ na ujednolicanie zachowań członków grup, wymienia się zjawiska: deindywidualizacji, dyfuzji odpowiedzialności oraz przesunięcia ryzyka (S. Mika 1984, W. Domachowski 1981, 1983, JR. Cialdini 1994, E. Aronson 1997). Poza tymi oddziaływaniami, w obrębie grupy, powstają mechanizmy istotnie wpływające na zachowanie jej członków. Należą do nich: złudzenie całkowitego bezpieczeństwa, wiara w moralność grupy, silny nacisk na członków grupy, by dostosowali się do norm grupy; indywidualna autocenzura myśli i idei, które odbiegają od poglądów grupy oraz złudzenie jednomyślności decyzji (Kawula, Machel 1998, s.61).

Zagadnienie wpływu grupy na zachowanie jednostki opisali także Cz. Matuszewicz (1974) oraz W. Domachowski (1981). Autorzy opisują trzy rodzaje oddziaływań grupy na jednostkę, upatrując w nich przesłanek wyjaśniających wybrane rodzaje zachowań przestępczych. Biorąc pod uwagę stopień, w jakim „inni” wywierają wpływ na dokonanie i charakter czynu przestępczego, wyróżnia:

- 1) przestępstwa popełnione w obecności innych osób, ale nie stanowiących grupy,
- 2) przestępstwa dokonane pod wpływem grupy (sytuacja nacisku),
- 3) przestępstwa popełnione w grupie, czyli wraz z innymi członkami grupy (grupy o określonym celu, normach, strukturze i interakcjach – grupy przestępcze).

Cz. Matuszewicz (1974, s. 13) zwraca uwagę, iż są takie procesy, których wystąpienie nie wymaga istnienia grupy, a jedynie pojawienia się określonych relacji interpersonalnych. Autor stwierdza mianowicie, że człowiek zachowuje się inaczej w obecności innych ludzi, niż wówczas gdy jest sam. Jeśli przy tym inni traktowani są jako przychylni (aprobujący), wówczas pojawia się zjawisko facylitacji, czyli ułatwiania społecznego. Facylitacja powoduje, że dana czynność

wykonywana jest lepiej, likwiduje ona wiele oporów i lęków, a jednocześnie uruchamia motyw rywalizacji. Autor podkreśla, że obecność innych jest czynnikiem ułatwiającym wykonanie czynności dobrze utrwalonej, natomiast utrudniającym wykonanie czynności dopiero utrwalanej. Podobny wpływ na wykonanie czynności dobrze utrwalonych ma obecność osób przyglądających się. To zjawisko nazywa Cz. Matusiewicz *efektem audytorium* (op.cit. s.20).

W orzecznictwie znajomość tych prawidłowości może okazać się przydatna w ocenie tego, czy dane przestępstwo nosi znamiona przypadkowości czy raczej dobrze opanowanej umiejętności, a także tego, jakie w momencie czynu istniały relacje pomiędzy sprawcą a grupą.

Zatem rekonstrukcja procesu motywacji, zależnie od rodzaju wpływu grupy na zachowanie przestępcze nieletniego, będzie wymagała uwzględnienia innych zmiennych. W pierwszym przypadku będzie to ocena, czy dany czyn przestępczy nosi znamiona przypadkowości czy raczej dobrze opanowanej umiejętności; w drugim – ocena sytuacji przymusowej, natomiast w trzecim – ocena stopnia uczestnictwa nieletniego w grupie przestępczej.

W literaturze spotyka się także wiele badań dotyczących genezy oraz struktury grup młodzieżowych, o znamionach grup przestępczych (tak zwanych podkultur przestępczych) a także wpływu, jaki wywierają na swoich członków (Siemaszko 1987, 1993, Thomberry, Krohn 1993, Kawula, Machel 1998, Fritsch, Caeti, Taylor 1999, Urban 1998, 2000).

Pojęcie podkultury niezmiernie trudno jest operacjonalizować, na co dowodem wielość definicji tego terminu, dlatego też heurystyczna i empiryczna użyteczność tego terminu jest dość ograniczona.

A. Siemaszko (1993, s.134) definiuje podkulturę jako autonomiczny układ norm, wartości i wzorów zachowań oraz ról społecznych wytworzonych przez społeczność tej podkultury. Układ ten jest regulatorem zachowań członków grupy, a jego istotną cechą jest odmiennność od norm, wartości i wzorców zachowań będących standardami obowiązującymi ogół społeczeństwa. Autor podkreśla istnienie dwóch rodzajów odmienności wartości i norm podkultury w stosunku do kultury dominującej: odrębne, ale akceptowane przez

kulturę dominującą oraz sprzeczne z wartościami i normami obowiązującymi w tej kulturze. W tym drugim przypadku mamy do czynienia z podkulturami dewiacyjnymi.

Podkultury dewiacyjne charakteryzuje, podobnie jak inne grupy, pewien zespół cech. S. Mika (1984) wymienia wśród nich: wzajemne, bezpośrednie interakcje pomiędzy członkami, posiadanie wspólnego celu, norm oraz struktury.

Wzajemna interakcja stanowi charakterystyczny stosunek pomiędzy ludźmi będącymi członkami grupy, prowadzący do identyfikowania się z całą grupą.

Efektem interakcji między członkami grupy może być cel grupowy (w grupie podkulturowej – przestępstwo), który stanowi dla każdego członka grupy określoną wartość. Osiągnięcie tego celu decyduje także o redukcji stanów napięć motywacyjnych u poszczególnych członków grupy, co ma wpływ na samoocenę każdego z nich.

Do osiągnięcia przez grupę celu przyczyniają się normy grupowe, które podobnie jak cele wyłaniają się i utrwalają w procesie interakcji. Normy są przepisami wskazującymi, jak powinien zachowywać się członek danej grupy, aby uczestniczyć w realizacji grupowego celu. Normy grupowe związane są ściśle z pozycjami, jakie w grupie zajmują jej członkowie, co stanowi o strukturze grupy, która tworzy się w procesie interakcji lub jest narzucona przez grupę (Merton 1957, za: Mika 1984, s. 331).

Analiza literatury (Grześkowiak 1986, Kołakowska – Przełomiec 1990, Kurzepa 1998, Hołyst 1999) oraz danych statystycznych (Departament Organizacji i Informatyki Ministerstwa Sprawiedliwości oraz Wydział Prewencji Komendy Głównej Policji), wskazuje na wiele zjawiskowych form działań, noszących znamiona przestępczości, wśród uczestników młodzieżowych grup podkulturowych. Najczęściej pojawiają się: rozboje i bójki, niszczenie mienia społecznego oraz kradzieże. Zachowania te są w dużej mierze pochodną agresywnych postaw członków tych podkultur, dlatego też istotnym wydaje się problem poszukiwania czynników, które predysponują nieletniego do podejmowania uczestnictwa w podkulturze przestępczej.

J. M. Stanik (2007) podkreśla, iż funkcjonowanie w asocjalnych grupach podkulturowych powinno stanowić istotny element w diagnozowaniu niedostosowania społecznego i asocjalności nieletnich. Na przedmiot tej części diagnozowania składać się będą wszystkie istotne standardy i społeczno – psychologiczne mechanizmy grupy podkulturowej, w obrębie, której funkcjonuje nieletni. Autor konkluduje, iż sprawą dość powszechnie znaną wśród badaczy asocjalnych czy dewiacyjnych grup podkulturowych, jest fakt, że dotarcie do ich „tajemnic”, tzn. oszacowanie i ustalenie wymienionych wyżej cech i standardów grupy podkulturowej nie jest łatwym zadaniem diagnostycznym. Członkowie takich grup, bowiem starają się o nie ujawnienie innym – obcym przejawów „własnego życia” grupowego, bowiem mają świadomość ich naganności z punktu widzenia tak kontroli społeczno – pedagogicznej jak i (w przypadku wykroczeń czy przestępstw) prawnej. Mimo tych trudności jednak ustalenie i oszacowanie owych właściwości grupy jest możliwe za pośrednictwem różnych kanałów informacyjnych (np. wolontariuszy steetworkers, policjantów ds. nieletnich, kuratorów, nauczycieli, samego nieletniego itp.).

Dlatego też, kolejnym przedmiotem moich zainteresowań, w niniejszej pracy, stały się uwarunkowania osobowościowe nieletnich do uczestnictwa w podkulturach o charakterze przestępczym, w których celem grupowym jest realizacja zadania o znamionach czynu karalnego. Natomiast grupa i jej wpływ na zachowanie nieletniego będzie stanowić sytuacyjne tło motywacyjne wybranych rodzajów przestępstw popełnianych przez badanych nieletnich.

4.4. Konfiguracja czynników ryzyka jako funkcjonalny model wyjaśniania przestępczości nieletnich

Analiza literatury przedmiotu wskazuje na ewidentną potrzebę ciągłego pogłębiania wiedzy o czynnikach i psychologicznych mechanizmach prowadzących do przestępczości nieletnich, gdyż w pracach psychologów zajmujących się tą problematyką brak jest takich konceptualizacji psychologicznych procesów i mechanizmów prowadzących do przestępczego

zachowania nieletnich, które spełniałyby warunki nowoczesnego i spójnego modelu zmiennych, uwzględniającego ich funkcjonalne współzależności. Toteż badania nad tymi zagadnieniami obecnie koncentrują się głównie na poszukiwaniu czynników ryzyka wystąpienia zachowań przestępczych oraz próbach tworzenia modeli uwzględniających ich wzajemne relacje i strukturalno – funkcjonalne powiązania (Gierowski, Haś; 2007).

W badaniach tych zwraca się uwagę na następujące właściwości składające się na konstrukt opisujący stopień ryzyka (zagrożenia) zachowań przestępczych: kontekstualność (ryzyko wystąpienia w przyszłości zachowań przestępczych jest w wysokim stopniu zależne od *sytuacji i okoliczności*), dynamikę (podleganie zmianom) oraz nasilenie (ryzyko rozpatrywane jest na continuum: mniejsze – większe prawdopodobieństwo zagrożenia). Zadaniem diagnosty jest, więc określenie natury i stopnia ryzyka wystąpienia zachowania przestępczego u osoby o określonych właściwościach, w przewidywanych warunkach i kontekście (op. cit.). Jak podkreślają autorzy, wyodrębniony wykaz czynników istotnych dla oceny ryzyka oraz narzędzia diagnostyczne skonstruowane do ich oceny (np. SAVRY – metoda do wczesnej oceny ryzyka wystąpienia zachowań o charakterze przemocy u młodzieży między 12 a 18 r.ż.) udoskonaliły procedury wykrywania zagrożenia przemocą kryminalną oraz stworzyły sprzyjające warunki do wczesnej interwencji medyczo – psychologicznej, mającej zapobiegać procesowi społecznej dezadaptacji sprawców czynów zabronionych.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż wartość narzędzi diagnozujących nasilenie oraz układ i współwystępowanie czynników ryzyka jest znacznie ograniczona. Brak możliwości odniesienia wyodrębnionych czynników ryzyka do funkcjonowania osobowości sprawcy czy procesów motywacyjnych leżących u podłoża jego przestępczych zachowań, uniemożliwia stworzenie pełnej klinicznej diagnozy, która w sposób indywidualny, a zarazem całościowy i funkcjonalny opisywałaby sprawcę w wymiarze bio – psycho – społecznym.

Dlatego też istnieje potrzeba takiej konceptualizacji psychologicznych mechanizmów prowadzących do przestępczości nieletnich, które uwzględniałyby opis współwystępujących czynników ryzyka oraz ich funkcjonalne powiązania ze strukturą osobowości nieletniego. Jest przy tym niezbędne, by w diagnozie osobowości uwzględniona została zarówno patogenetyczna, jak i salutogenetyczna perspektywa, a także zagadnienia z zakresu psychologii klinicznej, a dotyczące: radzenia sobie ze stresem, kształtowania się mechanizmów samokontroli, ich lokalizacji, poziomu agresywności nieletniego, jego stylów funkcjonowania społecznego, relacji interpersonalnych czy systemu wartości. Wszystkie, bowiem, wspomniane powyżej zmienne i mechanizmy odgrywać mogą w genezie przestępczości istotną rolę (op. cit).

J. Gierowski i A. Haś (2007) podjęli próbę stworzenia takiego modelu przestępczego zachowania nieletnich, który uwzględniałby zarówno czynniki ryzyka wystąpienia zachowania o charakterze przemocy, jak również wybrane zmienne osobowościowe. Uzyskane wyniki badań pozwoliły na wyciągnięcie ogólnego wniosku, iż wartość diagnostyczną mają nie tyle pojedyncze, izolowane czynniki, co ich wzajemna, specyficzna konfiguracja. Autorzy stwierdzili m.in., że większe nasilenie czynników ryzyka nieletnich powoduje spadek ich poczucia koherencji, samokontroli, umiejętności adekwatnego radzenia sobie ze stresem oraz większą skłonność do ulegania negatywnym wpływom zewnętrznym. Uzyskane wyniki wskazały również na istnienie różnic pomiędzy czynnikami ryzyka a stylami funkcjonowania społecznego nieletnich. U nieletnich z grupy tzw. „totalnie niedostosowanej” stwierdzono największe nasilenie zaburzeń funkcjonowania społecznego, manifestujące się takimi cechami jak: wrogość, podejrzliwość, nieufność i chłód uczuciowy, tendencja do buntowania się częste ataki agresji słownej i fizycznej, a także niska samoocena. Charakterystyczne jest również to, że wzrostowi występowania tzw. *czynników historycznych* (wczesny wiek występowania przemocy, samouszkodzenia, obserwowanie przemocy w rodzinie, doświadczanie maltretowania w dzieciństwie, przestępczość rodziców, trudności szkolne) oraz *społecznych* (związek z rówieśniczą grupą przestępczą, odrzucenie przez grupę rówieśniczą,

słabe mechanizmy radzenia sobie ze stresem, brak wsparcia osobistego lub społecznego) w grupie nieletnich tzw. „totalnie niedostosowanych” oraz w grupie nieletnich tzw. „zaburzonych osobowościowo” towarzyszy wyraźny spadek samooceny. Można zatem wnioskować, że obraz własnego „ja” u tych nieletnich jest w dużym stopniu uzależniony od czynników zewnętrznych oraz od uzyskania aprobaty ze strony otoczenia (op. cit. s. 20 i in.). Wydaje się zatem, iż w odniesieniu do nieletniego sprawcy przestępstwa szczególnego znaczenia nabiera wpływ grupy na to zachowanie.

Rozdział V

PROBLEMATYKA BADAŃ WŁASNYCH

Podstawowym problemem niniejszej pracy jest próba odpowiedzi na pytania:

1. Jakimi motywami kierują się nieletni popełniający różne rodzaje przestępstw?
2. W jakim stopniu różnice te zdeterminowane są osobistymi, a w jakim sytuacyjnymi uwarunkowaniami (m. in. grupowymi – przestępstwa popełnione indywidualnie lub pod wpływem grupy)?

Tak postawione ogólne pytania wynikają z konstatacji, iż dotychczasowe badania w niewielkim stopniu dotyczyły psychologicznych mechanizmów motywacyjnych przestępstw nieletnich, koncentrując się głównie na ich uwarunkowaniu etiologicznym (patologii środowiska rodzinnego i rówieśniczego, dewiacji osobowości, czy uwarunkowaniach biologicznych) oraz opisie i diagnostyce niedostosowania społecznego, jako skutku wadliwej socjalizacji i zaburzonych relacji społecznych „nieletni – środowisko”.

Tymczasem rekonstrukcja procesów motywacyjnych przestępstw popełnionych przez nieletnich, pozwoli na ukazanie różnic w motywacji zachowań nieletnich, ich predyspozycji osobowościowych oraz uwarunkowań sytuacyjnych (ze szczególnym uwzględnieniem wpływu grupy), które miały wpływ na pojawienie się określonego zachowania o znamionach czynu karalnego.

5.1. Założenia teoretyczne – podstawowe pojęcia i definicje

We współczesnej psychologii zagadnienia motywacji należą do pojęć podstawowych, ale i najbardziej kontrowersyjnych. Różne sposoby rozumienia pojęcia „motyw” zaprezentowano w rozdziale III niniejszej dysertacji.

J. Gierowski (1985, s.37; za B. Zeigarnik 1977) zwraca uwagę na to, iż ogólne prawa psychologii motywacji mają także zastosowanie w analizie i opisie zachowań patologicznych. Autor stwierdza, że mechanizmy kształtowania się patologicznych potrzeb i motywów mogą być analogiczne do mechanizmów ich powstawania u nieprzestępców.

W niniejszej pracy, analizując wybrane rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, pod kątem rekonstruowania ich procesów motywacyjnych, będę opierać się na założeniach traktujących motywację, jako regulator zachowania w ogóle, a więc także zachowania przestępczego.

Spośród zmiennych opisujących wybrane właściwości procesu motywacyjnego na szczególną uwagę zasługuje ustalenie tak zwanego poziomu regulacji analizowanych czynności (por. Reykowski, 1977, s. 771 i in). Teoria oparta na dwupoziomowości systemu struktur regulacyjnych, wskazuje na powiązania pomiędzy sferą emocjonalną a poznawczą. Zachowanie człowieka jest więc określone przez relację, jaka zachodzi pomiędzy dwoma poziomami regulacji (zob. rozdział III, s. 61), co pozwoliło rozpatrywać, w jakim stopniu zachowanie jest przejawem zaburzonej równowagi pomiędzy sferą poznawczą a emocjami nieletniego.

Analiza zebranego przeze mnie materiału badawczego, z uwzględnieniem tegoż dwupoziomowego systemu regulacji zachowania, pozwoliła wyróżnić mi takie rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, w których emocja jest głównym motywem oraz takie, w których emocja ma znaczenie wtórne.

W pierwszym przypadku będą to zachowania reaktywne, czyli przestępstwa dokonane przypadkowo (zazwyczaj jednorazowo). Natomiast w drugim przypadku będą to zachowania przestępcze mające charakter zachowań zaplanowanych (celowych), czyli przede wszystkim takie przestępstwa, które są

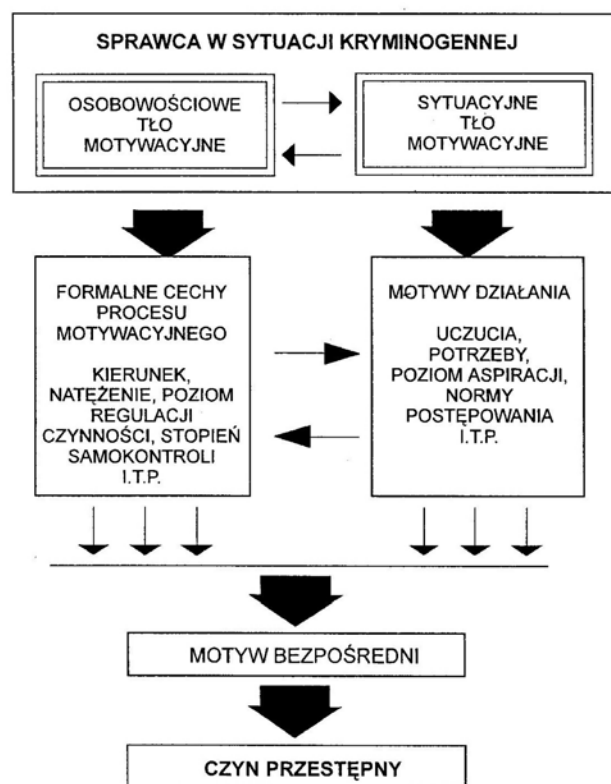
popelniane wielokrotnie (np. kradzieże mienia prywatnego i kradzieże z włamaniem).

Analiza i opis zachowań przestępczych – celowych, w niniejszej pracy, opierać się będą na *Teorii Planowanego Zachowania* (TPB, theory of planned behaviour) I. Ajzena (1988). Podstawową zmienną tego modelu wyjaśniania jest intencja, czyli zamiar podjęcia określonego zachowania, który urzeczywistnia się, o ile nie zaistnieją jakieś przeszkody. Intencja i zachowanie są determinowane przez trzy czynniki ogólne: indywidualną postawę wobec zachowania, spostrzeganie społecznych norm i spostrzeganą kontrolę behawioralną (zob. rozdział III, s. 62).

Teoria planowanego zachowania I. Ajzena stanowić będzie, w niniejszej rozprawie, także podstawę wyjaśnień celowych zachowań przestępczych popelnionych indywidualnie oraz w grupie.

Należy jednak zwrócić uwagę, iż teoria ta posiada istotne ograniczenia, ponieważ wiele zachowań, także zachowań przestępczych, wykracza znacznie poza ten model wyjaśniania. Dlatego też model badawczy zaproponowany przeze mnie, w niniejszej pracy, szerzej ujmuje wyjaśnianie zachowań przestępczych nieletnich, gdyż umożliwia także weryfikację czynników determinujących zachowania przestępcze o charakterze reaktywnym (emocjonalne), a także przestępstwa, które zostały popelnione pod wpływem nacisku sytuacyjnego czy interpersonalnego (zachowania w grupie lub na tle grupy).

J. Gierowski (1996, s.205) – badając dorosłych sprawców zabójstw – zaproponował model rekonstrukcji procesu motywacyjnego zachowań przestępczych, (zob. rysunek 1). Model ten wskazuje na dużą rolę zarówno kontekstu sytuacyjnego, jak i na procesy psychiczne warunkujące określone zachowanie przestępcze, dając możliwość ukazania różnic pomiędzy motywacją sprawców przestępstw. Toteż model ten – po uprzedniej modyfikacji – zostanie wykorzystany dla potrzeb niniejszej pracy w celu przedstawienia procesów motywacyjnych badanych nieletnich, którzy popelnili różnego rodzaju czyny karalne.

Rysunek 1. Osobowość sprawcy, motyw i czyn przestępny. Schemat powiązań (J. Gierowski, 1996; s.205).

J. Gierowski (1996) w modelu tym wyróżnił dwie zasadnicze grupy zmiennych, które predysponują jednostkę do popełnienia określonego przestępstwa lub odegrały znaczącą rolę w etiologii zachowania przestępczego.

Do pierwszej grupy zmiennych J. Gierowski (op. cit. s. 204) zalicza osobowościowe i sytuacyjne przesłanki procesu motywacyjnego (tzw. ogólne tło motywacyjne), wskazując tym samym, te zmienne, które uaktywniają jednostkę do określonego przestępstwa. Do drugiej grupy zmiennych, zalicza autor te, które dotyczą właściwości i mechanizmów procesu motywacyjnego,

tj. siłę (stopień, w jakim dany motyw kontroluje zachowanie), intensywność (poziom mobilizacji organizmu związany z realizacją tego motywu) oraz poziom regulacji analizowanego zachowania przestępczego, określający stopień samokontroli sprawcy (uzyskanie przewagi funkcjonalnej struktur poznawczych nad popędowo – emocjonalnymi).

Osobowościowe tło motywacyjne obejmuje zarówno ogólne właściwości systemu regulacji i integracji zachowania się człowieka, jak i poszczególne cechy jego osobowości. Diagnoza osobowości tworzącej indywidualne osobowościowe tło motywacyjne, powinna więc obejmować cechy temperamentalne człowieka, jego życie emocjonalne, potrzeby, dążenia, poziom sprawności procesów poznawczych, system wartości oraz obraz własnej osoby i otaczającego świata. Taka diagnoza osobowości stanowić może punkt wyjścia dla czynności zmierzających do rekonstrukcji procesu motywacyjnego zachowania przestępczego (op. cit.; s.207).

Sytuacyjne tło motywacyjne, a więc pewne zewnętrzne czynniki sytuacyjne mogą mieć charakter sytuacji ciągłej, bądź bezpośrednio poprzedzać zachowanie przestępcze.

Podając próbę opisu i wyjaśnienia funkcjonowania człowieka w jakiejś sytuacji, należy uwzględnić zarówno obiektywny aspekt sytuacji, jak i jej aspekt subiektywny, to znaczy uzależniony od sposobu percepcji danej sytuacji przez człowieka (zob. Stanik 1980, s.72).

Według T. Tomaszewskiego (1977) sytuacja człowieka to układ jego wzajemnych stosunków z innymi elementami środowiska w określonym momencie czasu. Opisując sytuację musimy uwzględnić jej aspekt bodźcowy (stymulacyjny) i zadaniowy (sytuacja jest polem, w którym człowiek rozwija jakąś działalność realizując określone zadanie). Istotne znaczenie ma także fakt, że człowiek jako podmiot sytuacji sam jest jednym z elementów swojej sytuacji, tak więc jego sytuacja jest określona zarówno przez cechy i stany elementów otoczenia, jak i przez cechy i stany jego samego.

J. Gierowski (1996, s. 204) zwraca uwagę na to, iż w przypadku sytuacji kryminogennej ma się do czynienia ze zjawiskiem, w której jednostka znajdująca się w sytuacji trudnej próbuje rozwiązać swoje problemy w sposób niekorzystny zarówno dla siebie, jak i innych, naruszając powszechnie przyjęte normy postępowania, w tym normy prawne.

Wydaje się zatem, iż w odniesieniu do nieletniego sprawcy przestępstwa, na szczególną uwagę zasługują te z czynników sytuacyjnych, które związane są

z popełnieniem zarzucanego mu czynu w obecności grupy społecznej, pod jej wpływem, czy też wraz z członkami tej grupy (por. Matusiewicz, 1974; Domachowski, 1981). Także orzecznictwie znajomość tych prawidłowości może okazać się przydatna w ocenie tego, czy dane przestępstwo nosi znamiona przypadkowości czy raczej dobrze opanowanej umiejętności, a także tego, jakie w momencie czynu istniały relacje pomiędzy sprawcą a grupą.

Zatem rekonstrukcja procesu motywacji, zależnie od rodzaju wpływu grupy na zachowanie przestępcze nieletniego, będzie wymagała uwzględnienia innych zmiennych. W pierwszym przypadku będzie to ocena, czy dany czyn przestępczy nosi znamiona przypadkowości czy raczej dobrze opanowanej umiejętności; w drugim – ocena sytuacji przymusowej, natomiast w trzecim – ocena stopnia uczestnictwa nieletniego w grupie przestępczej.

Czynniki te, w niniejszej pracy, nabierają szczególnego znaczenia, gdyż stanowić będą najważniejszy element sytuacyjnego tła motywacyjnego przestępstw popełnionych przez nieletnich.

5.2. Cel pracy i zadania badawcze

Celem podjętych przeze mnie badań jest rekonstrukcja procesów motywacyjnych zachowań przestępczych nieletnich oraz psychologiczna ocena sytuacji kryminogennej, w jakiej znajdował się nieletni, ze szczególnym uwzględnieniem roli grupy przestępczej, jako sytuacyjnego tła motywacyjnego.

Analiza zebranego przeze mnie materiału badawczego pozwoliła wyróżnić takie rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, które mają charakter reaktywny (emocja jest głównym motywem czynu) oraz takie, w których emocja ma znaczenie wtórne.

Z uwagi na istotę głównego problemu, biorąc pod uwagę powyższe kryterium, dokonałam następującego podziału czynów karalnych popełnionych przez nieletnich:

1. **Przestępstwa agresywne (A)**, do których zaliczać będę: rozbój (art. 280 k.k.; 282 k. k.), udział w bójce lub pobiciu

(art. 158 k.k.) oraz udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu (art. 159 k.k.);

2. **Przestępstwa nieagresywne (~A)**, do których zaliczać będę: kradzież mienia prywatnego (art. 278 k.k.) oraz kradzież z włamaniem (art. 279 k.k.).

Moje poszukiwania badawcze będą koncentrowały się wokół trzech **zadań badawczych**:

1. Analiza zmiennych osobowościowych nieletnich, jako osobowościowego tła motywacyjnego oraz uwzględnienie różnic pomiędzy tymi zmiennymi w wyróżnionych grupach przestępców;
2. Analiza czynników sytuacyjnych tła motywacyjnego-uwzględniając charakter sytuacji (nagła *versus* ciągła) – ze szczególnym uwzględnieniem roli grupy (podkultury przestępczej) w popełnieniu przestępstwa oraz uwzględnienie różnic pomiędzy tymi zmiennymi w wyróżnionych grupach nieletnich przestępców;
3. Dokonanie analizy motywacji czynów przestępczych (A *versus* ~A) w kontekście ogólnego tła motywacyjnego oraz w oparciu o motyw główny;

Przedstawiona przeze mnie problematyka badawcza budzi wiele pytań. Nie każde pytanie, które poniżej przedstawiam posiada z góry jasną propozycję odpowiedzi.

Z uwagi na możliwość wystąpienia zróżnicowań indywidualnych, oraz szerokiego spektrum eksploracji danych nie chcę tworzyć pytań nieuzasadnionych, niejasnych, zawężających możliwość odpowiedzi. Dlatego też pozostaję na etapie sformułowanych pytań badawczych, jako zgodnych z przyjętym modelem badawczym oraz bardziej uzasadnionych dla pełniejszej realizacji tematu podjętego w niniejszej dysertacji.

5.3. Pytania badawcze

W oparciu o postawione wcześniej zadania sformułowano pytania badawcze, które stały się przedmiotem szczególnego zainteresowania niniejszej rozprawy. Przedstawione poniżej pytania badawcze tworzą zwarty system, wynikający z przyjętego modelu badawczego (zob.5.5, s. 98). Stanowią one rezultat przeprowadzonych studiów teoretycznych oraz analizy badań pod kątem zmiennych istotnych dla badanego zjawiska, będących równocześnie konsekwencją przyjętych założeń teoretycznych.

Celem podjętych i opisanych w dalszych rozdziałach pracy badań było udzielenie odpowiedzi (empiryczna weryfikacja) na następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem ekstra – introwersji nieletnich a rodzajem popełnionego przestępstwa?
2. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem neurotyzmu nieletnich, a rodzajem popełnionego przestępstwa?
3. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem psychotyzmu nieletnich a rodzajem popełnionego przestępstwa?
4. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem lęku –cechy nieletnich, a rodzajem popełnionego przestępstwa?
5. Czy istnieje związek pomiędzy agresywnością nieletnich, a rodzajem popełnionego przestępstwa?
6. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem samooceny nieletnich a rodzajem popełnionego przestępstwa?
7. Czy istnieje związek pomiędzy stylem funkcjonowania nieletnich, a rodzajem popełnionego przestępstwa?
8. Czy istnieje związek pomiędzy poziomem poczucia winy nieletnich a rodzajem popełnionego przestępstwa?
9. Czy istnieje związek pomiędzy hierarchią wartości nieletnich, a rodzajem popełnionego przestępstwa?
10. Czy istnieje związek pomiędzy umiejscowieniem poczucia kontroli nieletnich a rodzajem popełnionego przestępstwa?

11. Czy poziom intelektualny nieletnich ma wpływ na rodzaj popełnionego przestępstwa?
12. Czy istnieje związek pomiędzy częstotliwością popełnianych przez nieletnich przestępstw a rodzajem tychże czynów?
13. Czy istnieje związek pomiędzy zmiennymi osobowościowymi nieletnich popełniających przestępstwa indywidualnie a nieletnich popełniających przestępstwa grupowo?
14. Jakie są główne motywy przestępstw popełnianych przez nieletnich?
15. Czy istnieje zróżnicowanie w zakresie motywacji pomiędzy nieletnimi popełniającymi przestępstwa agresywne a nieletnimi popełniającymi przestępstwa nieagresywne?

Poznanie mechanizmów leżących u podłoża motywacji zachowania przestępczego nieletnich, z uwzględnieniem podziału na przestępstwa agresywne i nieagresywne, wydaje się być rzeczą istotną nie tylko z teoretycznego, ale przede wszystkim z praktycznego punktu widzenia.

Zebrane wyniki przeprowadzonych badań i analiz, mogą stanowić także wskazówki dotyczące postępowania diagnostycznego w opiniowaniu sądowo – psychologicznym w sprawach karnych nieletnich, a także informacje, które będą mogły zostać wykorzystane w działalności prewencyjnej przestępczości dzieci i młodzieży.

5.4. Wyróżnienie zmiennych i ich operacjonalizacja

Zmienną zależną stanowi motywacja nieletnich do popełniania wybranych rodzajów przestępstw (agresywnych versus nieagresywnych).

Motywację definiuję (za Reykowskim, 1986) jako zespół czynników uruchamiających celowe działanie ukierunkowane na osiągnięcie określonego wyniku.

Operacjonalizacja tej zmiennej będzie dokonana poprzez wyodrębnienie osobowościowych oraz sytuacyjnych (osobowościowe i sytuacyjne tło

motywacyjne) przesłanek, które odegrały znaczącą rolę w etiologii zachowania przestępczego nieletniego oraz miały wpływ na rodzaj motywacji. Motywację będę zawsze odnosić do występującego lub niewystępującego kontekstu grupy. Dzięki temu będzie możliwe dokonanie podziału motywacji zachowań nieletnich na: motywację indywidualną (podmiotową) oraz motywację grupową, a następnie wyróżnienie rodzaju motywu głównego (dominującego), jakim kierował się nieletni dokonując określonego rodzaju przestępstwa.

Nazwy motywów wyodrębniono na podstawie analizy literatury przedmiotu (por. Gręcar, Jaśkiewicz, 1971; Gierowski, 1989, 2000; Majchrzyk, 2001; Stanik, 2005). Motyw działania ustalono posługując się specjalnie dobraną 5-punktową skalą wydzielania motywu dominującego oraz współwystępujących (od 0–brak danego motywu do 5–maksymalne nasilenie), korzystając z oceny 5 sędziów kompetentnych (psychologów i psychiatrów), z zastosowaniem współczynnika W–Kendalla (0,773). Ocena ta uwzględniała całokształt danych dotyczących nieletniego, z uwzględnieniem: diagnozy psychologicznej, danych z wywiadu oraz akt sądowych.

Zbiór **zmiennych niezależnych**, w przedsięwziętym planie badawczym tworzą zmienne osobowościowe, jak i czynniki sytuacyjne. W projektowanych badaniach uwzględniono, ze względu na ich domniemany wpływ na popełnienie określonego rodzaju przestępstwa, następujące czynniki osobowościowe: *ekstrawersja– introwersja, neurotyzm, psychotyzm, agresywność, lęk-cecha, samoocena, samokontrola, wartości, poczucie winy, oraz poziom inteligencji*.

Ekstrawersja – introwersja jest wymiarem charakteryzującym jakość i ilość interakcji społecznych oraz poziom aktywności, energii i zdolności do odczuwania pozytywnych emocji. Wymiar ten związany jest także, z problemami adaptacyjnymi jednostki. Krańcowe wartości tego wymiaru charakteryzują jednostki o biegunowo różnych sposobach ustosunkowania się do innych ludzi, jak również przeciwnych pod względem zdolności do nabywania doświadczenia, w tych wypadkach, gdy podstawą nabywania takiego doświadczenia jest antycypacja kary (J.M.Stanik 1980, s.32).

Neurotyzm (stałość emocjonalna – niezrównoważenie emocjonalne) jest związany z lękiem jako ogólnym popędem emocjonalnym (K. Madsen, 1980, s. 477). Wymiar ten określa stopień równowagi procesów emocjonalnych i jest związany z wrażliwością emocjonalną, która łączy się z niską odpornością na działanie stresu (J.M.Stanik 1980, s.32).

Psychotyzm jest wymiarem, którego jeden kraniec można opisać jako „normalność stanów umysłowych” (altruizm, empatia i uspołecznienie), a drugi jako „zaburzenia obserwowane u pacjentów psychotycznych” (przestępczość, psychopatia, schizofrenia). Stany psychotyczne tworzą kontinuum od normy do patologii a różnica między „normalnością” a patologią jest różnicą natury ilościowej, nie jakościowej. Eysenck jest zwolennikiem teorii „skaza-stres” (1990, za: Brzozowski i Drwal, 1995). Według niej niektórzy ludzie rodzą się z określoną „skazą”(słabością), która wraz z niekorzystnym oddziaływaniem środowiska (silny stres) może prowadzić do patologii. Takimi skazami są neurotyzm i psychotyzm. Osoby osiągające wysoki wynik na skali psychotyzmu, najlepiej jest traktować jako kogoś, kto odziedziczył podatność na wystąpienie zaburzeń psychotycznych przy pojawianiu się stresu rozwojowego (Eysenck i Eysenck, 1975, za: Hall, Lindzey, Campbell, 2004). Eysenckowskie ujęcie oparte na wymiarach, wraz z jego hierarchicznym modelem cech składowych leżących u podłoża bardziej ogólnego wymiaru psychotyzmu, uzasadnia jego twierdzenie, że psychotyzm stanowi pożyteczny wymiar opisu nieuspołecznionego zachowania u jednostek, a więc ma za zadanie wskazać przede wszystkim grupę ludzi wykazującą tendencję do zachowań asocjalnych i antysocjalnych (zob. Hall, Lindzey, Campbell, 2004).

W nowszej pracy Eysenców (Eysenck i Eysenck, 1975 za: Brzozowski i Drwal, 1995) psychotyzm został zdefiniowany jako skłonność do psychoz, głównie do schizofrenii i dwubiegunowych zaburzeń afektywnych, a psychotycy, przedstawiani są jako „ludzie samotni, często sprawiający trudności. Mogą być okrutni i niehumanitarzy, pozbawieni wszelkich uczuć empatycznych, całkowicie nieczuli. Bywają złośliwi w stosunku do ludzi (także przyjaciół i krewnych), wykazują agresję nawet do tych, których kochają. Bywają zamiłowani

w dziwacznych i niezwykłych przygodach, nie bacząc na niebezpieczeństwa. Często bawią się kosztem innych ludzi, specjalizując się w wyprowadzaniu ich z równowagi. (...) Często angażują się w sytuacje, nie zwracając uwagi na niebezpieczeństwa i konsekwencje z tym związane. Uspołecznienie, empatia, poczucie winy i wrażliwość na sprawy innych są czymś bardzo obcym dla ich psychiki”.

Agresywność to zmienna opisująca rodzaj i nasilenie zachowań o charakterze aspołecznym ukierunkowane przeciwko innym osobom, powodujące negatywne dla nich konsekwencje (ból, zagrożenie, utratę cenionych wartości). Zachowania agresywne przyczynowo są związane ze stanami emocjonalnymi lub nastawieniem (nieletniego) sprawcy zawierającym intencję szkodenia, a realizowane przez niego bezpośrednio lub pośrednio (Frączek, 1996). Dla potrzeb niniejszej pracy agresywność rozumiana będzie, jako utrwalony osobowościowy mechanizm regulacyjny zachowania nieletniego, który uruchamiać może gotowość do reagowania różnymi rodzajami agresji, a co za tym idzie przybierać różne formy zachowań agresywnych.

Lęk odnosi się do stanu emocjonalnego, który pojawia się w związku z sytuacją zagrożenia, a jego nasilenie związane jest z pewną predyspozycją (stałą cechą) osobowości. Narzędzie jego redukcji stanowić może udział w podkulturze, a tym samym lęk może mieć wpływ na ukierunkowanie motywacji zachowania nieletniego, o charakterze przestępczym.

Samoocena to zmienna stanowiąca samoopis dotyczący względnie stałego stanu osobowości określanego jako samoakceptacja lub stopień samozadowolenia wynikający z określonej, względnie trwałej samooceny nieletniego, szczególnie przy porównaniu się z innymi osobami (por. Stanik 1994). Rozbieżność pomiędzy oceną własnej osoby, a faktycznymi jej właściwościami ma swoje odzwierciedlenie w zawyżonej lub zaniżonej samoocenie. Niezgodność ta będzie istotnie wpływać na zachowanie nieletniego, dlatego też zmienna ta została objęta kontrolą w niniejszej pracy.

Samokontrola jest właściwością osobowości decydującą o częstości i natężeniu takich form zachowania, jak: nieuleganie pokusom, tłumienie

niepożądanych impulsów, odraczanie zaspokajania własnych potrzeb na rzecz gratyfikacji bardziej odległej i przebiegającej w postaci bardziej aprobowanej społecznie (Reykowski 1977, s.814). Jest więc wewnętrznym procesem regulacyjnym, decydującym o wystąpieniu pożądanym społecznie oraz osobiście przez jednostkę form zachowania się (Kofta 1979, s.11).

Samokontrola kształtuje się w procesie socjalizacji i jest wyznacznikiem moralnego rozwoju i wychowania, toteż została objęta kontrolą w niniejszej pracy i określana będzie jako kontrola wewnętrzna zachowania nieletniego.

Wartości to zmienna opisująca względnie trwałą, hierarchicznie uporządkowaną organizację przekonań o preferowanych sposobach postępowania, która może ulec zmianie w celu polepszenia wyobrażeń o sobie samym (Rokeach, 1979). Wartości silnie wpływają na procesy motywacyjne i tym samym regulują zachowanie jednostki, które w sytuacji popełniania przestępstwa przez nieletniego może być generowane przez grupę podkulturową, bądź wynikać z przekonań nieletniego nabytych w procesie socjalizacji (styl życia, środowisko wychowawcze), toteż zostały objęte, przeze mnie, badaniami.

Poczucie winy jest składnikiem zachowania sumieniowego (moralnego), które stanowi reakcję na jednostki na powstały dysonans pomiędzy jej działaniem a systemem wartości przez nią akceptowanym (Szewczuk 1988, s. 214). W niniejszej pracy *poczucie winy* będzie rozumiane jako zmienna opisująca stopień świadomości sprawstwa czynu, negatywny stan emocjonalny towarzyszący nieletniemu po dokonaniu czynu, potrzebę odzyskania utraconego poczucia własnej wartości poprzez deklarowane akty woli poprawy (zob. rozdział 4.1.1, s. 68)

Natomiast *poziom inteligencji*, jako jeden z wymiarów osobowości, może odgrywać istotną rolę w procesie socjalizacji nieletniego, utrudniając jednostce akceptowanie norm społecznych, i w pośredni sposób przyczyniać się do popełniania przestępstw przez nieletniego oraz pojawiania się zachowań kompensacyjnych, w podkulturowych grupach przestępczych.

Wskaźnikami (por. Nowak, 1985; Brzeziński, 1999) powyższych zmiennych są wyniki testów psychologicznych (por. rozdział VI).

Sytuacja to zmienna niezależna pośrednicząca, rozumiana jako element tła motywacyjnego – sytuacyjnego. W przypadku tej zmiennej określone będą:

- okoliczności przestępstwa, rozumiane jako przyzwalające na popełnienie określonego czynu karalnego,
- wewnętrzne wyznaczniki zachowania przestępczego, to znaczy sytuacje trudne, w przypadku, których oceniany będzie rodzaj sytuacji trudnej oraz jej czasowość.

Wskaźnikami tych zmiennych będą wypowiedzi zawarte w wywiadzie oraz dane pochodzące z akt sądowych badanych nieletnich, które zostały uporządkowane za pomocą matrycy informacyjnej (załącznik 4).

Wśród czynników sytuacyjnych, szczególnego znaczenia w niniejszej pracy, nabiera zmienna niezależna pośrednicząca, jaką jest *uczestnictwo nieletniego w grupie przestępczej*. Wskaźnikami tej zmiennej sytuacyjnej są wyniki uzyskane przez nieletnich, którzy popełnili czyn karalny grupowo, w Skali Funkcjonowania Nieletniego w Podkulturze Przestępczej (SFNP) (zob. rozdział 6.2, s.108). Zmienna ta opisuje poziom aktywności i identyfikacji (uczestnictwo w strukturze, identyfikacja z wartościami, normami i celem) nieletniego z dewiacyjną grupą podkulturową. Niewątpliwie stopień nasilenia interakcji społecznych w grupie przestępczej, stanowi czynnik motywacyjny (tło motywacyjne – sytuacyjne) ukierunkowujący zachowanie nieletniego na osiągnięcie celu (czynu karalnego), który wyznacza dewiacyjna grupa podkulturowa.

Spośród całego zespołu zmiennych tworzących swoisty dla nieletniego styl życia (por. Stanik, Urban, 2007), a składających się na mechanizm asocjalnego, utrwalonego funkcjonowania społecznego nieletniego (op. cit.), w niniejszej pracy, największym zainteresowaniem objęto następujące zmienne: wiek, wykształcenie, warunki opiekuńczo – wychowawcze oraz częstotliwość popełnianych przestępstw (jednorazowo versus wielokrotnie), a także stopień planowania przestępstwa.

Warunki opiekuńczo – wychowawcze rozumiane są tutaj, jako składniki materialno – bytowe rodziny, jej pełny lub niepełny stan oraz fakty i procesy psychospołeczne występujące w codziennych interakcjach rodzinnych. Mnogość elementów przestrzeni opiekuńczo – wychowawczej rodziny tworzy każdorazowo swoisty idiograficzny syndrom, który może być analizowany naukowo w takiej właśnie postaci (Stanik, 2002; s. 90).

Na potrzeby niniejszej pracy przyjęłam orientację analityczno – statystyczną wydzielając, do dalszej analizy porównawczej następujące trzy klasy rodzin odróżnionych syndromologicznie (op. cit., s. 91 i in.):

1) grupa rodzin o dobrych warunkach opiekuńczo – wychowawczych (oboje rodzice na co dzień żyją wspólnie, przynajmniej jedno pracuje, dziecko ma zapewnione przeciętne warunki materialno – bytowe oraz zdrowotne, nie odnotowano uzależnienia rodziców od alkoholu oraz przestępczości w rodzinie);

2) grupa rodzin o złych warunkach (oboje rodzice na co dzień żyją wspólnie, przynajmniej jedno pracuje, dziecko nie ma odpowiednich warunków materialno – bytowych, było czasem zaniedbane w zakresie ubioru, czystości oraz odżywiania, występowało czasem pijaństwo oraz nieporadność (lekkomyślność) dotycząca spraw życia codziennego);

3) grupa rodzin o skrajnie złych warunkach (rodziny „rozbite”, rodzic nie pracował, dziecko nie miało zapewnionych warunków materialno – bytowych, rodzice nie sprawowali elementarnej kontroli nad dzieckiem, nie zaspokajali podstawowych potrzeb oraz warunków zdrowotnych dziecka, występowało uzależnienie alkoholowe oraz przypadki karalności rodziców).

Czasowość sytuacyjnych wyznaczników popełniania przestępstw rozumiana jest w niniejszej pracy (za: Gierowski, 1989), jako skutek działania sytuacji ciągłej, w której swoisty układ elementów otoczenia i cech podmiotu trwa długi czas, np. skrajnie złe warunki opiekuńczo – wychowawcze (sytuacja ciągła), bądź też wynika z sytuacji jednorazowej (sytuacja nagła). Sytuacja „bliska” czynu karalnego zawiera najczęściej elementy, które bezpośrednio wyzwoliły ten rodzaj zachowania (stanowiły czynnik „spustowy”

działania przestępczego). Wydaje się, iż jednym z czynników składających się na sytuację nagłą jest *działanie nieletniego pod wpływem alkoholu*, który stanowił czynnik wyzwalający działanie przestępcze oraz niewątpliwie miał wpływ na ukształtowanie się motywu tegoż zachowania. Toteż zmienną tę wzięłam pod uwagę, jako **zmienną niezależną kontrolowaną**.

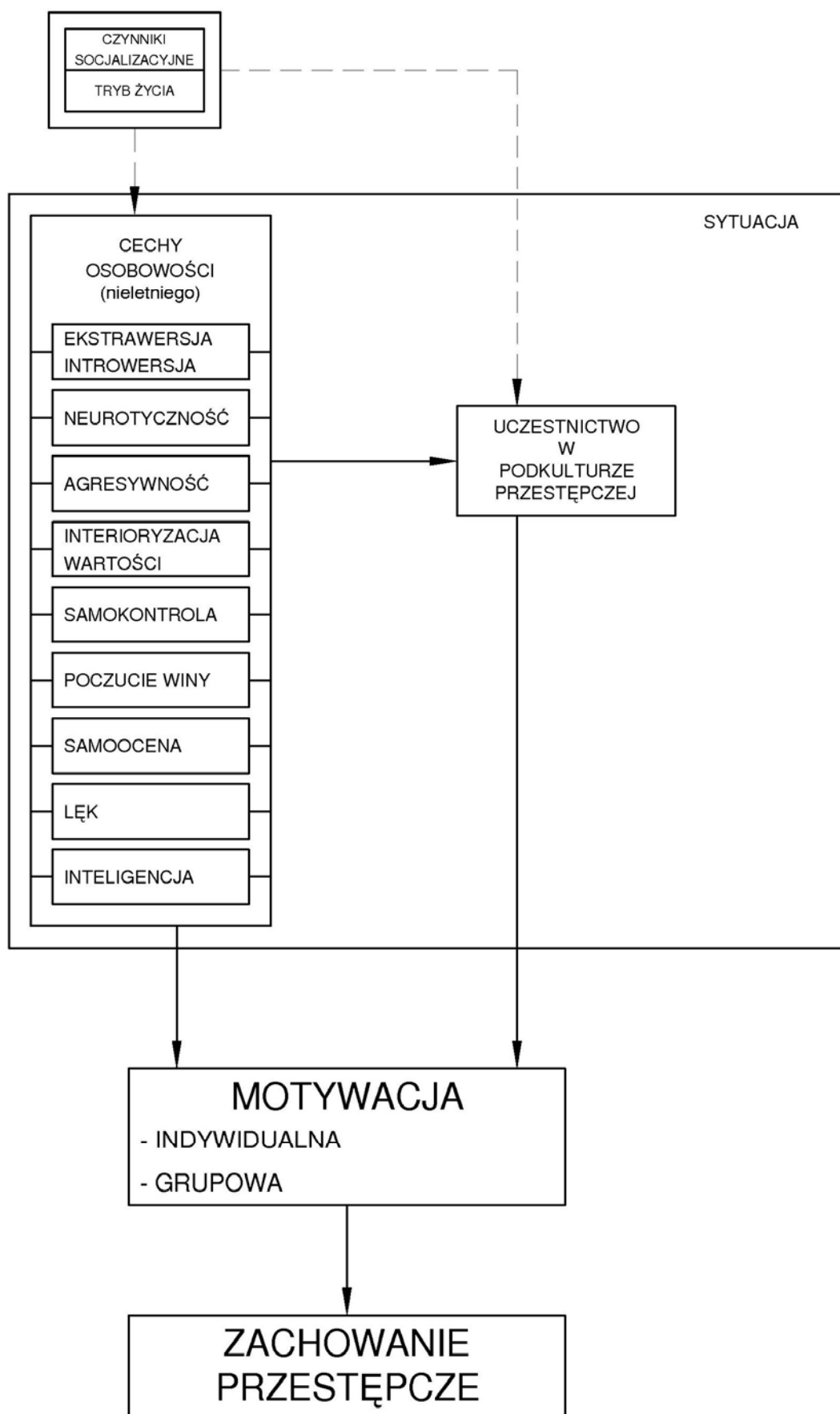
5.5. Model badawczy

W części teoretycznej niniejszej rozprawy doktorskiej, sformułowano w oparciu o analizę literatury przedmiotu, szereg tez na temat zróżnicowanych perspektyw psychologicznego spojrzenia na zjawisko rekonstrukcji procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich. Problem niniejszej pracy uwzględnia specyficzny rodzaj motywacji, jaką jest motywacja zachowania o znamionach czynu karalnego, z uwzględnieniem podziału na przestępstwa agresywne i nieagresywne.

Ramy teoretyczne przedstawionego modelu badawczego opierają się na modelu funkcjonowania człowieka w sytuacji, zaproponowanym przez T. Tomaszewskiego (1977) z uściśleniami kryminologicznymi J.M. Stanika (2002) oraz teorii motywacji J. Reykowskiego (1977) z uściśleniami do celów diagnostycznych procesu motywacyjnego przestępstwa, J. K. Gierowskiego (1989).

Prezentowany model badawczy (rysunek 2) przedstawia przewidywane zależności pomiędzy osobowościowym, a sytuacyjnym tłem motywacyjnym (ze szczególnym uwzględnieniem wpływu grupy przestępczej na motywację czynu).

Wszystkie wyróżnione grupy zmiennych mają wpływ na kształtowanie się motywu bezpośredniego oraz popełnienie przez nieletniego określonego rodzaju przestępstwa.

Rysunek 2. Model badań własnych

5.6. Kierunki rozstrzygnięć empirycznych

Badana grupa nieletnich jest zróżnicowana pod względem rodzaju popełnionego czynu. Uwzględniając kryterium kryminologiczne (kodeksowe), dla potrzeb niniejszej pracy, dokonano podziału przestępstw popełnionych przez nieletnich na *agresywne* (A): rozbój - art. 280 k.k., udział w bójce lub pobiciu – art. 158 k.k. oraz udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu – art. 159 k.k. oraz *nieagresywne* (~A): kradzież mienia prywatnego – art. 278 k.k., kradzież z włamaniem – art. 279 k.k. (zob. rozdział 5.2 oraz rozdział 6.3, tabela 3).

Można przypuszczać, biorąc pod uwagę wyniki badań empirycznych zawartych w literaturze przedmiotu, iż nieletni sprawcy czynów karalnych należący do tej samej grupy, będą różnić pomiędzy sobą pod względem zmiennych osobowościowych, sytuacyjnych, a także rodzaju i nasilenia motywu zachowania przestępczego.

Aby dokładnie móc scharakteryzować motywacje nieletnich popełniających wyróżnione rodzaje przestępstw i odpowiedzieć na pytanie, czy pomiędzy poszczególnymi badanymi istnieją podobieństwa i różnice w zakresie zmiennych osobowościowych oraz sytuacyjnych, a także rodzaju motywu zachowania przestępczego zastosowano niehierarchiczną metodę skupiania, techniką k-średnich (quick cluster), która pozwoliła na wyodrębnienie homogenicznych podgrup i dokonanie pomiaru specyfiki ujawnianych podobieństw, pod względem wyróżnionych zmiennych. Wybór metody pomiaru statystycznego pozostaje w zgodzie z weryfikowanymi pytaniami badawczymi, jak i z zastosowanym do badań, podejściem idiograficznym.

W celu porównania zmiennych w różnych konfiguracjach wyróżnionych, na podstawie analizy skupień, grup zastosowano testy: t-Studenta oraz analizę wariancji ANOVA (dla zmiennych ilościowych). W przypadku istotnych statystycznie wyników zastosowano test (*post hoc*) Tukeya HSD (do porównań wielokrotnych), co pozwoliło na ustalenie różnic między średnimi grupowymi. Istotność różnic między skupieniami dla zmiennych jakościowych, sprawdzono

testem chi kwadrat Pearsona oraz testem Kruskala–Wallisa (gdy rozkład zmiennej odbiegał od normalnego) oraz testem *post hoc*, w celu ustalenia różnic pomiędzy porównywanymi parami skupień. Zastosowanie tejże procedury pozwoliło na ustalenie różnic między średnimi rangami porównywanych grup (par).

Analizy statystyczne pozwoliły także odpowiedzieć na pytanie, jaką rolę w popełnianiu przestępstwa odegrało, tzw. tło osobowościowe (predyspozycje osobowościowe nieletniego), a jaką czynniki sytuacyjne.

Należy również nadmienić, iż wielkość próby badawczej – 79 osób (składającej się z 43 nieletnich, którzy popełnili przestępstwa agresywne i 36 nieletnich, którzy popełnili przestępstwa nieagresywne), okazała się wystarczająca, aby potwierdzić (lub odrzucić) istotność różnic między średnimi wartościami badanych zmiennych, w porównywanych grupach, a tym samym odpowiedzieć na postawione pytania badawcze. Zostało spełnione kryterium istotności (uznano różnicę między średnimi na poziomie $\alpha < 0,05$, $\alpha < 0,01$ i $\alpha < 0,001$), co podnosi wiarygodność otrzymanych rezultatów empirycznych.

Rozdział VI

METODY I ORGANIZACJA BADAŃ

6.1. Charakterystyka grupy badawczej

Źródłem informacji o badanych nieletnich były, między innymi, dane z akt spraw, które pozwoliły odpowiedzieć na pytanie: Kim są nieletni popełniający różnego rodzaju przestępstwa?

Analizując społeczno – demograficzne dane wyszczególnionych grup nieletnich (A i ~A) wzięto pod uwagę następujące kryteria: wiek, wykształcenie (aktualnie realizowany etap edukacji szkolnej: podstawowy, gimnazjalny, zawodowy), sytuację opiekuńczo – wychowawczą nieletniego, wielokrotność popełnionych przestępstw, działanie pod wpływem alkoholu (podczas popełniania przestępstwa) oraz popełnienie czynu przy współudziale innych osób (działanie w grupie).

Ilościowy rozkład nieletnich, biorąc pod uwagę rodzaj popełnionego czynu (A i $\sim A$), przedstawia tabela 1.

Jak wynika z danych zawartych w tabeli 1 zdecydowana większość nieletnich popełniających czyny agresywne to osoby, które w chwili popełnienia przestępstwa miały 17 lat (34,9%), realizujących naukę w szkole zawodowej (44,2 %). Większość nieletnich, którzy popełnili przestępstwo agresywne to osoby wywodzące się ze skrajnie złych warunków opiekuńczo – wychowawczych (46,5 %). Natomiast ponad połowa tychże nieletnich (51,2%) dokonała czynu karnego jednorazowo (pierwszy raz). Większość nieletnich popełniających przestępstwa o charakterze agresywnym nie znajdowała się pod wpływem alkoholu (58,1%).

Natomiast nieletni, którzy popełnili przestępstwa nieagresywne to w większości osoby w wieku 18 lat (38,9%), realizujące naukę w szkole gimnazjalnej (58,3%). Przeważająca w tej grupie większość nieletnich (75%) to osoby wywodzące się z rodzin o złych warunkach opiekuńczo – wychowawczych. Na szczególną uwagę zasługuje fakt, iż wszyscy nieletni (100%), którzy popełnili czyny karalne nieagresywne, już wcześniej wielokrotnie popełniali tego rodzaju przestępstwa. Zdecydowana większość nieletnich popełniających przestępstwo o charakterze nieagresywnym nie znajdowała się pod wpływem alkoholu (63,9%).

Tabela 1

Charakterystyka społeczno – demograficzna grupy badawczej nieletnich popełniających przestępstwa agresywne (A) i przestępstwa agresywne (~A).

Kategorie \ Badani		Nieletni popełniający przestępstwa agresywne (A)	Nieletni popełniający przestępstwa nieagresywne (~A)
		N	N
Wiek	15 lat	6 (14%)	1 (2,8%)
	16 lat	12 (27,9%)	8 (22,2%)
	17 lat	15 (34,9%)	13 (36,1%)
	18 lat	10 (23,3%)	14 (38,9%)
Wykształcenie (etap edukacyjny)	Podstawowy	9 (20,9%)	3 (8,3%)
	Gimnazjalny	15 (34,9%)	12 (58,3%)
	Zawodowy	19 (44,2%)	21 (33,3%)
Sytuacja opiekuńczo – wychowawcza	Dobra	8 (18,6%)	7 (19,4%)
	Zła	15 (34,9%)	27 (75%)
	Skrajnie zła	20 (46,5%)	2 (5,6%)
Wielokrotność popełnianych przestępstw	Jednorazowo	22 (51,2%)	0
	Wielokrotnie	21 (48,8%)	36 (100%)
Działanie pod wpływem alkoholu	Tak	18 (41,9%)	13 (36,1%)
	Nie	25 (58,1%)	23 (63,9%)
Popełnienie przestępstwa w grupie	Tak	28 (65,1%)	15 (41,7%)
	Nie	15 (34,9%)	21 (58,5%)

Jak już wcześniej zaznaczono (zob. rozdział 4.3 oraz rozdział 5.4), w niniejszej pracy popełnienie czynu karalnego przy współudziale grupy przestępczej nabiera szczególnego znaczenia, gdyż stanowi jeden z ważniejszych elementów sytuacyjnego tła motywacyjnego. Toteż chcąc scharakteryzować

badaną grupę nieletnich biorąc pod uwagę tę zmienną sytuacyjną oraz odpowiedzieć na pytanie badawcze: Czy istnieje związek pomiędzy sposobem popełnienia czynu (indywidualnie *versus* grupowo), a rodzajem dokonanego przestępstwa (A *versus* $\sim$ A), zastosowano test χ^2 w celu weryfikacji tejże zależności (zob. załącznik 5, tabela 2).

Jak wynika z wartości χ^2 badany związek pomiędzy wskazanymi zmiennymi jest istotny statystycznie ($p < 0,05$), co stanowi potwierdzenie, iż w badanej grupie nieletnich istnieje zależność pomiędzy popełnionym rodzajem przestępstwa a dokonaniem czynu grupowo *versus* indywidualnie.

Z przedstawionych (zob. załącznik 5, tabela 2) danych wynika, iż większość (58,5%) czynów nieagresywnych (kradzież, kradzież z włamaniem) została popełniona przez nieletnich, którzy działali indywidualnie. Natomiast przestępstwa agresywne (rozbój, udział w bójce lub pobiciu, udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia), w badanej grupie nieletnich, dokonane były głównie (65,1%) przy współudziale grupy przestępczej.

Na podstawie analizy literatury (zob. Matuszewicz, 1974; Domachowski, 1981; Gierowski, 1985) oraz powyżej przedstawionych danych, można domniemywać, iż badani nieletni różnym stopniu będą identyfikować się z grupą przestępczą (popełnienie czynu: „w grupie”, „pod wpływem nacisku grupy”, „w obecności innych osób”). Toteż w celu opisu i analizy mechanizmów grupowych, które należałoby uwzględnić w przypadku, gdy czyn karalny został popełniony grupowo, w dalszej części pracy, poddano szczegółowej analizie statystycznej wyniki uzyskane przez badanych nieletnich w Skali Funkcjonowania w Podkulturze Przestępczej, co pozwoliło także na weryfikację postawionych pytań badawczych dotyczących sfery przestrzeni życiowej nieletnich, jaką jest funkcjonowanie w grupach podkulturowych (por. rozdział 8.5).

6.2. Zastosowane metody badawcze

W celu pomiaru czynników wyznaczających wyróżnione w modelu badawczym zmienne zostały wykorzystane następujące metody badawcze:

Kwestionariusz Osobowości Eysencka (Polska adaptacja EPQ-R) w opracowaniu P. Brzozowskiego, R. Ł. Drwala, został użyty do pomiaru ekstrawersji, neurotyzmu i psychotyzmu. Kwestionariusz EPQ-R opiera się na koncepcji osobowości H. J. Eysencka, która zakłada, że nasilenie danej cechy zmienia się w sposób ciągły i ma charakter wymiarów. Kwestionariusz obejmuje 100 pytań tworzących cztery skale: neurotyzmu, psychotyzmu, ekstrawersji oraz kłamstwa.

Suma uzyskanych punktów w poszczególnych wymiarach jest wynikiem surowym (ws) w danej skali, które to wyniki zostają zamienione na wyniki przeliczone podane w skali stenowej (zob. Brzozowski, Drwał, 1995)

Inwentarz Stanu i Cechy Lęku (ISCL) w opracowaniu C. D. Spielbergera, J. Strelaua, M. Tysarczyka, K. Wrześniewskiego, został użyty do oceny poziomu lęku w kontekście predyspozycji do reagowania – cechy, ale i jako stanu – uwarunkowanego sytuacyjnie. Kwestionariusz ten został oparty na koncepcji leku C. D. Spielbergera. Składa się z dwóch skal. Pierwsza służy do pomiaru stanu lęku, czyli stopnia, w jakim poszczególne twierdzenia opisują aktualny **stan jednostki – X¹**; druga – **X²** służy do pomiaru cechy lęku, czyli natężenia lęku występującego u badanego w odczuciach opisanych w twierdzeniach inwentarza. Obydwie skale zawierają po 20 pytań (zob. Sosnowski, Wrześniewski, 1987).

Skala Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) J.M. Stanika. Kwestionariusz zawiera 70 twierdzeń, tworzących 12 skal, przedstawiających następujące style funkcjonowania społecznego: kierowniczo – autorytatywny, podtrzymująco – przesadnie opiekuńczy, współpracująco – przyjacielski, uległo – zależny, wycofująco – masochistyczny, buntowniczo – podejrzliwy, agresywno

– sadystyczny, współzawodnicząco – narcystyczny, dotyczący względnie stałego stanu osobowości określanego jako samoakceptacja, świadczący o zaradności, realizmie i względnej autonomii, świadczący o pesymizmie, bezradności, "wołaniu o pomoc" oraz skala kłamstwa.

Skale SUI tworzą profile, które dodatkowo można analizować wydzielając w nich funkcjonalne segmenty (por. Stanik, 1994)

Inwentarz Psychologicznego Syndromu Agresji (IPSA-II; wersja zrewidowana) Z. B. Gasia do pomiaru nasilenia i analizy jakościowej agresji. Kwestionariusz zawiera 56 twierdzeń, które obejmują 11 czynników: skłonność do działań odwetowych, tendencje autodestrukcyjne, zaburzenia kontroli agresji, agresja przemieszczona, nieuświadomione tendencje agresywne, agresja pośrednia, agresja instrumentalna, wrogość wobec siebie, agresja fizyczna wobec otoczenia, wrogość wobec otoczenia oraz agresja reaktywna (zob. Gaś, 1987).

Powyższa charakterystyka jakościowa czynników nie jest klasyfikacją w pełni rozłączną, co wynika z faktu, iż jednakowe zachowania agresywne u różnych osób mogą pełnić różne funkcje w różnych sytuacjach (por. A. Frączek, 1979). Dopiero analiza aspektów funkcjonalnych całego zespołu zachowań, ujmowanych przez dany czynnik pozwala opisać jakościowo poszczególne czynniki.

Kwestionariusz do Badania Poczucia Kontroli (KBPK) G. Krasowicz, A. Kurzyp – Wojnarskiej, który służy do pomiaru zmiennej osobowościowej, zwanej subiektywnym poczuciem kontroli nad własnym zachowaniem, opisanej w teorii społecznego uczenia się J. B. Rottera (1966, za: G. Krasowicz, A. Kurzyp–Wojnarska, 1990, s. 4). Kwestionariusz składa się z 46 pytań (36 diagnostycznych i 10 buforowych) z wymuszonym wyborem, tworzących dwie skale: **S – sukcesów** (18 pytań) oraz **P – porażek** (18 pytań). Suma uzyskanych punktów jest wynikiem surowym (ws) w danej skali, które to wyniki zostają zamienione na wyniki przeliczone podane w skali stenowej.

Osoby uzyskujące wysokie wyniki w **skali S** (LOC wewnętrzny dla sytuacji sukcesów) mają przekonanie o wewnętrznej kontroli następstw pozytywnych zdarzeń, co umożliwia im skuteczniejsze manipulowanie środowiskiem, ponieważ mają powody sądzić, że podejmowane przez nich działania są efektywne, przynoszą pożądany rezultat. Pociągają je sytuacje nowe, problemowe, pozwalające ujawnić posiadane zdolności. Wszystkie te cechy wzmacniają przekonanie jednostki o własnej wartości, podwyższają samoocenę i ułatwiają samoakceptację. Natomiast osoby uzyskujące wysokie wyniki w **skali P** (LOC wewnętrzny dla sytuacji porażek) uważają, że spotykające je niepowodzenia są rezultatem braku zdolności, niedostatecznej pracy i zbyt małego zaangażowania z ich strony.

Za pomocą KBPK możliwe jest również dokonanie pomiaru, tzw. zgeneralizowanego LOC – bez różnicowania na poczucie kontroli w sytuacjach porażek i sukcesów, – który jest sumą algebraiczną wyników obu skal (**S+P**), skorelowanych ze sobą i mierzących warianty tej samej zmiennej (wynik wskazuje na uogólnioną tendencję w przypisywaniu odpowiedzialności). Steny 1–4 otrzymują osoby o zgeneralizowanym zewnętrznym LOC, steny 5–6 otrzymują osoby o nieustalonym LOC, natomiast steny 7–10 otrzymują osoby o zgeneralizowanym wewnętrznym LOC (por. G. Krasowicz, A. Kurzyp – Wojnarska, 1990, s. 33).

Skala Wartości (Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha), która służyła do badania systemu wartości. Podstawą teoretyczną omawianej metody jest teoria wartości Rokeacha, która jest częścią ogólniejszej od niej teorii osobowości. Według tego autora osobowość jest systemem przekonań, w którym centralne miejsce zajmują wartości, a co za tym idzie pełnią one ważne funkcje regulacyjne (za: P. Brzozowski, 1989, s. 3).

Skala składa się z 18 wartości instrumentalnych (WI) oraz 18 wartości ostatecznych (WO), których nazwy uporządkowane są alfabetycznie, na oddzielnych stronach arkusza testowego każde. Przy nazwie każdej wartości znajduje się wolne miejsce, w które badany wpisuje rangi. Podczas rangowania

należy wartości najważniejszej przypisać rangę 1, a najmniej ważnej – rangę 18 (im wyższa liczba przypisana danej wartości, tym ta wartość jest ważniejsza). Zakończenie badania jest równoznaczne z otrzymaniem pełnych danych o indywidualnych hierarchiach wartości, co daje możliwość wyodrębnienia wartości ważnych, które wpływają na spostrzeganie, myślenie, postawy i procesy emocjonalno – motywacyjne danej jednostki (por. tamże, s. 23).

Specyficzne cele i problemy badań wymagają odpowiedniej metody badawczej. Z uwagi na fakt, iż brak jest narzędzi badających nasilenie poczucia winy (w rozumieniu zachowania sumieniowego związanego z popełnieniem czynu karalnego), a także metod badających funkcjonowanie ludzi (nieletnich) w podkulturach przestępczych, postanowiono skonstruować – z myślą o badaniach w grupie nieletnich sprawców czynów karalnych – dwa narzędzia badawcze, tj.: *Skalę Poczucia Winy i Skalę Funkcjonowania Nieletniego w Podkulturze Przestępczej*.

Skala Poczucia Winy (SPW) – narzędzie to służy do badania stopnia poczucia winy nieletniego po dokonaniem czynu karalnym (narzędzie znajduje się w załączniku 2). Skala opiera się na założeniach teoretycznych dotyczących zachowania sumieniowego oraz sposobów badania tego zachowania (por. W. Szewczuk, 1988), a także koncepcji R. Drwala (1993) związanej z postrzeganiem i realizacją zadań rozwojowych w okresie adolescencji.

Wstępną pulę pozycji SPW (21 itemów) została utworzona na podstawie analizy literatury przedmiotu. Trafność treściową narzędzia ustalono na podstawie oceny sędziów kompetentnych (3 psychologów) z zastosowaniem współczynnika W– Kendalla (0,61). Po odrzuceniu 5 pytań, co do których sędziowie byli najmniej zgodni, przeprowadzono ponownie test zgodności sędziów kompetentnych z zastosowaniem współczynnika W – Kendalla oceniający trafność treściową narzędzia. Jego średni wynik ($W=0,91$), pozwolił na przyjęcie wniosku o zgodności oceny sędziów kompetentnych.

Ostateczna wersja skali zawiera 14 pytań, na które osoba badana udziela odpowiedzi na 5-stopniowej skali, oceniając stopień poczucia winy za

popelnione przestępstwo. Wysoki poziom tej cechy może motywować nieletniego do zadośćuczynienia i sprzyjać zachowaniom prospołecznym.

Rzetelność dla skali Poczucia Winy została obliczona metodą zgodności wewnętrznej *alfa* Cronbacha (zob. Brzeziński, 1997). Współczynnik rzetelności wynosi 0,76, co pozwala przyjąć, iż SPW można uznać za względnie dokładne narzędzie oceniające stopień poczucia winy za popełnione przestępstwo

W rezultacie kolejnych obliczeń statystycznych, z zastosowaniem testu Kołmogorowa–Smirnowa stwierdzono, że rozkład badanych – z zastosowaniem powyższych metod - zmiennych ma charakter zbliżony do normalnego ($p < 0,05$).

Uzyskane wyniki badań umożliwiły zastosowanie metody odchylenia standardowego do wyznaczenia granicy poszczególnych przedziałów. I tak, wyniki z przedziału:

- 27 – 38 świadczyły o niskim poziomie poczucia winy;
- 39 – 45 świadczyły o umiarkowanym poziomie poczucia winy;
- 47 – 67 świadczyły o wysokim poziomie poczucia winy.

Skala Funkcjonowania Nieletniego w Podkulturze Przestępczej (SFNP) to narzędzie, które opiera się na założeniach teoretycznych nauki o małych grupach (por. S. Mika, 1982) oraz podkulturach dewiacyjnych (por. A. Siemaszko, 1993). SFNP skonstruowano w celu określenia, w jakim stopniu nieletni, który popełnił czyn karalny działając w grupie przestępczej, uczestniczył w jej strukturze (np. zajmował stanowisko przywódcze) oraz identyfikował się z jej wartościami, normami i celem (narzędzie znajduje się w załączniku 1).

Wstępną pulę pozycji skali (57 itemów) utworzono na podstawie analizy literatury przedmiotu. Trafność treściową narzędzia ustalono na podstawie oceny sędziów kompetentnych (5 psychologów) z zastosowaniem współczynnika W – Kendalla (0,51). Po odrzuceniu 13 pytań, co do których sędziowie byli najmniej zgodni, przeprowadzono ponownie test zgodności sędziów kompetentnych z zastosowaniem współczynnika W– Kendalla oceniający trafność treściową narzędzia. Jego średni wynik ($W=0,97$), pozwolił na przyjęcie wniosku, iż ocena sędziów kompetentnych jest zgodna, co stanowi podstawę

poddania otrzymanych danych za pomocą *SFNP* dalszej analizie jakościowej i ilościowej.

Ostateczna wersja skali zawiera 44 pytania, na które osoba badana udziela odpowiedzi na 5-stopniowej skali (1-brak, 2-niskie nasilenie, 3-średnie nasilenie, 4-wysokie nasilenie, 5- bardzo wysokie nasilenie) oceniając stopień, w jakim:

1. akceptowała **normy i wartości** grupy (itemy 3, 9, 26, 28, 32, 33, 34, 35, 37, 38),
2. realizowała **cel** o znamionach czynu karalnego (itemy 2, 21, 22, 23, 24, 25, 40, 42),
3. uczestniczyła w **interakcjach** stanowiących o jej strukturze (itemy 1, 4, 5, 10, 11, 15, 16, 17, 18, 19, 27, 30, 31, 41, 43, 44).

Skala ta pozwoliła także na ocenę **nacisku**, jaki nieletni odczuwał ze strony grupy (itemy 6, 7, 8, 12, 13, 14, 20, 29, 36, 39), a więc czy popełnił przestępstwo: uczestnicząc w grupie, pod wpływem grupy czy też w obecności grupy (por. W. Domachowski, 1983), co miało istotne znaczenie w określeniu bezpośredniego motywu zachowania przestępczego u danego nieletniego.

Rzetelność dla poszczególnych podskal *SFNP* została obliczona metodą zgodności wewnętrznej *alfa* Cronbacha (zob. Brzeziński, 1997). Uzyskane rezultaty przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Współczynniki rzetelności (*alfa* Cronbacha) dla podskal *SFNP*

Nazwy podskal	<i>alfa</i> Cronbacha
1.Normy i wartości	,81
2. Cel	,73
3. Interakcje	,79
4. Nacisk	,70

Wartości współczynników rzetelności, przedstawione w powyższej tabeli, pozwalają przyjąć, iż podskale SFNP można uznać za względnie stałe narzędzie do oceny aktywności nieletniego w dewiacyjnej grupie podkulturowej (przestępczej).

W rezultacie kolejnych obliczeń statystycznych, z zastosowaniem testu Kołmogorowa–Smirnowa stwierdzono, że rozkład badanych – z zastosowaniem powyższych metod - zmiennych ma charakter normalny ($p < 0,05$).

Uzyskane wyniki badań umożliwiły zastosowanie metody odchylenia standardowego do wyznaczenia granicy poszczególnych przedziałów.

I tak, wyniki dotyczące akceptacji norm i wartości grupy, z przedziału:

- 18 – 24 świadczyły o niskim poziomie akceptacji norm i wartości grupy przestępczej;
- 25 – 31 świadczyły o umiarkowanym poziomie akceptacji norm i wartości grupy przestępczej;
- 32 – 44 świadczyły o wysokim poziomie akceptacji norm i wartości grupy przestępczej.

Wyniki dotyczące realizacji celu grupowego o znamionach czynu karalnego, z przedziału:

- 11 – 18 świadczyły o niskim stopniu zaangażowania w realizację celu grupowego;
- 19 – 23 świadczyły o umiarkowanym stopniu zaangażowania w realizację celu grupowego;
- 24 – 32 świadczyły o wysokim stopniu zaangażowania w realizację celu grupowego.

Wyniki dotyczące uczestnictwa w interakcjach grupowych stanowiących o jej strukturze, z przedziału:

- 29 – 39 świadczyły o niskim stopniu zaangażowania w grupowe interakcje;
- 40 – 47 świadczyły o umiarkowanym stopniu zaangażowania w grupowe interakcje;

- 48 – 59 świadczyły o wysokim stopniu zaangażowania w grupowe interakcje.

6.3. Organizacja i przebieg badań

Badania przeprowadzono w latach 2001 – 2004. Badaniami objęto grupę nieletnich chłopców przebywających w Zakładach Poprawczych na terenie województwa śląskiego, a umieszczonych tam na podstawie prawomocnego wyroku sądu rodzinnego, według przepisów Ustawy o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich z 26 października 1982 roku, art. 27 § 1, art. 55 § 2 oraz art. 85 § 1. Uzyskane dane empiryczne wzbogacono danymi pochodzącymi z analizy dokumentacji zakończonych spraw sądowych tychże nieletnich.

Dobór do grupy badawczej był doborem celowym (por. J. Jóźwiak, J. Podgórski, 1992; s. 92 i in.). Kryterium doboru był rodzaj czynu karalnego popełnionego przez nieletniego (por. rozdział I).

Z grupy badawczej wykluczono nieletnich, którzy popełnili przestępstwo z art. 148 k.k. (zabójstwo), gdyż problematyka rekonstrukcji procesu motywacyjnego zabójców stała się przedmiotem zainteresowań innych badaczy przedmiotu (por. J. K. Gierowski, 1989, 2002; Z. Majchrzyk, 1995, 2001; A. Wolska, 1999).

Ze względu na niewielką liczbę nieletnich umieszczonych w Zakładach Poprawczych za popełnienie przestępstwa z art. 197 k.k. (zgwałcenie) – pomimo agresywnego charakteru tego czynu – w niniejszej pracy, nie objęto badaniami tychże nieletnich.

Ostatecznie badaniami objęci zostali nieletni, którzy popełnili następujące przestępstwa:

- **przeciwko mieniu** (kradzież mienia prywatnego– art. 278 k.k.; kradzież z włamaniem – art. 279 k.k.; rozbój– art. 280 k.k.; 282 k. k.),
- **przeciwko życiu i zdrowiu** (udział w bójce lub pobiciu– art. 158 k.k.; udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu – art. 159 k.k.).

Udział w badaniu był dobrowolny. W trakcie badania uniemożliwiano kontaktowanie się nieletnich między sobą.

W sumie przebadano 84 nieletnich, których czas pobytu w Zakładzie Poprawczym nie przekraczał jednego roku. Następnie wyłoniono grupę 79 nieletnich spełniających kryterium doboru do grupy (rodzaj popełnionego czynu), którzy w rzetelny sposób wypełnili zastosowane kwestionariusze i odpowiedzieli na wszystkie pytania.

Dla celów niniejszej pracy dokonano podziału popełnionych przez nieletnich przestępstw, według tzw. kryterium kodeksowego (kryminologicznego), na agresywne i nieagresywne. Z uwagi na przyjęcie, w niniejszej pracy, podziału nieletnich na dwie grupy, tj. popełniających przestępstwa agresywne (A) i popełniających przestępstwa nieagresywne ($\sim A$) – przy jednocześnie niewielkiej ich liczebności, trudno jest stwierdzić, czy analizowana przeze mnie grupa stanowi próbę reprezentatywną dla populacji nieletnich sprawców czynów karalnych. Wydaje się, iż, wnioski wypływające z moich badań odnoszą się przede wszystkim do badanej zbiorowości i mogą posłużyć do formułowania dalszych hipotez i podejmowania nowych problemów badawczych, niż przedstawiać definitywnie ustalony obraz próby reprezentatywnej.

Ostatecznie analizie statystycznej poddano wyniki badań uzyskane przez **36** nieletnich, którzy popełnili przestępstwa nieagresywne (kradzież mienia prywatnego, kradzież z włamaniem) oraz **43** nieletnich, którzy popełnili przestępstwa agresywne (rozbój lub wymuszenie rozbójnicze, udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu). Ilościowy rozkład tych danych przedstawia tabela 3.

Tabela 3

Rodzaje i częstość przestępstw popełnionych przez nieletnich (N=79)

Rodzaj przestępstwa według k.k.	N	%	Artykuł k.k.
Kradzież mienia prywatnego (~A)	12	15,2	278
Kradzież z włamaniem (~A)	24	30,4	279
Rozbój lub wymuszenie rozbójnicze (A)	25	31,6	280, 282
Udział w bójce lub pobiciu (A)	11	13,9	158
Udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu (A)	7	8,9	159
Ogółem:	79	100	—

Jak wynika z przedstawionych danych, badani nieletni najczęściej dokonywali rozbójów i wymuszeń rozbójniczych (31,6 %), czyli czynów karalnych określanych w niniejszej pracy jako przestępstwa agresywne (A). Natomiast drugim, co do częstotliwości, rodzajem popełnionych czynów karalnych, w tejże grupie nieletnich, były kradzieże z włamaniem (30,4 %), czyli przestępstwa nieagresywne (~A).

Rozdział VII

CHARAKTERYSTYKA OSOBOWOŚCIOWEGO TŁA MOTYWACYJNEGO W WYDZIELONYCH SKUPIENIACH

7.1. Podział próby badawczej na grupy (skupienia)

W celu udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze, analiza otrzymanych wyników została przeprowadzona w trzech zasadniczych etapach. W ramach pierwszego etapu wyodrębniono spośród całej grupy badawczej podgrupy (klastery) nieletnich, różniące się w zakresie zmiennych osobowościowych. W celu wyodrębnienia tychże podgrup, posłużono się procedurą analizy skupień. Biorąc pod uwagę cel pracy, zastosowano

niehierarchiczną metodę skupiania, techniką k–średnich (*quick cluster*). Procedura polega na tym, że analizy skupień dokonuje się kolejno dla różnej ich liczby, a następnie wybiera się takie rozwiązanie, które można optymalnie, merytorycznie zinterpretować i zróżnicować.

W ramach drugiego etapu weryfikacji modelu badawczego przewidującego zależności przyczynowo – skutkowe pomiędzy badanymi zmiennymi, dokonywano porównań międzygrupowych i wewnątrzgrupowych, celem ukazania występowania istotnych różnic i podobieństw w zakresie wyodrębnionych zmiennych osobowościowych i sytuacyjnych, składających się na proces motywacyjny przestępstw.

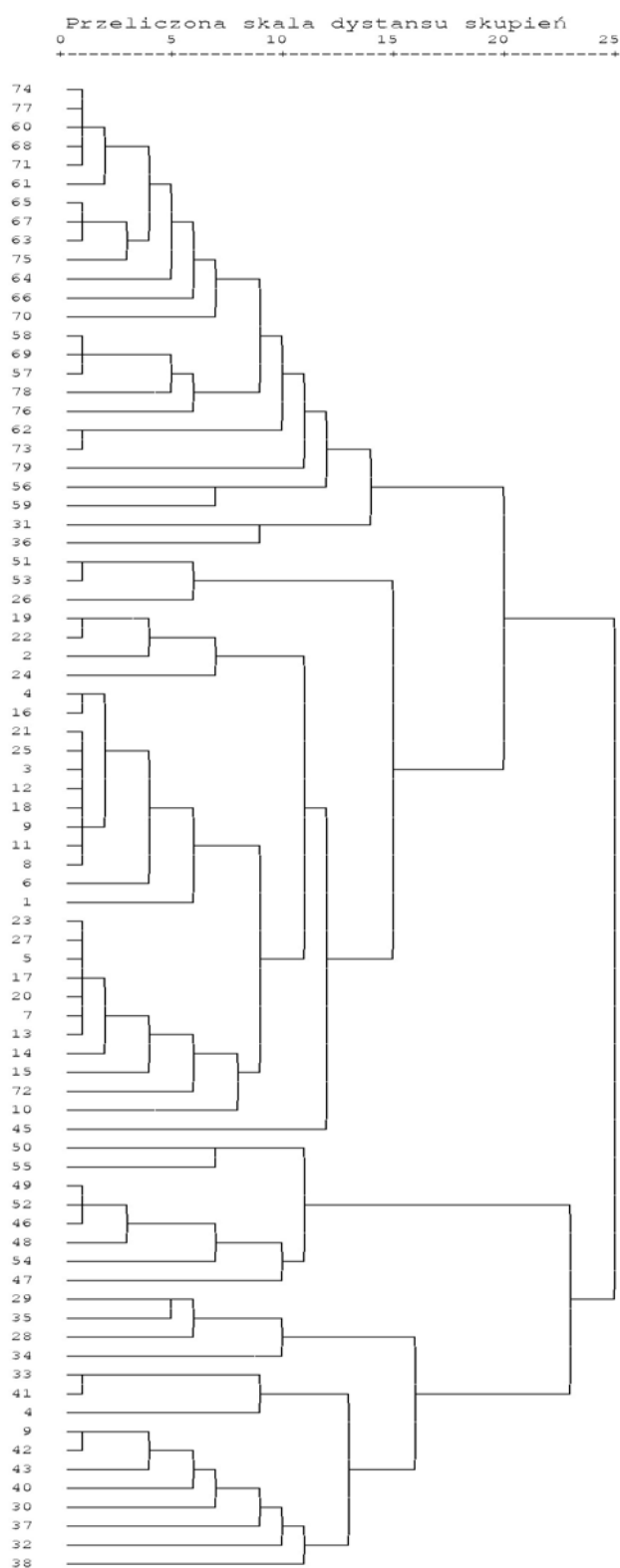
Ostatnim etapem analizy statystycznej było ustalenie rodzaju oraz nasilenia motywu dominującego oraz motywów towarzyszących zachowania przestępczego w wyróżnionych skupieniach. Motyw przestępstwa ustalono posługując się 5 – stopniową skalą Likerta wydzielania motywu dominującego oraz motywów towarzyszących, przy pomocy sędziów kompetentnych ($W\text{--}Kendalla = 0,773$). Oceny te uwzględniały wyniki badań osobowości nieletnich oraz opis czynników sytuacyjnych (nagłych *versus* ciągłych) przestępstwa (zob. rozdział 5.4).

W celu porównania zmiennych w różnych konfiguracjach wyróżnionych, na podstawie analizy skupień, grup zastosowano testy: t-Studenta oraz analizę wariancji ANOVA (dla zmiennych ilościowych). W przypadku istotnych statystycznie wyników zastosowano test *post hoc* Tukeya HSD (do porównań wielokrotnych), co pozwoliło na ustalenie różnic między średnimi grupowymi. Istotność różnic między skupieniami dla zmiennych jakościowych, sprawdzono testem chi kwadrat Pearsona oraz testem Kruskala–Wallisa (gdy rozkład zmiennej odbiegał od normalnego) oraz testem *post hoc* do porównań wielokrotnych, co pozwoliło na ustalenie różnic pomiędzy średnimi rangami.

Analizę statystyczną przeprowadzono z użyciem Pakietu Statystycznego SPSS 8.0 PL oraz programów Prelis i Lisrel 8.12a.

W ramach pierwszego etapu wyodrębniono spośród całej próby badawczej cztery skupienia (techniką k–średnich „*quick cluster*”) nieletnich różniące się w

zakresie wybranych (przyjętych w modelu teoretycznym) zmiennych osobowościowych. Uzyskane rezultaty przedstawia rysunek 3.

Rysunek 3. Drzewo skupień (diagram) wyodrębnionych techniką k-średnich (*quick cluster*), dla 79 przypadków (nieletnich).

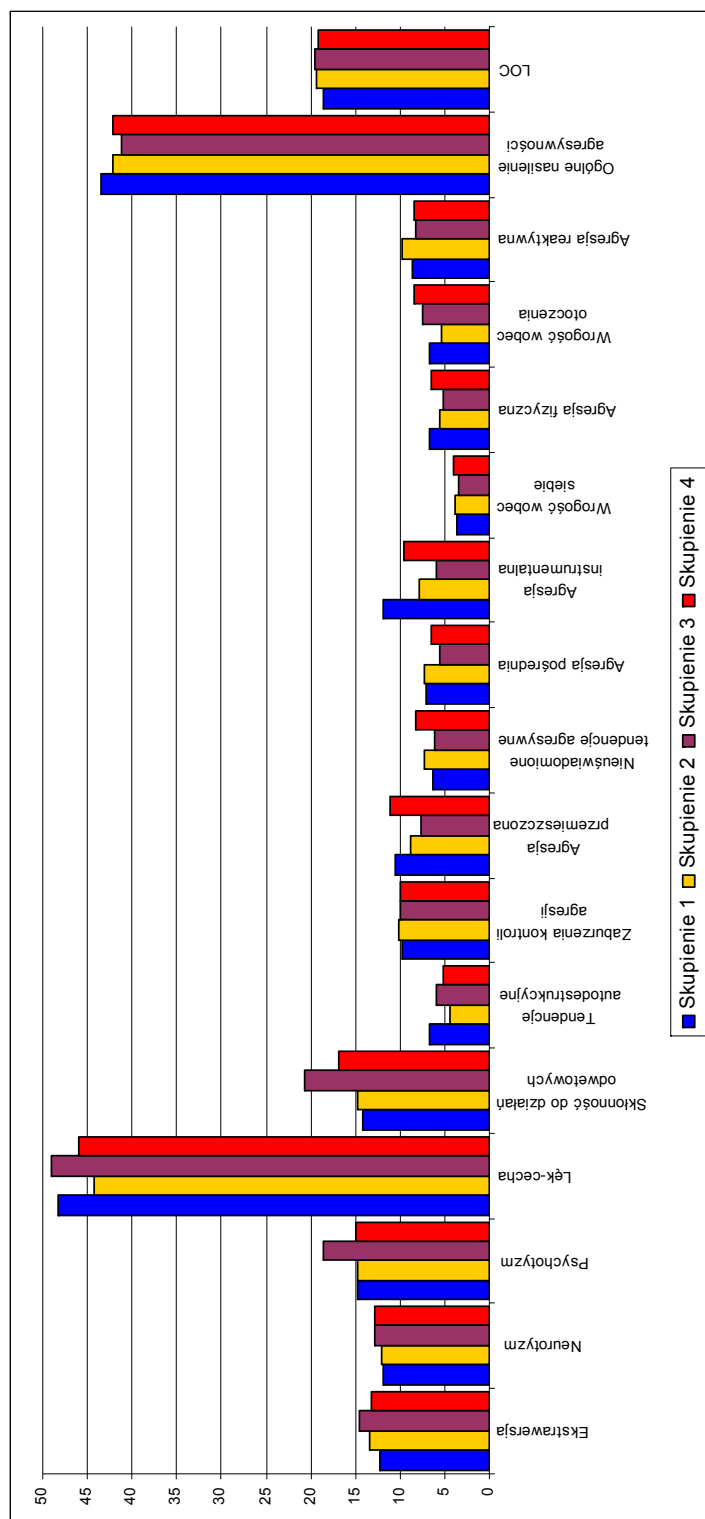
Wartości średnich w zakresie zmiennych osobowościowych uzyskanych przez nieletnich, w wyróżnionych skupieniach, zawiera tabela 4.

Tabela 4

Porównanie średnich wyników i odchyłeń standardowych w zakresie badanych cech osobowości, w czterech grupach nieletnich wyróżnionych przy użyciu analizy skupień techniką k-średnich

Zmienna	Nazwa skupienia							
	Kryminologiczno - agresywni (N=27)		Impulsywno - agresywni (N=18)		Psychopatyczno - odwetowi (N=10)		Buntowniczo - podejrzliwi (N=24)	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Ekstrawersja	12,22	3,26	13,44	3,87	14,60	3,71	13,29	3,53
Neurotyzm	11,92	3,20	12,16	2,66	13,90	3,66	12,87	3,02
Psychotyzm	14,66	2,71	14,66	4,41	18,60	4,45	14,87	3,72
Lęk-cecha	48,37	7,79	44,33	7,71	49,10	7,51	46,04	7,87
Skłonność do działań odwetowych	14,22	5,83	14,77	5,82	20,70	10,12	16,87	9,09
Tendencje autodestrukcyjne	5,62	2,98	4,50	2,72	5,90	3,10	5,20	3,69
Zaburzenia kontroli agresji	9,74	3,56	10,20	3,10	10,00	2,66	9,88	4,53
Agresja przemieszczona	10,48	4,00	8,72	4,36	7,60	4,78	11,04	5,36
Nieuświadomione tendencje agresywne	7,33	2,90	7,22	2,83	6,20	3,58	8,20	3,10
Agresja pośrednia	7,07	2,96	7,30	4,02	5,61	3,05	6,54	3,47
Agresja instrumentalna	11,81	6,04	7,83	5,17	6,00	4,52	9,62	6,67
Wrogość wobec siebie	3,55	2,02	3,83	2,40	3,50	2,12	3,95	2,44
Agresja fizyczna	6,62	2,76	5,55	2,77	5,10	3,03	6,45	2,71
Wrogość wobec otoczenia	6,70	2,86	5,38	3,16	7,40	3,53	8,37	5,86
Agresja reaktywna	8,66	2,36	9,70	2,69	8,20	3,01	8,11	3,28
Ogólne nasilenie agresywności	43,56	9,05	42,11	5,06	41,10	6,69	42,16	8,01
LOC	19,66	3,30	19,16	3,08	19,50	2,36	19,38	2,64

Profil wartości średnich, w zakresie opisanych zmiennych osobowościowych, dla poszczególnych grup wiekowych (skupień) przedstawia rysunek 4.

Rysunek 4. Graficzne przedstawienie profili osobowości dla poszczególnych grup wiekowych (skupień).

Na podstawie analizy treściowej uzyskanych wyników można powiedzieć, że dla każdej z wyróżnionych podgrup (skupień) istnieje określony, tworzący konstelację, układ zmiennych osobowościowych, który można scharakteryzować w następujący sposób:

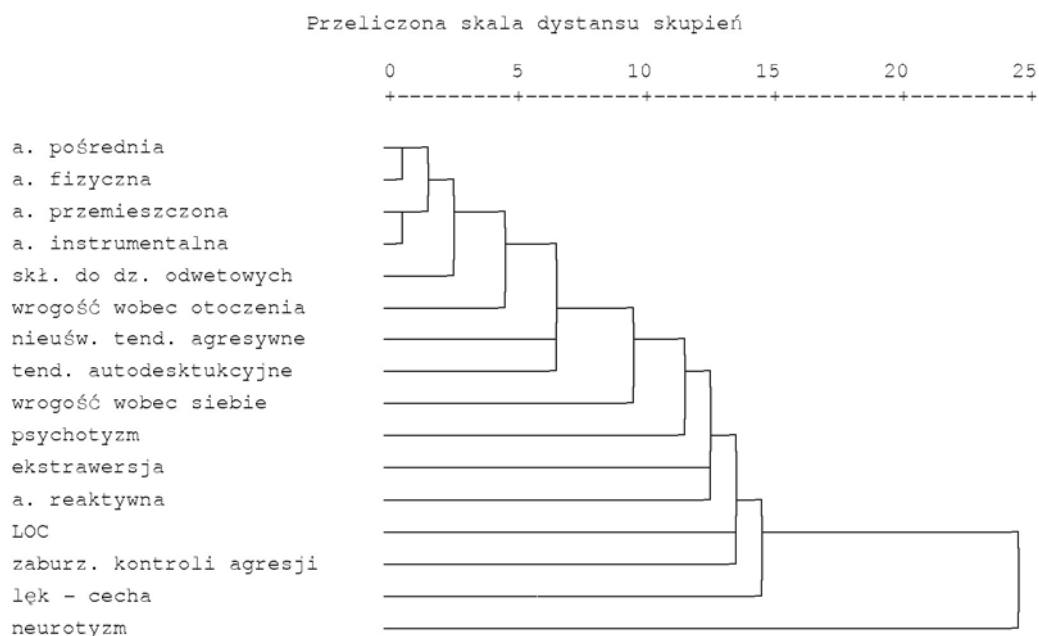
Skupienie 1 (N=27) – w grupie tej znaleźli się nieletni, których charakteryzuje niższy – w porównaniu z nieletnimi należącymi do pozostałych skupień – poziom ekstrawersji.

Rozkład wyników, uzyskanych przez całą grupę badanych (N=79), w zakresie tejże zmiennej (zob. załącznik 6, rysunek 1), pozwala stwierdzić, iż badani nieletni to ambiwertcy (wyniki przybierają wartość od 4 – 6 stena). Zatem nieletni należący do skupienia 1 są także ambiwertywni, jednakże z przewagą cech introwertywnych.

Sprawców należących do skupienia 1, charakteryzuje także wysoki poziom lęku – cechy. Szczegółowa analiza etiologii zachowań przestępczych tej grupy nieletnich, pozwala stwierdzić, iż na utrwalenie się lęku jako cechy znaczący wpływ miały niekorzystne warunki opiekuńczo – wychowawcze występujące w rodzinach tychże nieletnich (zob. załącznik 5, tabela 1), a także wzrastanie wśród aktywności przestępczej, podejmowanej przez osoby z najbliższego otoczenia (rodzice, rodzeństwo). Można stwierdzić, iż nieletni ci byli przygotowywani, (brutalnie ćwiczani), najczęściej poprzez stosowanie kar fizycznych o dużym nasileniu, do podejmowania działań przestępczych ukierunkowanych na cel, stając się tym samym „adeptami” profesjonalnej przestępczości. Można zatem uznać, iż ciągłe przeżywanie lęku oraz niepokoju utrwaliło się u tychże nieletnich, jako stała cecha osobowości.

Nieletnich należących do skupienia 1 cechuje (w porównaniu z pozostałymi) najwyższy poziom agresji instrumentalnej, przy jednocześnie wysokim poziomie ogólnego nasilenia agresywności. Wydaje się zatem, iż czyny przestępcze nieletnich należących do tego skupienia będą miały charakter agresji instrumentalnej, czyli ukierunkowanej na jakiś cel – tutaj przestępczy (np. osiągnięcie korzyści). Tego rodzaju zachowania agresywne są zazwyczaj zaplanowane (zob. J.M. Stanik 1976, s. 49 i in.; Gaś, 1987, s. 1007; Gierowski,

1993, s.10). Uwzględniając zatem opisane zmienne grupę tę nazwano umownie „kryminologiczno – agresywni”. Strukturę powiązań pomiędzy opisanymi powyżej, zmiennymi osobowościowymi obrazuje rysunek 5.

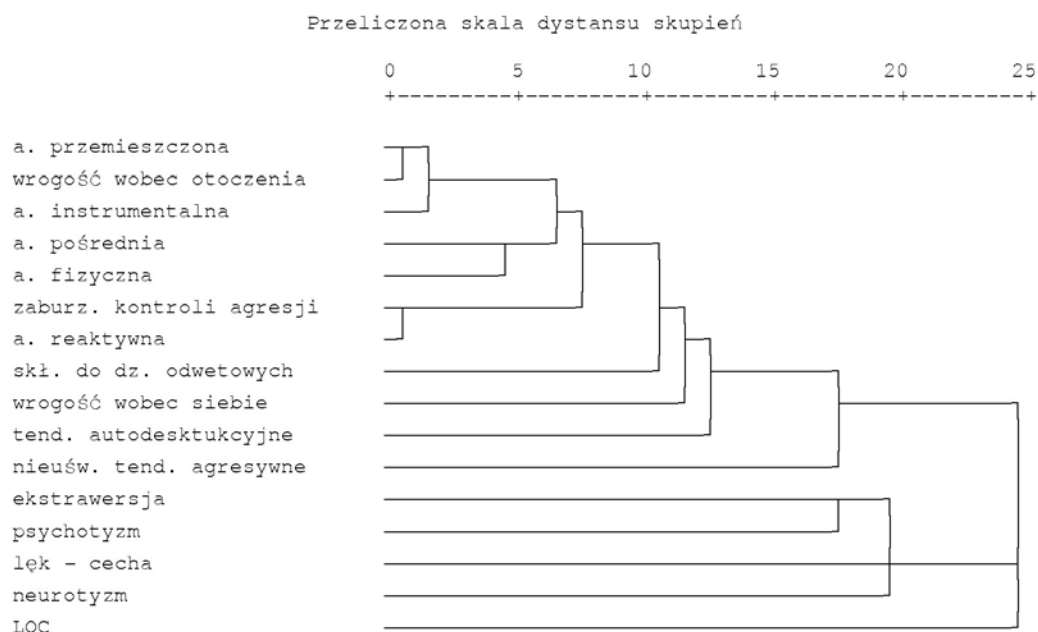

Rysunek 5. Struktura powiązań pomiędzy zmiennymi osobowościowymi w skupieniu 1 (kryminologiczno – agresywni)

W **skupieniu 2** (N=18) znaleźli się nieletni, których charakteryzuje wyższy (w porównaniu z pozostałymi grupami nieletnich) poziom: zaburzenia kontroli agresji oraz agresji reaktywnej. Sprawców tych można scharakteryzować, jako osoby z przewagą cech ekstrawertywnych, impulsywne, wybuchowe, o obniżonej kontroli emocjonalnej. Mogą one mieć trudności w kontrolowaniu przejawów własnej agresywności oraz panowaniu nad agresywnymi impulsami. Ponadto ich zachowania agresywne zawierają wyraźny komponent emocjonalny - są najczęściej spontaniczne. Należy zatem uważać, iż u tych sprawców zachowanie agresywne (tu przestępcze) ma charakter nagły (przyczyną ich są bodźce sytuacyjne, nawet o niewielkim natężeniu), a jego regulacja zachodzi na poziomie emocjonalno – popędowym. Analiza zmiennych sytuacyjnych, które sprzyjały popełnieniu przestępstwa w tej grupie sprawców, pozwoliła stwierdzić, iż wielu nieletnich dokonało czynu karalnego w stanie upicia alkoholowego (zob. rozdział 8.4., tabela 33). Biorąc pod uwagę opisane

właściwości osobowościowe, grupę tę nazwano „impulsywno – agresywni”. Strukturę powiązań pomiędzy opisanymi powyżej, zmiennymi osobowościowymi obrazuje rysunek 6.

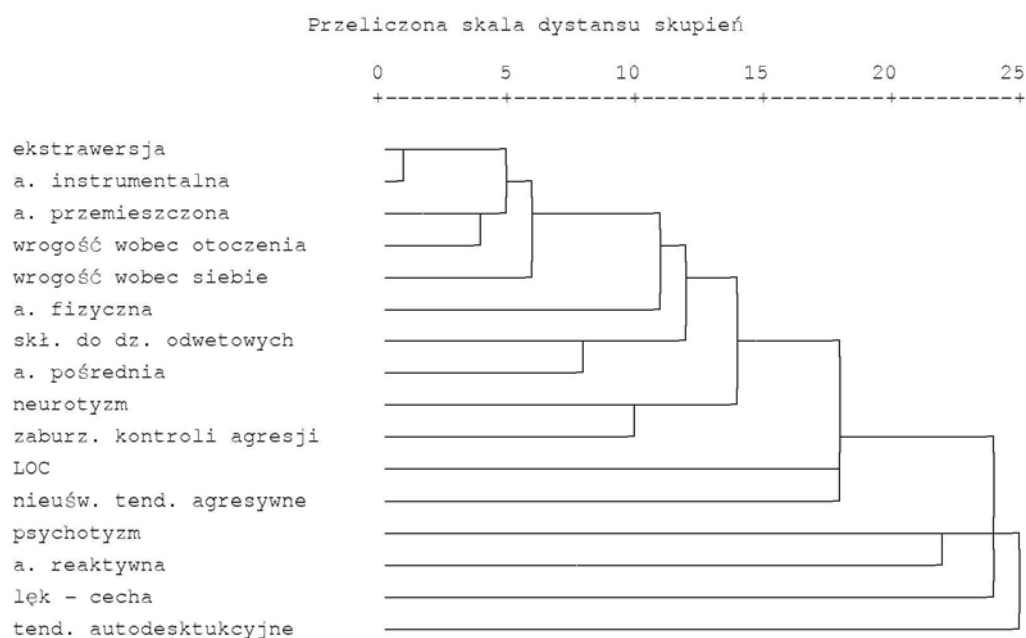

Rysunek 6. Struktura powiązań pomiędzy zmiennymi osobowościowymi w skupieniu 2 (impulsywno – agresywni)

Skupienie 3 (N=10) – w grupie tej znaleźli się nieletni, których cechuje najwyższy (w porównaniu z pozostałymi) poziom ekstrawersji, neurotyzmu oraz psychotyzmu. Sprawców należących do tego skupienia charakteryzuje także najwyższy (w porównaniu z pozostałymi nieletnimi) poziom lęku, rozumianego jako cecha. Osoby te można, zatem scharakteryzować, jako pobudliwe i labilne emocjonalnie, skłonne do reagowania lękiem na zagrażające bodźce i sytuacje, mało odporne na stres. Nieletni ci, ujawniają jednocześnie tendencje do zachowań o charakterze kompensacji i dekompensacji oraz manifestowania tych cech osobowości, które za H. Eysenkiem (1996), można określić, jako „psychopatię pierwotną” (zob. także: Gierowski i inn.; 2002, s. 178).

W skupieniu 3 znaleźli się sprawcy, których cechuje wysokie nasilenie skłonności do działań odwetowych oraz wrogie nastawienie wobec otoczenia. Zatem są to osoby, które są skłonne do przygotowywania i realizowania zamierzonej zemsty (reagują agresją na realną lub urojoną krzywdę), a swoje

działania (tu zachowanie odwetowe o znamionach przestępstwa) określają, jako konieczne reakcje na krzywdzące zachowania innych ludzi. Na podstawie dalszych analiz uzyskanych zmiennych, należy stwierdzić, iż u większości nieletnich należących do tej grupy, sytuacja zewnętrzna – odgrywająca dużą rolę w genezie popełnionego przestępstwa - miała zazwyczaj charakter ciągły (zob. rozdział 8.1., tabela 27) i związana była z narastającym konfliktem z ofiarą. Biorąc pod uwagę powyższe zmienne osobowościowe, tę grupę nieletnich nazwano umownie „psychopatyczno - odwetowi”. Strukturę powiązań pomiędzy opisanymi powyżej, zmiennymi osobowościowymi obrazuje rysunek 7.

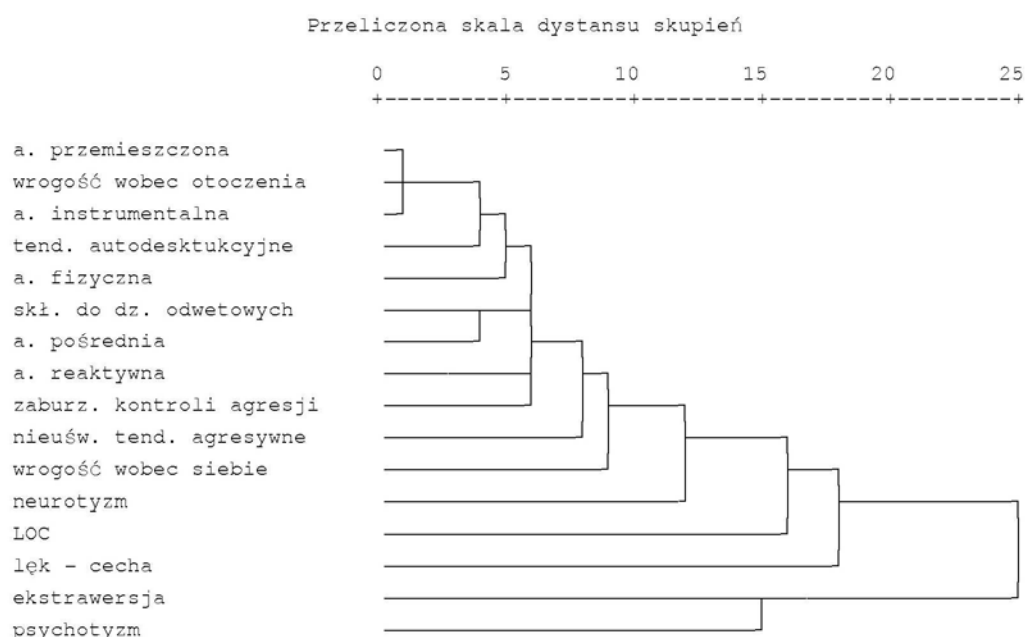
Rysunek 7. Struktura powiązań pomiędzy zmiennymi osobowościowymi w skupieniu 3 (psychopatyczno – odwetowi)

Skupienie 4 (N=24) – to nieletni, których charakteryzuje najwyższy (w porównaniu z pozostałymi) poziom agresji przemieszczonej oraz nieświadomych tendencji agresywnych, przy jednocześnie wysokich skłonnościach do działań odwetowych. Osoby należące do tego skupienia to sprawcy, którzy mają skłonność do przemieszczania obiektu agresji bezpośredniej na pośrednią – przemieszczoną, a także manifestowania czynności

i zachowań pozornie nieagresywnych. Ponadto nieletnich w tej grupie charakteryzuje wysoki poziom wrogości wobec otoczenia, co przejawia się w negatywnym nastawieniu wobec innych ludzi, podejrzliwością oraz brakiem zaufania, a także wrogim nastawieniem do ludzi.

Dalsza analiza dotycząca etiologii zachowań przestępczych popełnionych przez tę grupę pozwoliła stwierdzić, iż nieletni ci wzrastali w skrajnie złych lub złych warunkach opiekuńczo – wychowawczych (zob. załącznik 5., tabela 1). Wydaje się, iż skrajnie niekorzystne środowisko wychowawcze – związana z tym faktem - bardzo duża częstotliwość sytuacji frustracyjnych oraz deprywacja podstawowych potrzeb, doprowadziły do tego, iż sprawcy omawianej grupy wzrastali w poczuciu krzywdy, co spowodowało podjęcie antyspołecznej aktywności (paraprzestępczej i przestępczej), poprzez które demonstrowali swoje wrogi i nieufne nastawienie do otoczenia. Można zatem stwierdzić, iż nieletni należący do tego skupienia mieszczą się w opisanym przez J. M. Stanika (1994), syndromie o charakterze buntowniczo – podejrzliwym. Dodatkowo autor stwierdza (op. cit.; s. 18), iż z takim stylem zachowania związana jest często agresja przemieszczona.

Biorąc pod uwagę powyższą charakterystykę osobowości, tę grupę nieletnich nazwano „buntowniczo - podejrzliwymi”. Strukturę powiązań pomiędzy opisanymi powyżej, zmiennymi osobowościowymi obrazuje rysunek 8.

Rysunek 8. Struktura powiązań pomiędzy zmiennymi osobowościowymi w skupieniu 4 (buntowniczo – podejrzliwi)

7.2. Rodzaje popełnionych przez nieletnich czynów karalnych w wydzielonych skupieniach

Jak już wcześniej podkreślano (por. rozdział II, III, IV) w literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na różnorodne zmienne, które predestynują jednostkę do popełnienia **określonego** rodzaju przestępstwa. Jednakże J. M. Stanik (1980, s. 4) zwraca uwagę, iż przestępstwo jest kategorią prawną, a nie psychologiczną. Przepisy prawa karnego stanowią bowiem swoistą ramę, która mieści w sobie szereg fragmentów, arbitralnie wyciętych spośród jednorodnych psychologicznie zachowań ludzkich. Zachowania przestępcze stanowią więc mozaikę różnych zachowań, z psychologicznego punktu widzenia raczej przypadkową; jednorodną tylko pod względem przepisów prawa karnego (zob. też A. i M. Kosewscy 1976, s. 256). Zachowanie człowieka nie może, więc być rozpatrywane z punktu widzenia jakichś pozaspołecznych mechanizmów psychologicznych, lecz przeciwnie w społecznym jego kontekście. Przestępstwami są działania określone przez prawodawcę, jednorodne – być może – z punktu widzenia swej społecznej szkodliwości, natomiast różnicowane z punktu widzenia motywacji i kierujących nimi mechanizmów

psychologicznych. Według autora, przestępstwo nie może być traktowane, jako odrębne zjawisko psychologiczne, ponieważ jest ono wyodrębnione z ogółu zachowań w oparciu o kryteria prawne a nie psychologiczne. Zatem czyn karalny z racji formy i rządzących nim mechanizmów psychicznych nie wykazuje odrębności w stosunku do innych świadomych zachowań człowieka (zob. Z. Majchrzyk 2001 za: M. Lubelski 1983).

Przyjęcie powyższej konkluzji, pozwoliło na dokonanie, w niniejszej pracy, równoległej, dwukryterialnej (psychologicznej i prawnej) analizy uzyskanych danych dotyczących zachowań przestępczych (A *versus* ~ A) nieletnich. W opracowaniu tym starano się zatem uwzględnić psychologiczne mechanizmy regulacyjne (osobowościowe, sytuacyjne i motywacyjne) tychże zachowań, a jednocześnie zaaplikować je do „ram” prawnych, z odniesieniem do poszczególnych artykułów kodeksu karnego.

Wydaje się, iż takie paralelne podejście pozwoli na wyjaśnienie syndromologicznego tła czynów karalnych na gruncie konstruktów psychologicznych i mechanizmów regulacyjnych, co umożliwi dokonanie charakterystyki oraz rozróżnienie przyczyn - osobowościowych i (lub) sytuacyjnych - uruchamiających motywację badanych nieletnich do określonego zachowania o znamionach przestępstwa agresywnego *versus* nieagresywnego.

Wyodrębnienie czterech skupień, pozwoliło scharakteryzować wyróżnione grupy nieletnich, pod względem wybranych zmiennych osobowościowych, które utworzyły, dla każdej z nich, swoisty układ cech (profil osobowości), co zostało przedstawione w tabeli 4 oraz na rysunku 4.

Dane dotyczące liczebności nieletnich przestępców, którzy popełnili określone rodzaje czynów karalnych (według kryterium kodeksowego) w poszczególnych skupieniach prezentuje tabela 5.

Tabela 5

Rodzaje popełnionych przestępstw w wyodrębnionych grupach (skupieniach) nieletnich.

Rodzaj przestępstwa \ Grupy nieletnich	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatycznie - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
278 k.k. (~A)	10	12,66	1	1,27	0	0	1	1,27
279 k.k. (~A)	10	12,66	1	1,27	0	0	13	16,46
280 k.k. (A)	7	8,85	8	10,13	1	1,26	9	11,37
158 k.k. (A)	0	0	7	8,86	3	3,80	1	1,27
159 k.k. (A)	0	0	1	1,27	6	7,60	0	0
Ogółem:	27	34,17	18	22,80	10	12,66	24	30,37

Z danych przedstawionych w tabeli 5 wynika, iż w skupieniu 1 („kryminologiczno-agresywni”) znaleźli się w większości nieletni, którzy popełnili przestępstwa z art. 278 k.k. - kradzież oraz z art. 279 k.k. - kradzież z włamaniem. Uwagę zwraca fakt, iż także w grupie „buntowniczo – podejrzliwych”, sprawcy kradzieży z włamaniem (art. 279 k.k.) stanowili przeważającą część tego skupienia (54%). Jak pokazują rezultaty dalszych analiz obrazujące siłę związku pomiędzy rodzajem zachowania przestępczego a przynależnością do skupienia, nie ma statystycznie istotnych różnic pomiędzy skupieniem 1 a skupieniem 4 (zob. tabela 6, poz.3), w zakresie popełnionych przez nieletnich przestępstw. Wydaje się, iż zarówno sprawcy „kryminologiczno – agresywni”, jak i „buntowniczo – podejrzliwych” to „adeptów” profesjonalnej przestępczości, których zachowanie przestępcze jest zaplanowane i ukierunkowane na określony cel: *zysk*. Różnice pomiędzy cechami osobowości oraz etiologią zachowań przestępczych „kryminologiczno – agresywnych”

a „buntowniczo – podejrzliwych”, zaprezentowano w dalszej części niniejszej pracy.

W skupieniu 2 („impulsywno-agresywni”) znaleźli się w większości nieletni, którzy popełnili czyny karalne z art. 280 k.k. - rozbój oraz z art.158 k.k. - udział w bójce lub pobiciu. Sprawców tych cechują zaburzenia w zakresie kontroli agresji oraz wysoka reaktywność na bodźce zewnętrzne. Wydaje się zatem, iż popełnione przez nich czyny karalne mogły mieć charakter przypadkowy, incydentalny.

Do skupienia 3 („psychopatyczno–odwetowi”) zakwalifikowano nieletnich, którzy popełnili, w większości, przestępstwa z artykułu 159 k.k. (bójka lub pobicie z użyciem niebezpiecznego narzędzia). Są to sprawcy żyjący w poczuciu krzywdy i planujący odwet (zemstę) za doznane urazy.

Na potrzeby niniejszej pracy, dokonano podziału zachowań przestępczych na agresywne *versus* nieagresywne (zob. rozdział 5.2, s.87), co pozwala na charakterystykę wyodrębnionych skupień pod kątem tychże dwóch kategorii czynów karalnych.

W tabeli 6 zaprezentowano częstotliwość wyróżnionych zachowań przestępczych (agresywne *versus* nieagresywne) nieletnich, w wyodrębnionych skupieniach.

Tabela 6

Rodzaj zachowania przestępczego (A *versus* ~A) nieletnich a przynależność do wyodrębnionych skupień.

Rodzaj przestępstwa \ Grupy nieletnich	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno – agresywni		Psychopatyczno - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nieagresywne (~A)	20	25,32	2	2,54	0	0	14	17,73
Agresywne (A)	7	8,85	16	20,26	10	12,66	10	12,64
Ogółem:	27	34,17	18	22,80	10	12,66	24	30,37

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano i zinterpretowano także wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy rodzajem zachowania przestępczego a przynależnością do poszczególnych skupień. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 7.

Tabela 7

Siła związków pomiędzy rodzajem zachowania przestępczego a przynależnością do poszczególnych skupień.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	16,62	0,001	0,46	21,2
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	43,27	0,001	0,73	53,3
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	1,44	n.i.	n.i.	n.i.
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	1,77	n.i.	n.i.	n.i.
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	9,73	0,01	0,12	1,44
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	9,51	0,01	0,11	1,21

df=2

Przedstawione w tabelach 6 i 7 wartości χ^2 oraz ϕ pozwalają stwierdzić, iż w badanej grupie nieletnich istnieje bardzo silny związek pomiędzy przynależnością do poszczególnych skupień a rodzajem zachowania przestępczego (A versus $\sim A$). Ten rezultat badawczy pozwala przyjąć stwierdzenie, że nieletni o określonym profilu osobowości będą podejmować specyficzną aktywność przestępczą. Ponadto, z przedstawionych w tabeli 7 wartości współczynników ϕ wynika, iż największa siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi, tj. rodzajem zachowania przestępczego (A versus $\sim A$) a określonymi dyspozycjami osobowościowymi (przynależnością do skupienia), występuje w skupieniach 1 i 3 ($\phi=0,73$). Oznacza to, iż przewidywalność zachowań przestępczych, na podstawie swoistego układu cech (profilu) osobowości nieletnich należących do tych skupień, wynosi 53,3% wariancji wspólnej. Rezultaty tychże analiz pozwalają stwierdzić, iż zmienne osobowościowe charakteryzujące „kryminologiczno – agresywnych”

determinować będą określony rodzaj zachowań przestępczych ($\sim A$), odmienny od czynów popełnianych przez sprawców „psychopatyczno – odwetowych” (A).

Analizując zależności pomiędzy skupieniami 1 a 2 ($\varphi=0,46$), można stwierdzić, iż w tym przypadku przewidywalność zachowań przestępczych, na podstawie swoistego układu cech (profilu) osobowości nieletnich należących do tych skupień, wynosi 21,2 % wariancji wspólnej.

Z uwagi na małą liczebność porównywanych grup, przedstawione prawidłowości należy traktować z dużą ostrożnością.

W dalszej części niniejszej pracy dokonano weryfikacji rezultatów badań, przyjmując dwukryterialny (psychologiczny i prawny) sposób analizy uzyskanych danych. Pozwoliło to na dokonanie analizy procesów motywacyjnych przestępstw popełnionych przez nieletnich oraz wskazanie tych zmiennych (osobowościowych lub/i sytuacyjnych), które odegrały główną rolę w procesie regulacyjnym zachowań przestępczych badanych nieletnich.

Jednym z głównych zadań niniejszej pracy jest dokonanie analizy związku pomiędzy dyspozycjami osobowości nieletnich sprawców przestępstw ($\sim A$ *versus* A) a motywacją tych zachowań.

Zastosowana analiza skupień pozwoliła na wyodrębnienie z heterogenicznej grupy nieletnich sprawców, czterech statystycznie homogenicznych podgrup (zob. tabela 4).

W celu ukazania istotności różnic, w zakresie zmiennych osobowościowych, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami, zastosowano analizę wariancji ANOVA, test Kruskala–Wallisa (gdy rozkład zmiennej odbiegał od normalnego) oraz test Tukeya HSD (do porównań wielokrotnych, dla nierównych liczebności, co pozwoliło na ustalenie różnic między średnimi grupowymi). Poniżej zostaną zaprezentowane wyniki porównań między wyodrębnionymi grupami (clusterami), które okazały się istotnie statystyczne ($p < 0,05$), w zakresie wyróżnionych zmiennych.

Wyniki podjętych analiz statystycznych pozwolą ostatecznie na ukazanie związku pomiędzy zmiennymi osobowościowymi nieletnich a motywacją popełnionych przez nich czynów karalnych.

7.3. Analiza porównawcza poziomu ekstra – introwersji, neurotyzmu oraz psychotyzmu w wydzielonych skupieniach

Literatura przedmiotu jest dość bogata w dane empiryczne próbujące wyjaśnić, odwołując się do wymiarów osobowości Eysencka, osobowościowe determinanty zachowania przestępczego (zob. Eysencka, 1964, 1996; Pospiszyl, 1973; Stanik 1976, 1980; Gierowski, 2005, 2007).

J. M. Stanik (1980) stwierdza, iż populację przestępców tworzą w większym stopniu ekstrawertycy, ale poziom ekstrawersji, w obrębie różnych typów przestępstw, jest zróżnicowany – jej najwyższy wskaźnik występuje u przestępców agresywnych, a najniższy u osób dokonujących kradzieży. Podobnie poziom neurotyzmu – najwyższym jego wskaźnikiem charakteryzują się przestępcy popełniający czyny agresywne, a najniższym przestępcy, którzy dokonują kradzieży.

Także J. Gierowski (2005), na podstawie osiągniętych wyników badań sprawców zabójstw, konkluduje, iż nieletni zabójcy działający indywidualnie charakteryzują się wyższym poziomem neurotyzmu i psychotyzmu od nieletnich sprawców zabójców działających w grupie.

Jednakże, jak podkreśla Eysenck (1996), nie można w odniesieniu do przestępców dokonywać jakiegokolwiek generalizacji, gdyż każde przestępstwo może zostać popełnione przez osoby o różnych profilach osobowości. Konkluzja ta może stanowić potwierdzenie tego, że przestępstwa są, z psychologicznego punktu widzenia, układem różnych zachowań; jednorodnymi tylko pod względem przepisów prawa karnego (zob. Stanik, 1980; A. i M. Kosewscy 1976).

W celu dokonania porównań badanych grup (skupień) nieletnich, w zakresie wymiarów osobowości Eysenck'a, zastosowano jednoczynnikową analizę wariacji ANOVA. Uzyskane rezultaty zaprezentowano w tabeli 8.

Tabela 8

Rezultaty analizy wariancji w zakresie wymiarów osobowości Eysencka w badanej grupie nieletnich.

Wymiar osobowości		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Ekstrawersja	Między grupami	46,408	3	15,469	1,230	,313
Neurotyzm	Między grupami	15,959	3	5,986	0,519	,671
Psychotyzm	Między grupami	130,874	3	43,625	3,204	,028*

* $p < 0,05$

Przeprowadzona analiza statystyczna wykazała, iż w wydzielonych skupieniach, różnice pomiędzy poziomem ekstrawersji oraz neurotyzmu są nieistotne statystycznie, co pozwala stwierdzić, iż zmienne te nie różnicują wyróżnionych grup nieletnich.

Powyższe dane wskazują natomiast, iż istnieją statystycznie istotne różnice, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami, w zakresie poziomu psychotyzmu, co wskazuje na to, że w badanej grupie nieletnich istnieje związek pomiędzy poziomem psychotyzmu a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa ($\%V=21,0$).

Jak wynika z badań prowadzonych przez H.J. Eysencka (1995, s. 17), psychotycy są osobami zimnymi, bezosobowymi, nie potrafią współczuć, są nieufne, dziwaczne, nieskore do wzruszeń, mogą być okrutni, często przeceniają wyniki własnych zachowań oraz zachowań innych ludzi, posiadają mało dostosowany do rzeczywistości poziom aspiracji w różnych sytuacjach społecznych.

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań wielokrotnych (z wykorzystaniem testu Tukey'a HSD) pomiędzy skupieniami, w zakresie poziomu psychotyzmu, co pozwoliło na wskazanie i scharakteryzowanie skupień, - pomiędzy którymi wystąpiły istotne

statystycznie różnice – w zakresie badanej zmiennej. Uzyskane wyniki przedstawiono w tabeli 9.

Tabela 9

Różnice w poziomie psychotyzmu pomiędzy wyróżnionymi skupieniami (Test Tukey'a HSD).

Grupy nieletnich wg analizy skupień	$\bar{X}$	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Impulsywno - agresywni	14,66	-3,93	1,45	,041*
Psychopatyczno - odwetowi	18,60			
Psychopatyczno - odwetowi	18,60	3,72	1,38	,044*
Buntowniczo - podejrzliwi	14,87			

*p<0,05

Analiza statystyczna uzyskanych danych wykazała, iż istnieje statystycznie istotna różnica w zakresie poziomu psychotyzmu, pomiędzy nieletnimi, którzy zakwalifikowani zostali do skupienia 2, 3 oraz 4. Pomędzy pozostałymi parami skupień, nie ujawniono zależności w zakresie badanych zmiennych.

Najwyższym poziomem psychotyzmu – w porównaniu z pozostałymi badanymi – charakteryzują się nieletni należący do skupienia 3 („psychopatyczno – odwetowi”). W grupie tej znaleźli się sprawcy, którzy dokonali przestępstwa o charakterze agresywnym (art. 159 k.k - udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia).

Analizując profil osobowościowy sprawców należących do tego skupienia (zob. tabela 4, rysunek 4), wydaje się, iż odniesieniu do tychże nieletnich można mówić raczej o dekompensacji psychotycznej manifestowanej przez określone rodzaje zachowań (agresywnych, asocjalnych, przestępczych), rzutowane na

osoby (lub/i otoczenie) wobec, których sprawcy odczuwali poczucie krzywdy. Wysoki poziom psychotyzmu współwystępuje u tychże nieletnich z wysokim poziomem ekstrawersji oraz neurotyzmu. Osoby te charakteryzuje pobudliwość i labilność emocjonalna, brak umiejętności modulowania reakcji emocjonalnych oraz efektywnego radzenia sobie ze stresem.

Natomiast J. Gierowski (2005) zwraca uwagę na to, iż nieletni o wysokim poziomie psychotyzmu charakteryzują się także wyższym poziomem lęku, rozumianym jako stała cecha.

Uzasadnienie tej konkluzji potwierdzają także wyniki uzyskane przez badanych nieletnich w Inwentarzu Stanu i Cechy Lęku (ISCL) C. D. Spielbergera. Uzyskane rezultaty analiz statystycznych tychże danych, przedstawiono poniżej.

7.4. Analiza porównawcza lęku –cechy w wydzielonych skupieniach

Lęk jest jedną z najczęściej przeżywanych emocji towarzyszących naszej egzystencji. Można go opisać jako stan emocjonalny o przykrym dla jednostki zabarwieniu, charakteryzujący się odczuwaniem nieuzasadnionych obaw czy uczucia zagrożenia. Cechuje się on różnym nasileniem i czasem trwania i może pełnić funkcje mobilizujące, sygnalizujące a więc funkcje pozytywne, lub też, kiedy przekracza możliwości adaptacyjne, pełni głównie funkcje destrukcyjne (C.D. Spielberger, 1966, za: T. Sosnowski, K. Wrześniewski, 1983).

Zagadnienie motywacyjnej roli lęku w genezie przestępstw agresywnych stało się przedmiotem zainteresowań wielu psychologów, psychiatrów oraz kryminologów (zob. K. Pospiszyl, 1973, J. M. Stanik, 1976, 1980; K. Ostrowska, 1981; Kubacka – Jasiecka, 1986; Gierowski, 1989; 1993; 2005; Majchrzyk, 1995; E. Fritsch, T. Caeti, R. Taylor 1999). Autorzy ci wskazują na bardzo silną zależność pomiędzy występowaniem u człowieka różnorodnych postaci lęku a jego tendencjami agresywnymi. Dotyczy to zarówno przypadków, gdy lęk traktować należy, jako reakcję na sytuację stresową, czy ekstremalną (lęk – stan), jak również, gdy lęk pełni funkcje stałego mechanizmu regulacyjnego osobowości (lęk – cecha). Pytanie, więc, o motywacyjną rolę lęku oznacza próbę

odtworzenia znaczenia poczucia lęku i zagrożenia w całokształcie procesów i mechanizmów psychologicznych inspirujących, integrujących i regulujących przestępne zachowania. Odtworzenie zależności pomiędzy lękiem a popełnieniem przestępstwa wymaga ujęcia wielopłaszczyznowego, uwzględniającego zarówno rozwój i kształtowanie tych mechanizmów i struktur osobowości, które wyznaczają poziom pogotowia lękowego człowieka, jak także psychologicznej analizy sytuacji kryminogennej, w której doszło do naruszenia porządku prawnego (Gierowski, 1993, s. 7).

W celu dokonania porównań nieletnich w wyodrębnionych skupieniach, w zakresie poziomu lęku, jako cechy osobowości, zastosowano jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. Rezultaty analiz statystycznych przedstawia tabela 10.

Tabela 10

Rezultaty analizy wariancji w zakresie lęku–stanu oraz lęku-cechy, w badanej grupie nieletnich.

		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Lęk – stan	Między grupami	60,73	3	20,24	0,17	,921
Lęk – cecha	Między grupami	142,70	3	46,902	4,340	,026*

* $p < 0,05$;

Powyższe dane wskazują, iż istnieją statystycznie istotne różnice pomiędzy wyróżnionymi skupieniami w zakresie lęku – c e c h y, co pozwala stwierdzić, że w badanej grupie nieletnich, istnieje związek pomiędzy nasileniem lęku – cechy a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa (%V=51,0)

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań wielokrotnych pomiędzy skupieniami, w zakresie poziomu lęku – c e c h y, co pozwoliło na wskazanie skupień, pomiędzy którymi wystąpiły istotne

statystycznie różnice w zakresie badanej zmiennej. W tym celu zastosowano test Tukey’a HSD. Uzyskane wyniki przedstawiono w tabeli 11.

Tabela 11

Różnice w nasileniu lęku – cechy pomiędzy wyróżnionymi skupieniami (Test Tukey’a HSD).

Lęk – cecha	$\bar{X}$	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Impulsywno - agresywni	44,33	- 4,77	3,06	,034*
Psychopatyczno - odwetowi	49,10			

*p<0,05

Analiza statystyczna uzyskanych danych wykazała, iż statystycznie istotne różnice, w natężeniu lęku – cechy, występują jedynie pomiędzy skupieniami: 2 i 3. Pomiedzy pozostałymi parami skupień nie stwierdzono zależności w zakresie badanej zmiennej.

Nieletni w skupieniu 2 („impulsywno – agresywni”), to sprawcy charakteryzujący się najniższym, (w porównaniu z pozostałymi badanymi), poziomem lęku – cechy, co oznacza, iż w tej grupie nieletnich lęk, rozumiany jako względnie stała cecha osobowości, odegrał najmniejszą rolę, jako bezpośredni mechanizm regulujący zachowanie przestępcze.

Na szczególną uwagę zasługuje natomiast, wysoki poziom lęku, współwystępujący jednocześnie z wysokim poziomem psychotyzmu u nieletnich należących do grupy „psychopatyczno – odwetowych” (zob. tabela 8). Porównując powyższe dane z rezultatami badań J. Gierowskiego (1993), można stwierdzić, iż wysoki poziom lęku – cechy odegrał ważną rolę, jako mechanizm regulacyjny, w etiologii agresywnego zachowania przestępczego nieletnich w tymże skupieniu. Wydaje się także, iż lęk- rozumiany, jako stała predyspozycja do określonego rodzaju reagowania – miał istotny wpływ, na ujawnienie się asocjalnych objawów zachowania w tej grupie (skupieniu) badanych.

7.5. Analiza porównawcza poziomu i rodzajów agresji w badanych grupach nieletnich

Problematyka agresywności jako syndromu towarzyszącego przestępczości jest od dawna przedmiotem rozważań i badań naukowych (zob. Kosewski, 1967, 1977; Stanik, 1976, 1980, 2005; Wójcik, 1977; Ostrowska, 1981; Gierowski, 1979, 1989, 1996; Wolska 1999; Majchrzyk 2001). Z badań tych wynika, iż mechanizmy prowadzące do agresywnych zachowań mają bardzo zróżnicowany charakter, różna jest także ich geneza – z jednej strony zależą od struktury osobowości, z drugiej strony od sytuacji, w której dochodzi do naruszenia prawa. Wyniki badań empirycznych wskazują także, iż bywają przestępcy o agresywnej strukturze osobowości oraz tacy, których określić można jako nieagresywnych. Niektóre zachowania przestępcze spełniają wszelkie kryteria zachowania agresywnego, przy czym nie muszą one wynikać bezpośrednio z przypisywanej sprawcy agresywności, lecz mogą być na przykład efektem działania silnej presji zmiennych sytuacyjnych (Gierowski, 2000).

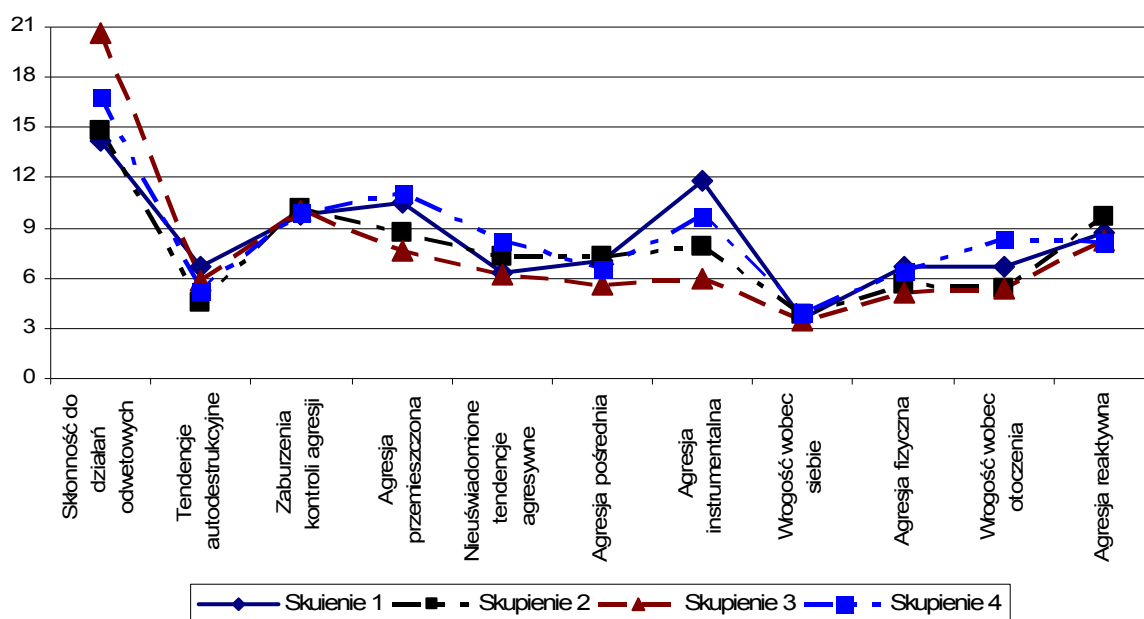
Aby określić, czy wyróżnione - na podstawie analizy skupień - grupy różnią się w zakresie nasilenia poszczególnych rodzajów agresji, dokonałam porównań średnich wyników uzyskanych przez nieletnich w IPSA II. Dane te zostały przedstawione w tabeli 12, a także, w sposób graficzny, na rysunku 9.

Tabela 12

Wyniki średnie w zakresie nasilenia rodzajów agresji, uzyskane przez badanych nieletnich, w poszczególnych skupieniach

Zmienna	Nazwa skupienia							
	Kryminologiczno - agresywni (N=27)		Impulsywno - agresywni (N=18)		Psychopatycznie - odwetowi (N=10)		Buntowniczo - podejrzliwi (N=24)	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Skłonność do działań odwetowych	14,22	5,83	14,77	5,82	20,70	10,12	16,87	9,09
Tendencje autodestrukcyjne	5,62	2,98	4,50	2,72	5,90	3,10	5,20	3,69
Zaburzenia kontroli agresji	9,74	3,56	10,20	3,10	10,00	2,66	9,88	4,53
Agresja przemieszczona	10,48	4,00	8,72	4,36	7,60	4,78	11,04	5,36
Nieuświadomione tendencje agresywne	7,33	2,90	7,22	2,83	6,20	3,58	8,20	3,10
Agresja pośrednia	7,07	2,96	7,30	4,02	5,61	3,05	6,54	3,47
Agresja instrumentalna	11,81	6,04	7,83	5,17	6,00	4,52	9,62	6,67
Wrogość wobec siebie	3,55	2,02	3,83	2,40	3,50	2,12	3,95	2,44
Agresja fizyczna	6,62	2,76	5,55	2,77	5,10	3,03	6,45	2,71
Wrogość wobec otoczenia	6,70	2,86	5,38	3,16	7,40	3,53	8,37	5,86
Agresja reaktywna	8,66	2,36	9,70	2,69	8,20	3,01	8,11	3,28
Ogólne nasilenie agresywności	43,56	9,05	42,11	5,06	41,10	6,69	42,16	8,01

Rysunek 9. Graficzne przedstawienie uzyskanych średnich wyników w zakresie nasilenia rodzajów agresji, w wyróżnionych grupach (skupieniach) nieletnich.

Chcąc odpowiedzieć na pytanie, czy badani nieletni różnili się pod względem poszczególnych rodzajów agresji dokonano porównania pomiędzy wyróżnionymi skupieniami, pod względem badanej zmiennej, wykorzystując jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. W tabeli 13 zostały zaprezentowane te rezultaty porównań, które okazały się istotne statystycznie.

Tabela 13

Istotność różnic w zakresie rodzajów agresji w badanej grupie nieletnich.

Forma agresji		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Skłonność do działań odwetowych	Między grupami	351,447	3	107,149	3,05	,041*
Agresja instrumentalna	Między grupami	317,548	3	105,849	3,04	,034*

* $p < 0,05$

Analiza uzyskanych danych wykazała, iż istnieją statystycznie istotne różnice pomiędzy wyróżnionymi skupieniami w zakresie następujących rodzajów agresji: skłonności do działań odwetowych (%V=9,6) oraz agresji instrumentalnej (%V=13,0). Ten rezultat badawczy pozwala stwierdzić, że istnieje związek pomiędzy rodzajem agresji, jako dyspozycji osobowości a rodzajem zachowania przestępczego nieletnich.

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań wielokrotnych pomiędzy skupieniami, z zastosowaniem testu Tukey'a HSD. Uzyskane wyniki prezentujące różnice pomiędzy porównywanymi skupieniami, w zakresie badanych zmiennych zaprezentowane zostały w tabelach 14 i 15.

Tabela 14

Istotność różnic w zakresie poziomu skłonności do działań odwetowych pomiędzy skupieniami 1 i 3 (Test Tukey'a HSD).

Skłonność do działań odwetowych	Średnia	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Kryminologiczno - agresywni	14,22	-6,48	2,79	,048*
Psychopatyczno - odwetowi	20,70			

*p<0,05

Przedstawione w powyższej tabeli dane wskazują, iż istnieją statystycznie istotne różnice w zakresie poziomu „skłonności do działań odwetowych”, pomiędzy nieletnimi należącymi do skupienia 1 („kryminologiczno – agresywni”), a nieletnimi zakwalifikowanymi do skupienia 3 („psychopatyczno – odwetowi”).

Sprawcy „psychopatyczno – odwetowi” to nieletni, którzy charakteryzują się większym nasileniem analizowanej cechy w porównaniu z nieletnimi „kryminologiczno - agresywnymi”. Zatem można wnioskować, iż w skupieniu 3 znaleźli się nieletni, którzy na realną (lub urojoną) krzywdę reagują agresją, potrafią się mścić, są skłonni do przygotowywania i realizowania zamierzonej

zemsty. Ponadto rewanżują się za doznane krzywdy i niepowodzenia, a swoje działania agresywne określają jako konieczne reakcje na zachowanie innych osób (zob. Gaś, 1987). Ponieważ nieletni ci byli sprawcami ciężkiego, w ujęciu kryminologicznym, przestępstwa agresywnego (bójka lub pobicie z użyciem niebezpiecznego narzędzia, zob. tabele 5 i 6), dokonano także analizy poziomu nasilenia agresji fizycznej (na podstawie uzyskanych średnich wyników w teście IPISA-II), w tej grupie nieletnich (zob. rysunek 5). Porównanie nasilenia agresji fizycznej pomiędzy wyróżnionymi skupieniami nie wykazały istotnych statystycznie różnic. Ponadto analiza wyników w zakresie tej zmiennej wykazała, iż grupa nieletnich należąca do skupienia 3 („psychopatyczno – odwetowi”), charakteryzuje się najniższym jej nasileniem spośród wszystkich badanych grup nieletnich.

Konkludując, agresywne zachowanie sprawców należących do skupienia 3 nie wynikało z nasilenia agresywności, jako cechy ich osobowości, a popełnione przez nich przestępstwo było – jak wynika z akt spraw - w większości, jedynym w ich życiu, zachowaniem agresywnym o znamionach czynu karalnego (zob. rozdział 8.2). Wniosek ten jest zgodny także z wynikami badań zaprezentowanymi przez J. Gierowskiego (1995).

Tabela 15

Istotność różnic w zakresie poziomu agresji instrumentalnej pomiędzy skupieniami 1 i 3 (Test Tukey’a HSD).

Agresja instrumentalna	Średnia	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Kryminologiczno - agresywni	11,81	5,81	2,18	,046*
Psychopatyczno - odwetowi	6,00			

*p<0,05

Na podstawie zaprezentowanych w tabeli 15 danych można stwierdzić, iż istnieje statystycznie istotna różnica w zakresie poziomu agresji

instrumentalnej, pomiędzy nieletnimi należącymi do skupienia 1 a nieletnimi zakwalifikowanymi do skupienia 3.

Skupienie 1- to nieletni, którzy charakteryzują się większym nasileniem badanej zmiennej niż sprawcy należący do skupienia 3. Są to zatem nieletni, którzy preferują zachowania agresywne wymagające dużego wydatkowania energii i traktują je instrumentalnie (zob. Gaś, 1987). Można więc stwierdzić, iż w skupieniu 1 znaleźli się nieletni, którzy, starając się przewidzieć zarówno okoliczności utrudniające, jak i sprzyjające dokonaniu czynu, co oznacza, iż szczegółowo planują swoje działania przestępcze (zob. rozdział 8.3). Nadrzędnym celem podjętej aktywności przestępczej, w tej grupie nieletnich, było dokonanie czynów nieagresywnych (kradzieży - art. 278 k.k. i (lub) włamania – art. 279 k.k.).

Natomiast nadrzędnym celem aktywności przestępczej sprawców w skupieniu 3 był zamiar wyrządzenia krzywdy innej osobie, czyli zastosowanie wobec ofiary bezpośredniego ataku (nieletni, w tej grupie popełniali przestępstwa agresywne, głównie z art. 159 k.k.). Toteż, jak się wydaje, z tego powodu nasilenie agresji pośredniej przybiera w tej grupie nieletnich najniższy poziom, w porównaniu z pozostałymi skupieniami.

Dla celów niniejszej pracy, w badaniach nad zmiennymi osobowościowymi koncentrowano się głównie na tych, które mogły mieć bezpośredni związek z charakterem popełnionego, przez badanych nieletnich, przestępstwa (*A versus ~A*). Dlatego też poziomy agresywności oraz rodzajów agresji wydają się być szczególnie istotnym regulatorem zachowań przestępczych, jak i czynnikiem determinującym określony rodzaj motywacji tychże czynów.

Dodatkowo, w celu udzielenia odpowiedzi na pytanie dotyczące związku pomiędzy poziomem agresywności nieletnich popełniających przestępstwa agresywne a nieletnich popełniających przestępstwa nieagresywne, dokonano – przed zastosowaniem analizy skupień – porównania obu grupy nieletnich (z zastosowaniem testu t – Studenta) pod względem nasilenia agresywności oraz rodzajów agresji (zob. załącznik 5, tabela 3). Uzyskane dane wskazują, iż badani

nieletni, którzy popełnili przestępstwa nieagresywne (~A) charakteryzują się większym nasileniem agresji instrumentalnej, przemieszczonej, pośredniej oraz wrogością w stosunku do otoczenia.

Natomiast u nieletnich dokonujących czynów agresywnych (A) jedynie poziom agresji fizycznej (przybierającej formę bezpośredniego ataku) jest wyższy niż u popełniających przestępstwa nieagresywne.

Zatem wśród badanych nieletnich, którzy dokonali czynów nieagresywnych (~A), takich jak: kradzież oraz kradzież z włamaniem, dominują rodzaje agresji, które określa się jako agresję pośrednią (por. Bartkiewicz, 2001, s. 39). Natomiast u nieletnich, którzy popełnili przestępstwa agresywne (A), takie jak: rozbój, udział w bójce lub pobiciu, udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia – agresja bezpośrednia.

A. Frączek (1996) podkreśla, iż zachowania agresywne mogą pełnić różną funkcję u różnych osób i w różnych sytuacjach. W związku z tym dopiero analiza w aspekcie funkcjonowania całego zespołu zachowań agresywnych, pozwala na określenie tego, czemu one służą i jaką pełnią rolę w funkcjonowaniu jednostki.

7.6. Umiejscowienie poczucia kontroli w wydzielonych grupach nieletnich

Pomiaru poczucia umiejscowienia kontroli, rozumianego jako zgeneralizowane oczekiwanie jednostki dotyczące sił determinujących występowanie zdarzeń o charakterze nagradzającym i karzącym (Rotter, 1966; za: Krasowicz, Kurzyp, 1990, s. 6), dokonano z zastosowaniem Kwestionariusza Do Badania Poczucia Kontroli (zob. rozdział VI, § 6.1). Niskie wyniki uzyskane w tym kwestionariuszu należy interpretować, jako LOC zewnętrzny, natomiast wysokie – LOC wewnętrzny (zob. Krasowicz, Kurzyp – Wojnarska, 1990).

Jak zauważyła D. Davis (za: Krasowicz, Kurzyp – Wojnarska, 1990) pewne osoby w badaniach uzyskują wyniki wskazujące na LOC – zewnętrzny, natomiast w sytuacjach zadaniowych zachowują się, jak osoby o LOC – wewnętrznym. Autor określa tę grupę, jako osoby o „obronnym LOC – zewnętrznym”, który – deklarowany w kwestionariuszu – jest formą

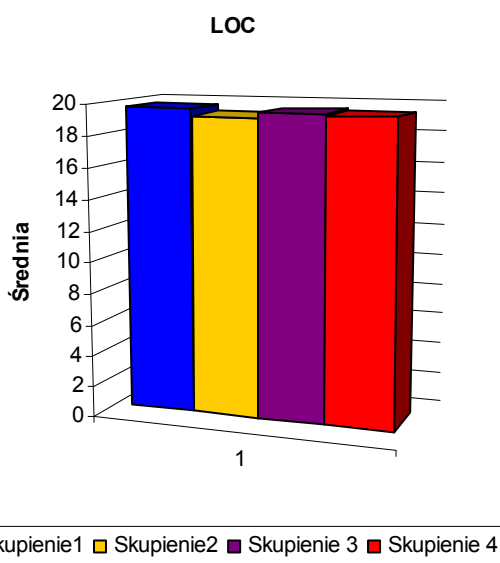
obrony przed porażką i zbyt dużymi oczekiwaniami, których nie mogą spełnić. Pozwala to bronić pozytywnego przekonania o samym sobie, a co za tym idzie wysokiego poziomu samooceny i samoakceptacji (op. cit., s. 35).

Porównanie średnich wyników, w zakresie poczucia umiejscowienia kontroli (LOC), uzyskanych przez badanych nieletnich, przedstawiono w tabeli 16 oraz, w sposób graficzny, na rysunku 10.

Tabela 16

Wyniki średnie w zakresie LOC, uzyskane przez badanych nieletnich w KBPK

Zmienna	Nazwa skupienia							
	Kryminologiczno - agresywni (N=27)		Impulsywno - agresywni (N=18)		Psychopatyczno - odwetowi (N=10)		Buntowniczo - podejrzliwi (N=24)	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
LOC – skala S	9,59	2,09	9,67	1,81	9,20	1,39	9,42	1,98
LOC – skala P	10,07	1,94	9,72	2,32	10,30	1,71	9,75	2,09
LOC (uogólniony)	19,66	3,30	19,16	3,08	19,50	2,36	19,38	2,64

Rysunek 10. Graficzne przedstawienie średnich wyników umiejscowienia poczucia kontroli (LOC - uogólnionego), w badanych grupach nieletnich.

W celu zweryfikowania istnienia zależności pomiędzy poczuciem umiejscowienia kontroli nieletnich a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa, dokonano porównań pomiędzy skupieniami wykorzystując jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA. Uzyskane rezultaty przedstawia tabela 17

Tabela 17

Istotność różnic w zakresie LOC, w badanej grupie nieletnich.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
LOC – skala S (sukcesy)	Między grupami	1,79	3	0,59	0,161	,922
LOC – skala P (porażki)	Między grupami	13,1	3	4,38	1,04	,381
LOC (uogólniony)	Między grupami	7,27	3	1,76	0,214	,815

Rezultaty tych porównań pozwoliły stwierdzić, iż nie ma statystycznie istotnych różnic, w zakresie badanej zmiennej, pomiędzy nieletnimi zakwalifikowanymi do poszczególnych skupień. Na tej podstawie uzasadnione jest przyjęcie twierdzenia, że poczucie umiejscowienia kontroli u badanych sprawców nie miało wpływu na rodzaj zachowania przestępczego.

Rozkład wyników, uzyskanych przez całą grupę badanych (N=79), w zakresie tejże zmiennej (zob. załącznik 6, rysunek 6), pozwala stwierdzić, iż badani nieletni to osoby o nieustalonym LOC (wyniki przybierają wartość od 4 – 6 stena).

7.7. Analiza porównawcza stylu funkcjonowania interpersonalnego w wydzielonych skupieniach

Zachowania społeczne (asocjalne) nieletnich, w kontekście stylu funkcjonowania interpersonalnego, charakteryzuje J. M. Stanik (1981). Jego

zdaniem zachowania asocjalne są zachowaniami zaburzonymi, odznaczającymi się, po pierwsze, społeczną szkodliwością celów, na których realizację bywają ukierunkowane; po drugie – wadami w sposobie realizacji celów niekoniecznie szkodliwych społecznie; po trzecie – występowaniem w tych zachowaniach zarówno pierwszego, jak i drugiego elementu (wówczas zarówno cele, jak i środki są niezgodne z normami społecznymi). W tym kontekście autor dokonuje diagnozy niedostosowania społecznego nieletnich, - a osobowościowo - diagnozy asocjalności, którą J. M. Stanik nazywa utrwalonym stylem zachowania się jednostki, decydującym o szkodliwości funkcjonowania społecznego w szerszym zakresie. Punktem wyjścia tak rozumianej diagnozy niedostosowania społecznego jest, według autora, opis obrazu klinicznego asocjalności, będący charakterystyką stylu zachowania nieletniego.

Diagnozy stylu społecznego funkcjonowania badanych nieletnich, dokonano posługując się wynikami Skali Ustosunkowań Interpersonalnych (SUI) konstrukcji J. M. Stanika (1994), z wykorzystaniem norm dla nieletnich opracowanych przez J. Różańską – Kowal (2000). Podstawą teoretyczną SUI jest koncepcja osobowości T. Leary'ego (1957), która w sposób szczegółowy została opisana w rozdziale V.

Aby określić, czy wyróżnione, na podstawie analizy skupień, grupy nieletnich różnią się pod względem społecznego stylu funkcjonowania oraz w jaki sposób różnice te determinują popełnianie określonego rodzaju przestępstw, dokonano porównań średnich rang w zakresie tej zmiennej (z zastosowaniem testu Kruskala–Wallisa), w wyróżnionych skupieniach.

Wyniki uzyskanych zależności zamieszczono w tabeli 18. Natomiast graficzne przedstawienie średnich wyników uzyskanych przez badanych sprawców w SUI prezentuje rysunek 11.

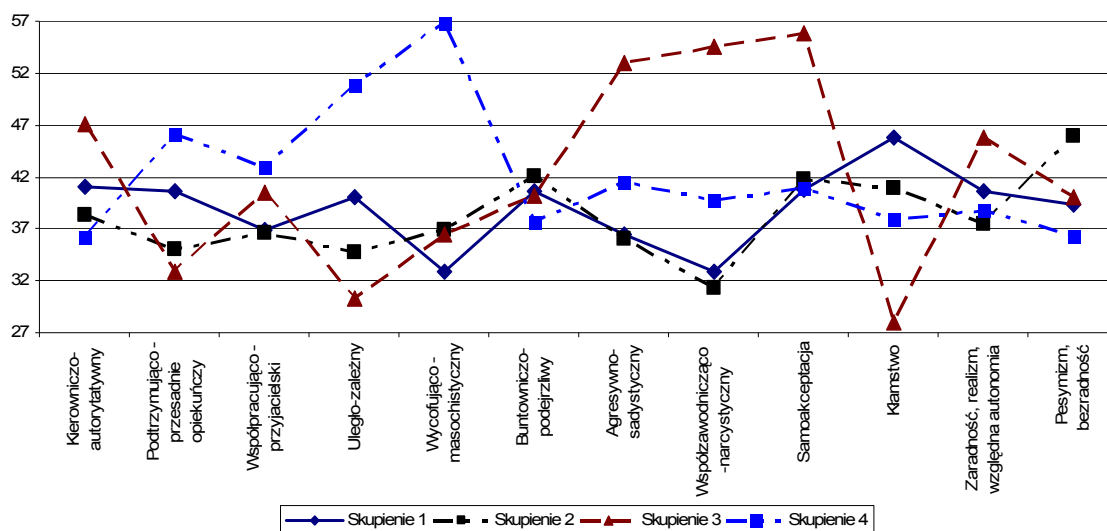
Tabela 18

Porównanie średnich rang w zakresie stylu funkcjonowania interpersonalnego nieletnich w wyróżnionych skupieniach (Test Kruskala – Wallisa).

Styl funkcjonowania	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3	Skupienie 4	H	p
Kierowniczo – autorytatywny (I)	41,11	38,39	47,15	36,15	2,46	,482
Podtrzymująco – przesadnie opiekuńczy (II)	40,63	34,97	32,85	46,04	3,62	,305
Współpracująco – przyjacielski (III)	36,95	36,58	40,50	42,96	1,07	,784
Uległo – zależny (IV)	40,13	34,72	30,35	50,83	15,72	,038* ,
Wycofująco – masochistyczny (V)	32,85	36,92	36,45	56,81	13,15	022*
Buntowniczo – podejrzliwy (VI)	40,69	42,14	40,15	41,56	0,48	,923
Agresywno – sadystyczny (VII)	36,44	36,11	53,05	41,48	14,62	,024*
Współzawodnicząco – narcystyczny (VIII)	32,91	31,31	54,60	39,75	15,10	,022*
Samoakceptacja (IX)¹	39,72	41,78	49,90	40,96	11,76	,050*
Skala kłamstwa (X)	45,78	40,86	7,95	37,88	4,87	,181
Zaradność, realizm, względna autonomia (XI)	40,59	37,47	45,85	38,79	0,97	,809
Pesymizm, bezradność, >>wołanie o pomoc<< (XII)	39,37	45,92	40,00	36,27	1,89	,594

*p<0,05; df=3

¹ Wyniki w skali IX oceniamy „na odwrót” (wysokie – niska samoocena; niskie – wysoka samoocena)

Rysunek 11. Graficzne przedstawienie średnich uzyskanych wyników, w zakresie stylów funkcjonowania interpersonalnego, przez badanych nieletnich.

Z danych przedstawionych w tabeli 18 wynika, iż istnieją statystycznie istotne różnice ($p \leq 0,05$), pomiędzy wyróżnionymi skupieniami, w zakresie następujących stylów funkcjonowania interpersonalnego: uległo – zależny (skala IV), wycofująco – masochistyczny (skala V), agresywno – sadystyczny (skala VII) oraz współzawodnicząco – narcystyczny (skala VIII).

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań *post hoc*, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami. Ze względu na to, iż uzyskany materiał statystyczny okazał się bardzo obszerny, poniżej zostaną zaprezentowane jedynie istotne statystycznie różnice pomiędzy parami skupień.

Uzyskane wyniki prezentujące istotne różnice pomiędzy porównywanymi parami skupień, w zakresie wybranych stylów funkcjonowania interpersonalnego, zostały zaprezentowane w tabeli 19.

Tabela 19

Istotność różnic w zakresie wybranych stylów funkcjonowania, w porównywanych parach skupień (porównania post hoc).

Wybrane style funkcjonowania interpersonalnego	Porównywane skupienia	p
Uległo – zależny (IV)	Skupienie 2 – Skupienie 4	,050
	Skupienie 3 – Skupienie 4	,043
Wycofująco – masochistyczny (V)	Skupienie 1 – Skupienie 4	,000
	Skupienie 2 – Skupienie 4	,036
	Skupienie 3 – Skupienie 4	,038
Agresywno – sadystyczny (VII)	Skupienie 1 – Skupienie 3	,044
	Skupienie 2 – Skupienie 3	,050
Współzawodnicząco – narcystyczny (VIII)	Skupienie 1 – Skupienie 3	,000
	Skupienie 2 – Skupienie 3	,001
Samoakceptacja (IX)	Skupienie 1 – Skupienie 3	,049
	Skupienie 2 – Skupienie 3	,050
	Skupienie 3 – Skupienie 4	,050

Zaprezentowane w tabeli 19 dane, pozwalają stwierdzić, iż istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie stylu uległo – zależnego pomiędzy skupieniem 2 - „impulsywno – agresywni” a skupieniem 4 - „buntowniczo – podejrzliwi” oraz skupieniem 3 - psychopatyczno – odwetowi a skupieniem 4 - buntowniczo – podejrzliwi. Pomędzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanej zmiennej.

Analiza uzyskanych danych pozwala stwierdzić, iż najwyższy wynik w zakresie stylu IV – uległo – zależnego, uzyskali nieletni należący do skupienia 4 – „buntowniczo – podejrzliwi” (zob. tabela 18). Styl ten obejmuje zachowania odznaczające się uległością i podporządkowaniem wobec innych. Wysokie wyniki uzyskane przez tychże nieletnich korespondują z rodzajem popełnionych przez nich przestępstw (zob. tabela 5).

Dalsza analiza, zaprezentowanych w powyższej tabeli, danych pozwala także stwierdzić, iż istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie stylu wycofująco – masochistyczny pomiędzy skupieniem 1 – „kryminologiczno – agresywni, a skupieniem 4 – „buntowniczo – podejrzliwi”, a także skupieniem 2 – „impulsywno – agresywni”, a skupieniem 4 – „buntowniczo – podejrzliwi” oraz skupieniem 3 „psychopatycznie – odwetowi”, a skupieniem 4 – „buntowniczo – podejrzliwi”. Pomędzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanego stylu funkcjonowania.

Najwyższy wynik (zob. tabela 18) w zakresie stylu V – wycofująco – masochistyczny, uzyskali nieletni należący do skupienia „buntowniczo – podejrzliwych” (skupienie 4). Sprawcy należący do tej grupy częściej zachowują się w sposób antyspołeczny, są nieufni wobec innych i buntują się przeciwko nakazom. Frustracja związana z niepowodzeniami życiowymi wywołuje u nich częściej różne formy agresji fizycznej i słownej, a także wrogość wobec innych oraz siebie (samoponížanie się).

Jak pokazują kolejne dane zaprezentowane w tabeli 19, istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie stylu agresywno – sadystycznego, pomiędzy skupieniem 1 – „kryminologiczno – agresywni”, a skupieniem 3 – „psychopatycznie – odwetowi” oraz skupieniem 2 – „impulsywno – agresywni”, a skupieniem 3 – „psychopatycznie – odwetowi”. Pomędzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanego stylu funkcjonowania.

Najwyższy wynik w zakresie stylu VII - agresywno – sadystycznego, uzyskali nieletni należący do skupienia 3 („psychopatycznie – odwetowi”). Sprawcy ci, charakteryzują się w zachowaniu wrogością wobec siebie i innych. Są to sprawcy, których w kontaktach interpersonalnych cechują tendencje destrukcyjne, którzy w szczególności pozbawieni są uczuć, traktując innych instrumentalnie oraz z pozycji przewagi. Potwierdzeniem takiego stylu funkcjonowania nieletnich, należących do skupienia 3, jest wysoki wynik osiągnięty przez tychże sprawców w skali VIII - współzawodnicząco – narcystyczny (zob. tabela 18).

Wynik ten może świadczyć o tym, iż druga osoba jest traktowana, jako potrzebny obiekt do wykazania swojej przewagi, a także jak się wydaje, realizację celu podjętej aktywności (tu: dokonanie przestępstwa z art. 159 k.k.). Powyższe wyniki korespondują z wynikami osiągniętymi przez tychże nieletnich, w zakresie nasilenia oraz rodzajów agresji (tabela 12).

Zaprezentowane w tabeli 19, dane pozwalają także stwierdzić, iż istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie stylu współzawodnicząco – narcystyczny, pomiędzy skupieniem 1 - „kryminologiczno – agresywni”, a skupieniem 3 – „psychopatyczno – odwetowi” oraz pomiędzy skupieniem 2 - „impulsywno – agresywni”, a skupieniem 3 – „psychopatyczno – odwetowi”. Pomiedzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanego stylu funkcjonowania.

Najwyższe wyniki w zakresie stylu współzawodnicząco – narcystycznego uzyskali nieletni należący do skupienia „psychopatyczno – odwetowych” (zob. tabela 18). Sprawcy ci, przesadnie akcentują swoją niezależności oraz dominację nad innymi, której towarzyszy wrogość w stosunku do innych oraz siebie. Mają tendencje do współzawodniczenia o utrzymanie wysokiego statusu w kontaktach interpersonalnych oraz traktowania innych w sposób instrumentalny.

Samoocena dotyczy względnie stałego stanu osobowości określanego jako samoakceptacja lub stopień samozadowolenia, szczególnie przy porównaniu się z innymi osobami (por. J.M.Stanik, 1994). Na podstawie analizy literatury (zob. Stanik 1980, 1994; Gierowski, 2005; Różańska – Kowal, 2000; Różańska – Kowal, Stanik, 2006) można stwierdzić, iż rozbieżność pomiędzy oceną własnej osoby, a faktycznymi jej właściwościami ma swoje odzwierciedlenie w zawyżonej lub zaniżonej samoocenie. Wydaje się zatem, iż niezgodność ta może mieć istotny wpływ na zachowanie nieletniego.

Jak wynika z danych przedstawionych w tabeli 19, istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie poziomu samooceny, pomiędzy następującymi parami skupień: 1 - „kryminologiczno – agresywni”, a 3 – „psychopatyczno – odwetowi”; 2 – „impulsywno – agresywni”, a 3 – „psychopatyczno – odwetowi” oraz 3 – „psychopatyczno – odwetowi”, a 4 – „buntowniczo

– podejrzliwi”. Pomiedzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanego stylu funkcjonowania.

Nieletni „kryminologiczno - agresywni” (skupienie 1) charakteryzują się wysokim poziomem samooceny w porównaniu z pozostałymi badanymi grupami nieletnich (zob. tabela 18). Wydaje się, iż cecha ta stanowi względnie stały stan ich osobowości, dając im poczucie samozadowolenia z podejmowanej aktywności przestępczej. Jak wynika z danych pochodzących z akt sprawy tychże nieletnich, sprawcy ci dokonywali kradzieży, kradzieży z włamaniem wielokrotnie (zob. rozdział 8.2), nie ponosząc za owe czyny odpowiedzialności karnej. Zatem sprawcy ci oceniali dokonywanie kradzieży, jako zadanie łatwe w realizacji, a więc spostrzegana kontrola behawioralna realizacji (i efektu) podejmowanego działania wypadła pozytywnie. Wydaje się, iż okoliczności te miały duży wpływ na stały wzrost stopnia samozadowolenia nieletnich i stanowiły, swego rodzaju, wzmocnienie pozytywne. Konkludując, wysoki poziom samozadowolenia nieletnich należących do skupienia 1 mógł mieć szczególny wpływ na ukierunkowanie ich aktywność przestępczej, gdyż towarzyszyło jej silne poczucie własnej skuteczności.

Natomiast sprawcy „psychopatyczno – odwetowi” (skupienie 3), to nieletni o najniższym poziomie samooceny. Sprawcy ci charakteryzują się wrogą, podejrzliwą osobowością o wysokim napięciu lękowych. Można zatem domniemywać, iż sprawcy ci stale odczuwali zagrożenie ze strony innych osób, czy też czynników sytuacyjnych, które mogłyby zniweczyć realizowany cel (dokonanie czynu). Nieletni należący do skupienia 3, popełniali najczęściej przestępstwa agresywne (udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia), i jak wynika z akt sprawy - jednorazowo (zob. rozdział 8.3), a więc nie posiadali doświadczenia, z którego mogliby skorzystać, podczas planowania i dokonywania czynu. Fakt ten, jak się wydaje mógł mieć także istotny wpływ na ukształtowanie się u tych sprawców, zaniżonej samooceny.

7.8. Hierarchia wartości w badanych grupach nieletnich

Na związek pomiędzy systemem wartości a motywacją przestępstw, zwrócili uwagę liczni autorzy (por. Gierowski, 1989; Wolska, 1999; Kozaczuk, 2000; Majchrzyk, 2001). Ich zdaniem osoby asocjalne nie potrafią zinternalizować istniejących systemów wartości i tym łatwiej poddają się wpływowi (namowom) innych osób.

Hierarchię wartości nieletnich zbadano za pomocą Skali Wartości M. Rokeacha (polska adaptacja Value Survey). Badani nieletni mieli uporządkować wartości ze względu na ich ważność, przypisując wartości najważniejszej rangę 1, a najmniej ważnej – 18. Dlatego też im mniejsza ranga przypisane danej wartości, tym wartość ta jest ważniejsza.

Aby określić, czy wyróżnione, na podstawie analizy skupień, grupy nieletnich różnią się pod względem preferowanych wartości (instrumentalnych oraz ostatecznych) dokonano porównań średnich rang, w wyróżnionych skupieniach, z zastosowaniem testu Kruskala–Wallisa oraz porównań *post hoc* (porównania „w parach”). Uzyskane rezultaty przedstawiają: tabela 20 (wartości instrumentalne) oraz tabela 22 (wartości ostateczne).

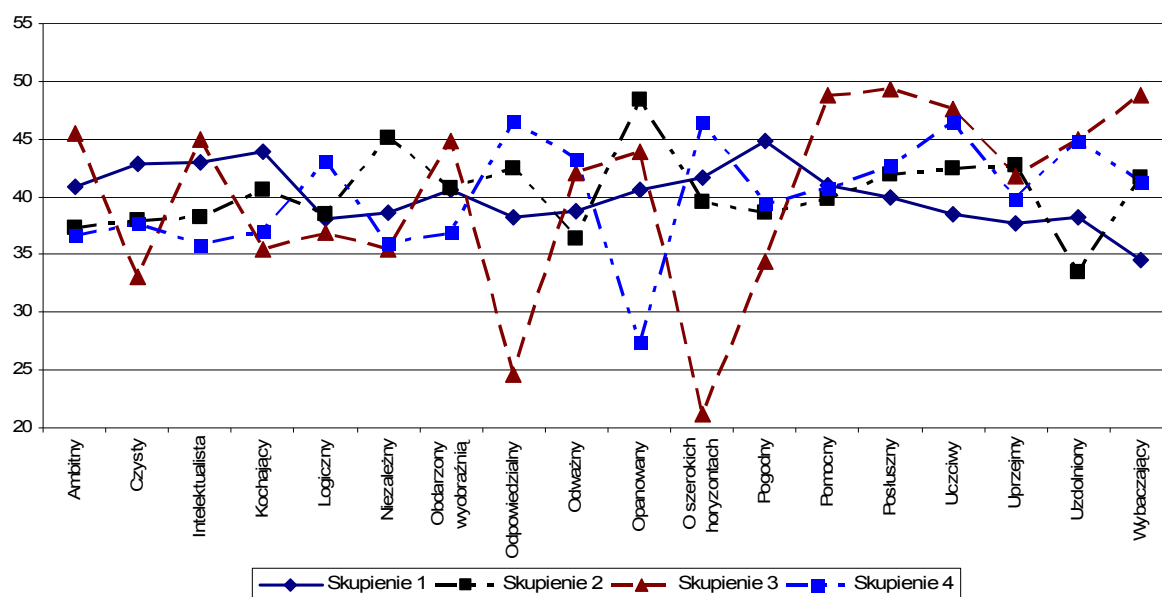
Tabela 20

Porównanie średnich rang w zakresie wartości instrumentalnych (WI) preferowanych przez nieletnich w wyróżnionych skupieniach (Test Kruskala – Wallisa).

Wartości	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3	Skupienie 4	H	p
Ambitny	40,91	37,25	45,50	36,67	2,93	,402
Czysty	42,80	37,94	33,10	37,73	2,22	,401
Intelektualista	43,04	38,19	44,95	35,88	1,83	,606
Kochający	43,94	40,56	35,40	37,06	1,61	,656
Logiczny	38,06	38,53	36,95	43,07	0,84	,839
Niezależny	38,59	45,08	35,45	35,92	1,75	,591
Obdarzony wyobraźnią	40,54	40,67	44,85	36,88	0,92	,819
Odpowiedzialny	38,22	42,5	24,65	46,52	6,82	,050*
Odważny	38,74	36,39	42,10	43,25	1,09	,778
Opanowany	40,59	48,42	43,85	27,42	6,83	,050*
O szerokich horyzontach	41,65	39,53	21,15	46,35	8,76	,033*
Pogodny	44,89	38,67	34,45	39,48	3,04	,384
Pomocny	40,96	39,75	48,80	40,77	4,27	,234
Posłuszny	39,89	41,89	49,3	42,71	2,71	,494
Uczciwy	38,54	42,5	47,6	46,35	5,51	,138
Uprzejmy	37,76	42,67	41,85	39,75	0,57	,903
Uzdolniony	38,26	33,50	44,90	44,79	3,11	,374
Wybaczający	34,48	41,72	48,75	41,27	3,21	,360

* $p < 0,05$

Graficzny sposób preferowanych przez badanych nieletnich wartości instrumentalnych (WI) przedstawia rysunek 12.

Rysunek 12. Graficzne przedstawienie średnich rang w zakresie wartości instrumentalnych (WI), uzyskanych w badanej grupie nieletnich.

Na podstawie zaprezentowanych w tabeli 20 danych, można stwierdzić, iż najwyżej cenioną, przez „kryminologiczno - agresywnych” (skupienie 1), wartością instrumentalną jest bycie *posłusznym*, natomiast najmniej ważną – *bycie czystym* (zadbanym, schludnym). W skupieniu 2, „impulsywno – agresywnych” najwyżej oceniane są *uczciwość* oraz posiadanie dużych *umiejętności*, a najniżej – *niezależność* (niepodporządkowanie). Wśród nieletnich zakwalifikowanych do „psychopatyczno – odwetowych” (skupienie 3), najwyżej cenionymi wartościami instrumentalnymi są posiadanie *szerokich horyzontów* (otwarty umysł) oraz *bycie czystym* (schludnym, zadbanym). Natomiast wartością o najniższej randze jest, w tej grupie, *bycie pomocnym*. Najwyżej cenioną wartością przez nieletnich w skupienie 4 („buntowniczo - podejrzliwi”) jest *bycie opanowanym* (powściągliwym, zrównoważonym), a najniżej – *bycie odpowiedzialnym*.

Z danych przedstawionych w tabeli 20 wynika, iż istnieją statystycznie istotne różnice ($p \leq 0,05$), pomiędzy wyróżnionymi skupieniami, w zakresie następujących wartości instrumentalnych: odpowiedzialny, opanowany (powściągliwy, zrównoważony) oraz o szerokich horyzontach (otwarty umysł).

Kolejnym etapem analizy było dokonanie porównań *post hoc*, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami. Ze względu na to, iż uzyskany materiał statystyczny okazał się bardzo obszerny, poniżej zostaną zaprezentowane jedynie istotne statystycznie różnice pomiędzy parami skupień.

Uzyskane wyniki prezentujące istotne różnice pomiędzy porównywanymi parami skupień, w zakresie wybranych wartości instrumentalnych, zostały zaprezentowane w tabeli 21.

Tabela 21

Istotność różnic w zakresie wybranych wartości instrumentalnych, w porównywanych parach skupień (porównania *post hoc*).

Wybrane wartości instrumentalne (WI)	Porównywane skupienia	p
Odpowiedzialny	Skupienie 3 – Skupienie 4	,019
Opanowany	Skupienie 2 – Skupienie 4	,018
O szerokich horyzontach	Skupienie 1 – Skupienie 3	,015
	Skupienie 2 – Skupienie 3	,046
	Skupienie 3 – Skupienie 4	,004

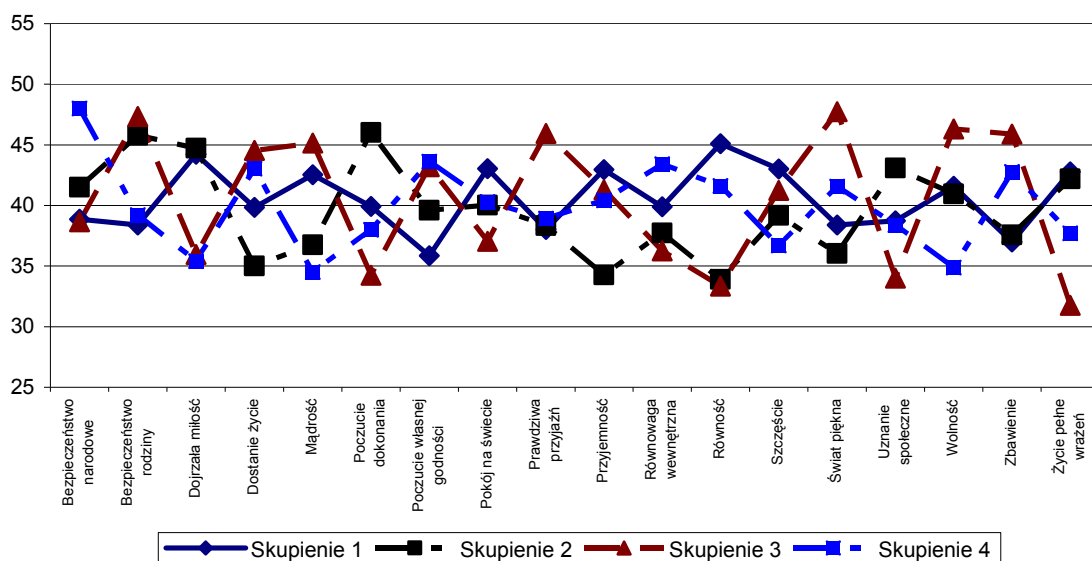
Zaprezentowane w tabeli 21, dane pozwalają także stwierdzić, iż istnieją statystycznie istotne różnice, w zakresie następujących wartości instrumentalnych: bycie odpowiedzialnym, pomiędzy skupieniem 3 – „psychopatyczno – odwetowi”, a 4 – „buntowniczo – podejrzliwi”; bycie opanowanym, pomiędzy skupieniami 2 – „impulsywno – agresywni”, a 4 – „buntowniczo – podejrzliwi”; o szerokich horyzontach, pomiędzy skupieniami 1 – „kryminologiczno – agresywni”, a 3 – „psychopatyczno – odwetowi”; 2 – „impulsywno – agresywni”, a 3 – „psychopatyczno

– odwetowi” oraz pomiędzy skupieniami 3 - „psychopatyczno – odwetowi”, a 4 – „buntowniczo – podejrzliwi”. Pomiedzy pozostałymi parami skupień nie ma statycznie istotnych różnic, w zakresie badanego stylu funkcjonowania.

Tabela 22

Porównanie średnich rang w zakresie wartości ostatecznych (WO) preferowanych przez nieletnich w wyróżnionych skupieniach (Test Kruskala – Wallisa).

Wartości	Skupienie 1	Skupienie 2	Skupienie 3	Skupienie 4	H	p
Bezpieczeństwo narodowe	38,87	41,50	38,65	48,00	3,631	,331
Bezpieczeństwo rodziny	38,39	45,78	47,35	39,21	4,186	,203
Dojrzała miłość	44,22	44,72	35,95	35,40	5,860	,119
Dostatnie życie	39,83	35,00	44,55	43,04	3,716	,294
Mądrość	42,54	36,75	45,15	34,52	4,893	,280
Poczucie dokonania	39,91	46,03	34,25	37,98	2,067	,559
Poczucie własnej godności	35,85	39,61	43,20	43,63	1,688	,640
Pokój na świecie	43,04	40,03	37,05	40,29	2,006	,571
Prawdziwa przyjaźń	38,02	38,33	45,95	38,92	2,640	,450
Przyjemność	42,96	34,28	41,30	40,42	1,618	,655
Równowaga wewnętrzna	39,89	37,72	36,25	43,40	0,976	,807
Równość	45,11	33,89	33,35	41,60	3,602	,308
Szczęście	43,02	39,17	41,25	36,71	1,022	,796
Świat piękna	38,39	36,03	47,75	41,56	1,945	,584
Uznanie społeczne	38,72	43,08	34,00	38,38	4,600	,204
Wolność	41,59	40,94	46,30	34,88	2,121	,548
Zbawienie	36,98	37,56	45,90	42,77	1,695	,638
Życie pełne wrażeń	42,76	42,19	31,75	37,69	4,009	,260

Rysunek 13. Graficzne przedstawienie średnich rang w zakresie wartości ostatecznych (WO), uzyskanych w badanej grupie nieletnich.

Wśród wartości ostatecznych najwyższą rangę, w skupieniu „kryminologiczno - agresywnych”, posiadają *bezpieczeństwo narodowe* oraz *bezpieczeństwo rodziny*, najniższą – *równość* (jednakowe szanse dla wszystkich). Natomiast nieletni „impulsywno – agresywni” najbardziej cenią *dostanie życie*, za najmniej ważne – *uznanie społeczne*. Wśród nieletnich zakwalifikowanych do skupienia 3 („psychopatycznie – odwetowi”) najwyżej cenionymi wartościami ostatecznymi są *szczęście* (radość, zadowolenie) oraz *życie pełne wrażeń*, najniżej – *mądrość* oraz *prawdziwa przyjaźń*. Nieletni „buntowniczo – podejrzliwi” (skupienie 4), za najważniejsze uznają takie wartości ostateczne, jak *dojrzała miłość* oraz *mądrość*, za najmniej ważne – *bezpieczeństwo narodowe*.

Zaprezentowane powyżej wyniki badań dość wyraźnie obrazują hierarchiczny układ wartości w badanych grupach nieletnich, tzn. widoczne są te wartości, które odgrywają ważną rolę (wpływają na spostrzeganie, myślenie, postawy i procesy emocjonalno – motywacyjne, a więc i poczucie winy wobec popełnionego przestępstwa) oraz te, które są wartościami peryferyjnymi, na realizacji, których nieletnim najmniej zależy.

Zaprezentowane powyżej dane (tabele 20, 22; rysunki 12, 13) pozwalają wnioskować, iż większość istotnych dla badanych sprawców, wartości ma charakter życzeniowy, nieadekwatny do zachowania się nieletnich. Powstaje pytanie: dlaczego nieletni nie postępują zgodnie z deklarowanymi, jako ważne wartościami? M. Kosewski (1985) sugeruje, że czynnikiem sprawczym może być podatność na sytuacje pokusy, definiowanej jako konflikt wartości i korzyści. Autor uważa, że powodem tego mogą być: słabo zinternalizowane normy lub wartości, silna bodźcowa sytuacja (osoba nie może powstrzymać się mimo wewnętrznych zakazów) oraz to, iż człowiek znajduje usprawiedliwienia (subiektywnie wiarygodne) dla swojego zachowania. Biorąc opisywane już wcześniej (por. rozdział I) prawidłowości rozwoju moralnego, społecznego oraz kształtowania się i internalizacji wartości w okresie adolescencji (zob. Obuchowska, 2001), wydaje się, iż zachowania badanych nieletnich mogą być potwierdzeniem powyższych konkluzji M. Kosewskiego.

Ponadto przedstawione w rozdziale 8.5 wyniki analiz dotyczące zaangażowania w życie grupy podkulturowej (przestępczej), a szczególnie stopnia akceptacji jej norm i wartości, także pozwalają potwierdzić wnioski tegoż autora.

Na uwagę zwraca także fakt, iż nieletni zakwalifikowani do skupienia 1 za najważniejszą w hierarchii wartości uznali *bycie posłusznym*, co być może jest konsekwencją wielokrotnych pobytów tychże nieletnich w różnych rodzajach placówek opiekuńczych oraz wychowawczych (zob. rozdział I), na co wskazują dane pochodzące z akt sprawy. Wydaje się, iż w przypadku sprawców ze skupienia 1, stawianie tej wartości jako najważniejszej w hierarchii może być spowodowane chęcią dostosowania się do wymagań grupy zakładu poprawczego, w której się aktualnie znaleźli (por. Matusewicz 1977; Kosewski, 1985; Kozaczuk, 2000).

7.9. Poziom poczucie winy w wydzielonych skupieniach

Dane umożliwiające odpowiedź na pytanie, czy badani nieletni odczuwają negatywny stan emocjonalny (poczucie winy) wobec dokonanego przestępstwa, uzyskano na podstawie wyników Skali Poczucia Winy – SPW – (zob. rozdział 6.2, s.108). Poczucie winy jest, zgodnie z koncepcją W. Szewczuka (1988), składnikiem zachowania moralnego (sumieniowego), które stanowi reakcję jednostki na powstały dysonans pomiędzy jej działaniem a systemem wartości przez nią akceptowanym.

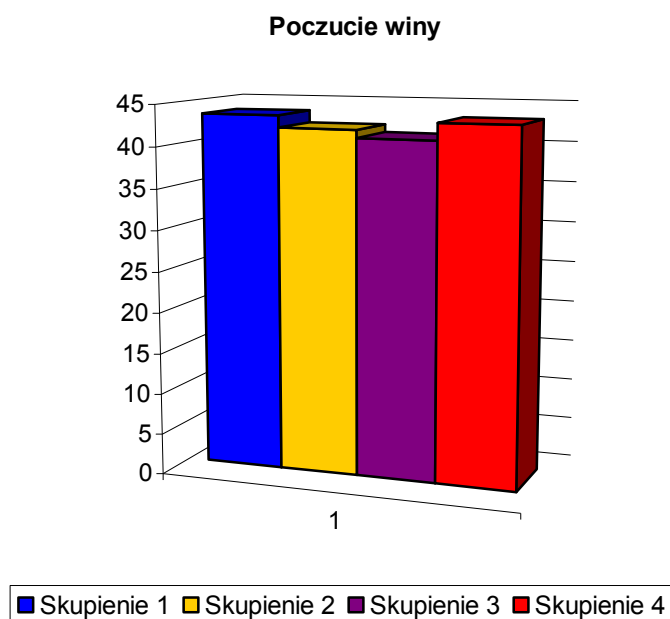
Odwołując się do prawidłowości rozwoju moralnego (zob. Obuchowska, 2001), o których już wcześniej wspomniano (zob. rozdział I), dokonano porównania badanych grup nieletnich pod względem nasilenia poczucia winy, odczuwanego po dokonanych przestępstwach.

Porównanie średnich wyników w zakresie stopnia poczucia winy, uzyskanych przez badanych nieletnich, przedstawia tabela 23 oraz rysunek 14.

Tabela 23

Wyniki średnie w zakresie stopnia poczucia winy, uzyskane przez nieletnich w wyróżnionych skupieniach).

Zmienna	Nazwa skupienia							
	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatycznie - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Poczucie winy	43,56	9,05	42,11	5,06	41,10	6,69	43,16	8,01

Rysunek 14. Graficzne przedstawienie średnich wyników uzyskanych w SPW, w badanych grupach nieletnich.

W celu zweryfikowania istnienia zależności pomiędzy nasileniem poczucia winy a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa, dokonano porównań pomiędzy skupieniami wykorzystując jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA (tabela 24).

Tabela 24

Istotność różnic w zakresie nasilenia poczucia winy, w wyróżnionych grupach nieletnich.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Poczucie winy	Między grupami	56,082	3	18,694	0,315	,814

Rezultaty analizy wariancji w zakresie stopnia poczucia winy pozwoliły stwierdzić, iż nie ma statystycznie istotnych różnic, w zakresie badanej zmiennej, pomiędzy nieletnimi w wyróżnionych skupieniach.

Z przedstawionych danych wynika, iż nieco wyższym (w porównaniu z pozostałymi) poziomem poczucia winy wobec popełnionego czynu

charakteryzują się nieletni „kryminologiczno - agresywni” (skupienie 1) oraz „buntowniczo – podejrzliwi” (skupienie 4). Uwagę jednak zwraca fakt, iż w skupieniach tych znaleźli się nieletni, którzy w większości popełnili przestępstwa nieagresywne (por. tabela 6). Ponadto, jak wskazują dane z akt spraw, nieletni należący do tych skupień popełniali czyny karalne wielokrotnie, a pomimo to prezentują duże nasilenie tzw. wyrzutów sumienia wobec własnej aktywności przestępczej. Zatem można domniemywać, iż poczucie winy w tych grupach nieletnich ma jedynie charakter deklaracyjny.

Zaprezentowane na rysunku 14 dane wskazują także, iż najniższym poziomem poczucia winy charakteryzuje się grupa nieletnich znajdująca się w skupieniu 3. Są to sprawcy („psychopatycznie – odwetowi”), którzy nie odczuwają wyrzutów sumienia po dokonanych czynach. Uważają, że ich społeczne zachowanie usprawiedliwiają wcześniej doznane krzywdy, za które obwiniają swoją ofiarę. Natomiast swoje agresywne zachowanie określają jako konieczne reakcje na zachowanie innych osób.

Ponieważ wyniki SPW uzyskane przez nieletnich należących do skupienia 3, ściśle korespondują z wynikami lęku – cechy (zob. tabela 11), nasilenia agresji (zob. rysunek 10, tabela 12), rodzajem stylu funkcjonowania interpersonalnego (zob. tabela 18), hierarchią wartości (preferowane są: *radość*, *zadowolenie*, *życie pełne wrażeń*), a także wysokim poziomem psychotyzmu, wydaje się, iż w tej grupie nieletnich głównym czynnikiem determinującym zachowania przestępcze oraz ich motywację, jest nieprawidłowo rozwijająca się osobowość (zob. Gierowski, 2007).

7.10. Poziom intelektualny nieletnich w wyróżnionych skupieniach

Jedną z najczęściej badanych właściwości psychologicznych w toku sporządzania diagnozy i orzeczeń psychologicznych na potrzeby sądu dla nieletnich jest poziom inteligencji. Wynika to z wagi, jaką przypisuje się roli inteligencji w sterowaniu ludzkim zachowaniem i uzyskiwaniu powodzenia w rozwiązywaniu zadań życiowych (zob. Stanik, 1980). Jak już wcześniej wspomniano (zob. rozdział I), w odniesieniu do nieletnich – biorąc pod uwagę

prawidłowości okresu adolescencji (zob. Obuchowska, 2001) – dominującą rolę odgrywa prawidłowa realizacja zadań rozwojowych (zob. Drwał, 1993), którą determinuje, w dużym stopniu, poziom rozwoju poznawczego, moralnego oraz nabyte – na drodze socjalizacji – kompetencje społeczne (zob. Majchrzyk, 2001).

J. M. Stanik (1980) podsumowując wyniki badań empirycznych stwierdza, iż poziom sprawności intelektualnej jest czynnikiem wpływającym na wyzwalanie przestępczej aktywności nieletnich. Za czynnik taki należałoby uznać zaniedbania opiekuńczo – wychowawcze środowiska rodzinnego, powodujące brak dostarczania prawidłowych wzorów społecznego zachowania się lub dostarczania wzorów asocjalnych, oraz zaniedbania dydaktyczno – wychowawcze, które obniżają możliwość uzyskiwania powodzenia kariery szkolnej i tym samym wpływają na pojawienie się u nieletnich zachowań kompensacyjnych w dewiacyjnych grupach rówieśniczych. Zatem, badanie poziomu sprawności intelektualnej stanowi niezbędny element ogólnej diagnozy psychologicznej niedostosowania społecznego nieletnich.

W tabeli 25 zaprezentowano dane dotyczące poziomu inteligencji badanych nieletnich, w wyróżnionych skupieniach.

Tabela 25

Poziom inteligencji nieletnich w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Poziom inteligencji	Kryminologiczno – agresywni		Impulsywno – agresywni		Psychopatyczno – odwetowi		Buntowniczo – podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Poniżej przeciętnej	20	25,31	9	11,39	2	2,55	7	8,86	38	48,11
Norma	7	8,86	8	10,13	7	8,86	13	16,46	35	44,31
Powyżej przeciętnej	0	0	1	1,26	1	1,26	4	5,06	6	7,58
Ogółem:	27	34,17	18	22,80	10	12,67	24	30,37	79	100

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano i zinterpretowano także wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy poziomem inteligencji a rodzajem zachowania przestępczego, w poszczególnych skupieniach. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 26.

Tabela 26

Wartość współczynników determinacji pomiędzy poziomem inteligencji a rodzajem zachowania przestępczego, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	3,80	0,1	0,3	9,0
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	8,70	0,01	0,48	23,5
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	11,9	0,001	0,48	23,5
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	2,40	n.i.	n.i.	n.i.
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	1,83	n.i.	n.i.	n.i.
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	0,76	n.i.	n.i.	n.i.

df = 2

Zaprezentowane w tabeli 26 wartości χ^2 pozwalają stwierdzić, iż w badanej grupie nieletnich, statystycznie istotne różnice, w zakresie poziomu inteligencji, istnieją jedynie pomiędzy kryminologiczno - agresywnymi (skupienie 1) a psychopatyczno – odwetowymi (skupienie 3) oraz pomiędzy kryminologiczno - agresywnymi (skupienie 1) a buntowniczo – podejrzliwymi (skupienie 4). Rozstrzygnięcia te pozwalają na sformułowanie tezy, iż jedynie w tych skupieniach różnice w zakresie poziomu inteligencji nieletnich miały istotny wpływ na rodzaj zachowania przestępczego tychże sprawców. Pomędzy pozostałymi skupieniami nie ma statycznie istotnych różnic, pomiędzy poziomem intelektualnym nieletnich a rodzajem zachowania przestępczego.

Potwierdzeniem sformułowanej powyżej konkluzji, są także wartości współczynników ϕ , przedstawione w tabeli 26, z których wynika, iż największa siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi, występuje w skupieniach 1 i 4 ($\phi=0,48$) oraz 1 i 3 ($\phi=0,48$). Dodatkowo obliczony współczynnik determinacji

określający, jaki jest udział badanej zmiennej w wyjaśnianiu wariancji wspólnej, wynosi 23,5 %, co wskazuje, że poziom inteligencji nieletnich należących wymienionych skupień był istotną zmienną determinującą rodzaj zachowania przestępczego.

„Kryminologiczno - agresywni” (skupienie 1) to grupa, w której większość to nieletni z pewnymi deficytami poznawczymi (inteligencja poniżej normy – wg. kryterium Wechslera, 1991, s. 166). Obniżony poziom sprawności intelektualnej, w tej grupie sprawców, jest związany – jak się wydaje – z nieprawidłowo funkcjonującym środowiskiem opiekuńczo – wychowawczym, które dostarczało asocjalnych wzorców zachowania, najczęściej o charakterze przestępstwa (zob. załącznik, tabela 1).

W pozostałych skupieniach znaleźli się nieletni zróżnicowani pod względem poziomu umysłowego. Zwraca uwagę fakt, iż w skupieniu 4 („buntowniczo - podejrzliwi”) znalazły się cztery osoby charakteryzujące się ponadprzeciętnym poziomem intelektualnym. Ponieważ w tym skupieniu znaleźli się nieletni, którzy w większości popełnili przestępstwa w grupie (zob. tabela 35), być może wymienione osoby pełniły w nich rolę przywódców, czemu mógł sprzyjać m. in. wysoki potencjał intelektualny.

W dalszej części niniejszej dysertacji zostaną zaprezentowane wyniki analiz statystycznych dotyczące wybranych czynników sytuacyjnych (*tempore criminis* oraz środowiskowych – ciągłych), które miały determinujący wpływ na ukierunkowanie procesu motywacyjnego zachowań przestępczych badanych nieletnich.

Rozdział VIII

CHARAKTERYSTYKA SYTUACYJNYCH CZYNNIKÓW TŁA MOTYWACYJNEGO W WYDZIELONYCH SKUPIENIACH

Teza, iż każde zachowanie determinowane jest przez nie tylko przez osobowość, ale i przez szeroko rozumianą sytuację człowieka w jego środowisku, wydaje się mieć także potwierdzenie w zachowaniach sprawców przestępstw. Badania (por. Kozielecki, 1975; Reykowski, 1976; Tomaszewski,

1977; J. M. Stanik 1980, 2005; Gierowski, Heitzman, 1992; Sęk, 1993;) wykazują, iż czynniki sytuacyjne (środowiskowe) odgrywają ważną, a czasami nawet główną rolę w determinowaniu zachowania.

Analiza literatury (por. Stanik, 2005; 2007; Gierowski, 2005, 2007; Majchrzyk, 2001) oraz uzyskane – na podstawie wywiadów i akt spraw nieletnich – dane, pozwoliły na wyodrębnienie zmiennych sytuacyjnych (sytuacyjne tło motywacyjne), które zostały wzięte pod uwagę, jako różnicujące grupy nieletnich w analizie skupień. Do zmiennych składających się na sytuacyjne tło motywacyjne przestępstwa zaliczyłam: częstotliwość popełniania czynów karalnych (jednorazowo *versus* wielokrotnie), poziom planowania czynu karalnego (działanie planowane *versus* nieplanowane) oraz popełnianie przestępstwa pod wpływem alkoholu (por. rozdział V, VI). W celu ukazania związku pomiędzy wyróżnionymi zmiennymi a rodzajem popełnionego czynu oraz jego motywacją zastosowałam test χ^2 (Ferguson, Takane, 1999; s. 240).

Jak już wcześniej podkreślano (zob. rozdział 4.3) jedną z istotniejszych zmiennych sytuacyjnego tła motywacyjnego przestępczości nieletnich jest, w niniejszej pracy, popełnienie czynu przy współudziale innych osób.

W celu porównania grup (skupień) badanych nieletnich pod względem zmiennej, jaką było popełnienie czynu karalnego „w grupie”, „pod wpływem grupy” oraz w wyniku „nacisku grupy” (zob. Matuszewicz, 1974; Domachowski, 1981) zastosowano test ANOVA.

Wyniki analizy statystycznej wskazały, iż zmienne te miały znaczący wpływ na popełnienie przez badanych nieletnich określonych rodzajów przestępstw, a także na pojawienie się specyficznych konstelacji motywów, z których zostały dokonane.

8.1. Sytuacja nagła *versus* sytuacja ciągła a rodzaje zachowań przestępczych nieletnich

Wpływ sytuacyjnych wyznaczników zachowania poprzez dopływ informacji ze środowiska reguluje procesy psychiczne i zachowanie człowieka. Nieprawidłowa stymulacja środowiskowa lub jej brak jest podstawą uznania

przez jednostkę sytuacji za trudną. Zewnętrznym regulatorem zachowania jest też system normatywny grupy społecznej, w której jednostka uczestniczy. Czynniki sytuacyjne mogą stanowić także o zachowaniach zaprzeczających istniejącym normom, bądź też osłabiać wewnętrzną kontrolę zachowania. Trafne poznanie sytuacji społecznej zależy zarówno od warunków tej sytuacji, jak też osobowości podmiotu (zob. Reykowski, 1976, Zaborowski, 1980, Sęk 1993, Majchrzyk, 2001). Sytuacyjne wyznaczniki zachowania przestępczego, można ująć w dwie klasy, kiedy to zachowanie: 1) jest skutkiem sytuacji ciągłej (układ elementów otoczenia i cech stanu podmiotu trwa długi czas); 2) wynika z sytuacji nagłej, „bliskiej” czynu karalnego (zob. Majchrzyk, 2001, s. 185).

Dane dotyczące czasu trwania sytuacyjnych czynników kryminogennych (sytuacja nagła *versus* sytuacja ciągła) w wyróżnionych grupach nieletnich przedstawia tabela 27.

Tabela 27

Czasowość czynników sytuacyjnych przestępstwa w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Czasowość czynników sytuacyjnych	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Sytuacja nagła	3	3,80	11	13,94	1	1,28	2	2,53	17	21,55
Sytuacja ciągła	24	30,37	7	8,86	9	11,39	22	27,84	62	78,45
Ogółem	27	34,17	18	22,80	10	12,67	24	30,37	79	100

Wartości obrazujące siłę związku pomiędzy czasem trwania czynników sytuacyjnych przestępstwa (sytuacja nagła *versus* ciągła), a jego rodzajem, przedstawia tabela 28.

Tabela 28

Wartość współczynników determinacji pomiędzy badanymi zmiennymi, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	φ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	14,13	0,001	0,53	28,1
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	6,86	0,01	0,51	26,0
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	13,3	0,001	0,54	29,1
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	0,22	n.i.	n.i.	n.i.
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	12,7	0,001	0,53	28,1
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	1,30	n.i.	n.i.	n.i.

df = 2

Przedstawione w tabeli 28 wartości χ^2 wskazują, iż w badanej grupie nieletnich, nie ma statystycznie istotnych różnic, pomiędzy czasem trwania sytuacyjnych czynników kryminogennych a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa, jedynie pomiędzy skupieniami 2 i 3 oraz 2 i 4. Natomiast w pozostałych grupach (skupieniach) nieletnich badanych związek pomiędzy wskazanymi zmiennymi jest w bardzo wysokim stopniu nieprzypadkowy.

Rozstrzygnięcia te pozwalają na sformułowanie tezy, iż czas trwania sytuacyjnych czynników kryminogennych miał istotny wpływ na rodzaj zachowania przestępczego.

Potwierdzeniem sformułowanej powyżej konkluzji, są także wartości współczynników φ , przedstawione w tabeli 28, z których wynika, iż największa siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi, występuje w skupieniach 1 i 2 ($\varphi=0,53$), 1 i 3 ($\varphi=0,51$), 1 i 4 ($\varphi=0,54$) oraz 2 i 4 ($\varphi=0,53$). Dodatkowo obliczony współczynnik determinacji określający, jaki jest udział badanej zmiennej w wyjaśnianiu wariancji wspólnej, wynosi odpowiednio: dla skupień 1 i 2 - 28,1 %; dla skupień 1 i 3 – 26,0 %; dla skupień 1 i 4 – 29,1 % oraz dla

skupień 2 i 4 – 28,1 %. Dane te wskazują, iż czas trwania sytuacyjnych czynników kryminogennych był istotną zmienną determinującą rodzaj zachowania przestępczego nieletnich należących do wymienionych powyżej skupień.

Wyniki zaprezentowane w tabelach 27 i 28, wskazują, iż w większości przypadków badanych nieletnich, czynniki sytuacyjne, które predestynowały zachowania przestępcze, miały charakter sytuacji **ciągłej**. Można zatem stwierdzić, iż czynniki środowiskowe o cechach patologii, duża częstotliwość sytuacji stresowych, frustracyjnych, a także deprywacja potrzeb odegrały ważną, etiologiczną rolę w kształtowaniu się cech osobowości tychże nieletnich, a co za tym idzie miały determinujący wpływ na rodzaju zachowania przestępczego oraz jego motywacji.

Problematykę istotności związków, jakie zachodzą pomiędzy rodzajem popełnionych przez nieletnich przestępstw a sytuacją opiekuńczo – wychowawczą, podjęli w swoich badaniach m.in. D. Wójcik (1977), J. M. Stanik (2005) oraz J. Gierowski (2005, 2007). J. M. Stanik (2005, s. 92 i inn.) potwierdza w owych badaniach, iż jednym z zasadniczych składników podłoża wysokiego ryzyka przestępczości nieletnich są złe warunki opiekuńczo – wychowawcze ich rodzin. Ponadto wskazuje on na wysoki stopień istotności związku tychże warunków z rodzajem przestępstwa (przestępstwa ciężkie/lżejsze), twierdząc (na podstawie uzyskanych wyników), iż nieletni wywodzący się z rodzin o gorszym statusie opiekuńczo – wychowawczym znacząco częściej popełniają przestępstwa, z kryminologicznego punktu widzenia – ciężkie, aniżeli nieletni wywodzący się z rodzin o nieco lepszym statusie opiekuńczo – wychowawczym (op. cit., s. 95). Wnioski te potwierdzają także wyniki badań obrazujące związek pomiędzy warunkami opiekuńczo – wychowawczymi badanych nieletnich a rodzajem popełnionego czynu karalnego, w badanej grupie nieletnich (zob. załącznik 5, tabela 1).

Analiza treściowa przynależności do poszczególnych skupień pozwala zauważyć, iż znacząca liczba nieletnich w wyróżnionych grupach wychowywała się w środowiskach przejawiających cechy patologii (*zła* lub *skrajnie zła* sytuacja

opiekuńczo – wychowawcza). Zatem, biorąc pod uwagę także dane z analizy akt sprawy tychże nieletnich, można stwierdzić, iż doświadczali oni we wczesnym okresie życia przemocy ze strony osób znaczących, braku wsparcia emocjonalnego oraz, od strony materialno – bytowej, deprywacji ważnych potrzeb biologicznych lub (i) psychologicznych (por. także: Stanik, 2005; Gierowski, 2005, 2007;.). Wydaje się zatem, iż złe funkcjonowanie społeczne nieletnich związane jest głównie z niekorzystnymi warunkami rozwojowo – środowiskowymi (sytuacją opiekuńczo – wychowawczą) badanych nieletnich.

Na szczególną uwagę zasługuje, odmienna niż w pozostałych skupieniach, konstelacja czynników sytuacyjnych mających wpływ na popełnienie przestępstwa, w skupieniu „impulsywno – agresywnych” (przestępstwa agresywne, z art. 158 k.k.). Pomimo tego, iż większość nieletnich zakwalifikowanych do tej grupy wychowywała się w warunkach złych lub skrajnie złych (zob. załącznik 5, tabela 1), to czynniki sytuacyjne mające wpływ na dokonanie czynu karalnego przybierają, wśród tych nieletnich, charakter sytuacji *nagłej* (tabela 27). Wydaje się, iż czynniki bezpośrednio związane z sytuacją przestępstwa (jego okolicznościami) mogły być czynnikami „spustowymi” – wyzwalającymi działanie o charakterze agresywnym, ale przyczyn tego, iż nabrały one takiego właśnie charakteru należy upatrywać w długotrwale istniejących sytuacjach trudnych (depriwacji ważnych potrzeb biologicznych czy społecznych, sytuacjach bolesnych, frustracji). Można zatem wnioskować, iż także w tej grupie nieletnich punkt ciężkości rzeczywistych uwarunkowań przesunięty jest jednak z sytuacji „nagłej” na „ciągłą”. Ponad to, jak podkreśla J. Gierowski (1989, 2000), w sytuacji kryminogennej ma się najczęściej do czynienia ze współwystępowaniem trudności i problemów, co zwiększa prawdopodobieństwo zachowań niekonwencjonalnych, czy irracjonalnych w sytuacjach nowych, nagłych, czy ekstremalnych.

Na podstawie analizy uzyskanych danych można także stwierdzić, iż większość przestępstw popełnionych przez nieletnich należących do skupienia „impulsywno – agresywnych”, to czyny popełnione pod wpływem alkoholu (zob. rozdział 8.4, tabela 33), który niewątpliwie stał się czynnikiem

wyzwalającym (spustowym) agresywne zachowanie przestępcze. Działanie pod wpływem alkoholu można zaliczyć do grupy tzw. czynników sytuacyjnych *tempore criminis* (zob. J. Gierowski, 2005, 2007).

8.2. Częstotliwość popełniania przestępstw przez nieletnich w wydzielonych skupieniach

J. M. Stanik (2005, s. 97) analizując związek pomiędzy liczbą dokonanych przez nieletnich przestępstw a ich warunkami opiekuńczo – wychowawczymi oraz stopniem radzenia sobie z wymaganiami szkolnymi stwierdza, iż cięższe przestępstwa częściej popełniają nieletni o bardzo znacznym stopniu asocjalności, z kolei na wielokrotność popełniania przestępstw, znaczący wpływ może mieć, wg. autora, funkcjonowanie w grupie podkulturowo – dewiacyjnej (op. cit., s. 101). Natomiast K. Ostrowska (1981, s. 137) uważa, iż pewien poziom agresywności jest charakterystyczny dla jednostek w okresie adolescencji, natomiast istotny jest stopień nasilenia (tu: wielokrotność popełniania przestępstw, bo to jest wskaźnik „natężenia”, „nasilenia”), który może ulegać zmianom pod wpływem wielu różnych doświadczeń życiowych.

Toteż, dla potrzeb niniejszej pracy, w myśl powyższych twierdzeń, wydało się celowym poszukiwanie związku pomiędzy ilością popełnionych przestępstw w poszczególnych skupieniach a ich rodzajem (A *versus* ~A).

W tabeli 29 zaprezentowano dane dotyczące liczby popełnionych przestępstw przez nieletnich, w wyróżnionych skupieniach.

Tabela 29

Liczba popełnionych przestępstw w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Częstotliwość popełnionych przestępstw	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Jednorazowo	1	1,26	11	13,92	8	10,14	2	2,53	22	27,85
Wielokrotnie	26	32,92	7	8,86	2	2,53	22	27,84	57	72,15
Ogółem	27	34,18	18	22,78	10	12,67	24	30,37	79	100

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy ilością, a rodzajem zachowania przestępczego nieletnich, w poszczególnych skupieniach. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 30.

Tabela 30

Siła związku pomiędzy ilością popełnionych przestępstw a ich rodzajem, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	18,1	0,001	0,63	40,2
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	23,6	0,001	0,79	63,7
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	0,52	n.i.	n.i.	n.i.
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	1,02	n.i.	n.i.	n.i.
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	13,3	0,001	0,56	31,4
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	33,9	0,001	0,90	81,0

df = 2

Z uzyskanych wartości χ^2 wynika, iż związek pomiędzy liczbą popełnionych przestępstw a ich rodzajem, jest statystycznie istotny, w skupieniach 1 i 2; 1 i 3; 2 i 4 oraz 3 i 4. Natomiast pomiędzy skupieniami 1 i 4 oraz 2 i 3, nie ma statystycznie istotnych różnic, w zakresie badanych zmiennych.

Na tej podstawie można potwierdzić, iż podejmowana wielokrotnie aktywność przestępcza, zarówno przez sprawców „kryminologiczno – agresywnych” (skupienie 1), jak i „buntowniczo – podejrzliwych” (skupienie 4) to stałe, nawykowe zachowania (*skrypt*) składające się na ich codzienną aktywność, tworzącą swoisty (asocjalny) styl życia tychże nieletnich.

Natomiast w skupieniach 2 („impulsywno – agresywni”) oraz 3 („psychopatyczno – odwetowi”) znaleźli się nieletni, którzy w większości, popełnili przestępstwa j e d n o r a z o w o .

Uwzględniając „kryminologiczny ciężar przestępstw” (por. J.M. Stanik, 2005) popełnionych przez badanych nieletnich, można wnioskować, iż cięższe przestępstwa popełniane były głównie j e d n o r a z o w o . Były to w większości czyny o charakterze agresywnym, takie jak: rozbój, udział w bójce lub pobiciu oraz bójka lub pobicie z użyciem niebezpiecznego narzędzia (skupienie 2 i 3). Natomiast przestępstwa nieagresywne takie, jak kradzież, czy kradzież z włamaniem były dokonywane w i e l o k r o t n i e (skupienie 1 i 4).

Przedstawione w tabelach 29 i 30 dane, pozwalają wnioskować, iż istnieje związek pomiędzy częstotliwością popełnianych przestępstw a ich rodzajem. Wniosek ten jest także zgodny z wynikami otrzymanymi przez J. M. Stanika (2005).

Jak już wcześniej wskazano przestępstwa popełniane wielokrotnie – w badanej grupie nieletnich – dokonywane były głównie z motywu chęci zysku, co może stanowić istotną zmienną charakteryzującą swoisty styl życia nieletniego, wynikający z patologizacji jego środowiska wychowawczego i rówieśniczego. Ponadto wielokrotność oraz jednorodność zachowań przestępczych, które w dużym stopniu kontrolował ten sam motyw (z jednoczesnym wyłączeniem innych motywów „konkurencyjnych”), stanowi

może wskaźnik **nateżenia** (siły) tegoż procesu motywacyjnego (por. Gierowski, 1985). Wydaje się, iż powyższą tezę można bezpośrednio odnieść do grupy nieletnich, którzy znaleźli się w skupieniu 1. Jak już wcześniej wspomniano, wielokrotne dokonywanie kradzieży było, dla tychże nieletnich, metodą na zdobywanie dóbr materialnych (motyw: *zysk*) oraz sposobem na zaspokajanie (w ich podmiotowym odczuwaniu) potrzeb psychologicznych. Ten – naruszający powszechnie przyjęte normy postępowania (w tym prawne) – sposób radzenia sobie z sytuacjami trudnymi stanowić może o swoistym, utrwalonym także przez środowisko wychowawcze, stylu życia nieletniego (por. Stanik, 2005; 2007).

Natomiast w odniesieniu do nieletnich zakwalifikowanych do skupienia „buntowniczo – podejrzliwych”, którzy także w większości popełnili czyny karalne wielokrotnie, głównie z motywu zysku, szczególnie istotnym, wydaje się być związek, pomiędzy częstotliwością popełnionych przestępstw a funkcjonowaniem w grupie podkulturowo – dewiacyjnej (J. M. Stanik, 2005; s. 101), która miała wpływ na zachowanie nieletniego i stanowiła najistotniejszy element sytuacyjnego tła motywacyjnego. Jakościowej analizy tejże zależności dokonano w rozdziale 8.5.

8.3. Poziom planowania czynu w badanych grupach nieletnich

Analiza zebranego przeze mnie materiału badawczego pozwala wyróżnić takie rodzaje przestępstw popełnionych przez nieletnich, w których emocja jest głównym motywem oraz takie, w których emocja ma znaczenie wtórne. W pierwszym przypadku będą to zachowania reaktywne, najczęściej dokonane przypadkowo (nieplanowane). Natomiast w drugim przypadku będą to zachowania przestępcze mające charakter zachowań zaplanowanych, czyli przestępstwa takie jak: kradzieże mienia prywatnego (art. 278 k.k.), kradzieże z włamaniem (art. 279 k.k.) oraz wymuszenia rozbójnicze (art. 280 k.k.).

Na podstawie literatury przedmiotu (zob. Gierowski, 1989, 1993, 1996; Majchrzyk, 2001) oraz poniżej przedstawionych danych pozwala wnioskować, iż związek pomiędzy stopniem planowania czynu a jego procesem

motywacyjnym stanowić może wskaźnik **kierunku** motywacji, a więc zaangażowania się w planowanie i realizację czynności, które zmierzają do określonego celu, tj. popełnienia określonego rodzaju przestępstwa.

Poziom planowania czynu karalnego w wyodrębnionych skupieniach przedstawia tabela 31.

Tabela 31

Poziom planowania czynu karalnego w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Stopień planowania czynu karalnego	Kryminologiczno -agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno -odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Planowany	19	24,05	2	2,55	9	11,39	21	26,58	51	64,57
Nieplanowany	8	10,13	16	20,25	1	1,26	3	3,79	28	35,43
Ogółem	27	34,18	18	22,78	10	12,65	24	30,37	79	100

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy poziomem planowania czynu a rodzajem zachowania przestępczego nieletnich, w poszczególnych skupieniach. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 32.

Tabela 32

Siła związku pomiędzy stopniem planowania czynu karalnego a jego rodzajem, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	15,3	0,001	0,58	33,6
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	1,60	n.i.	n.i.	n.i.
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	2,20	n.i.	n.i.	n.i.
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	17,1	0,001	0,78	60,8
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	24,2	0,001	0,77	59,3
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	0,05	n.i.	n.i.	n.i.

df = 2

Przedstawione w tabeli 32 χ^2 wyniki wskazują, iż w badanej grupie nieletnich, istnieje istotnie statystyczna zależność pomiędzy poziomem planowania a popełnieniem określonego rodzaju przestępstwa, w skupieniach 1 i 2, 2 i 3 oraz 2 i 4. Natomiast pomiędzy pozostałymi skupieniami nie ma statystycznie istotnych różnic, w zakresie badanych zmiennych.

Wartości współczynników ϕ (tabela 32), wskazuje, iż największa siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi, występuje w skupieniach 2 i 3 ($\phi=0,78$) oraz 2 i 4 ($\phi=0,77$). Dodatkowo obliczony współczynnik determinacji określający, jaki jest udział badanej zmiennej w wyjaśnianiu wariancji wspólnej, wynosi odpowiednio: dla skupień 2 i 3 – 60,8 % oraz dla skupień 2 i 4 – 59,3%. Dane te wskazują, iż stopień planowania czynu miał bardzo istotny wpływ na rodzaj zachowania przestępczego nieletnich, należących do wymienionych powyżej skupień.

Analiza treściowa przynależności osób do poszczególnych skupień pozwala stwierdzić, iż w trzech skupieniach: 1, 3 oraz 4 znaleźli się nieletni, którzy planowali swoje działanie przestępcze. Nieletni zakwalifikowani do tychże grup, w większości zaplanowali cel działania oraz czynności, które powinny doprowadzić do jego realizacji.

Szczególną uwagę, ze względu na konstelację zmiennych uruchamiających proces motywacyjny, zwraca grupa „psychopatyczno – odwetowych”. Są to nieletni, którzy popełnili przestępstwo agresywne (udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia), planując je nie tylko, co do sprzyjających okoliczności sytuacyjnych, ale wiążąc bezpośrednio z konkretną osobą (ofiara), co do której chowali urazę (najczęściej wieloletnią) z powodu wyrządzonych im krzywd. Dane pochodzące z akt spraw oraz wywiadów z tymi nieletnimi, wskazują, iż w jednym przypadku ofiarą zemsty była matka nieletniego, w trzech przypadkach – ojciec sprawcy, w czterech przypadkach – konkubent matki nieletniego oraz w dwóch przypadkach – rówieśnicy sprawcy (w obu przypadkach kibice przeciwnej drużyny piłkarskiej). Zatem w przypadku omawianej podgrupy ważną rolę w etiologii zachowania przestępnego, o charakterze agresywnym, odegrał konflikt sprawcy z ofiarą. Agresywny czyn przestępczy, w tej grupie nieletnich, miał głównie charakter planowany, a jego intencją była chęć zemsty na ofierze.

Natomiast w skupieniu 2 („impulsywno – agresywni”) znaleźli się nieletni, których zachowania o znamionach przestępstwa, w większości były działaniami nieplanowanymi (przypadkowymi), w etiologii których, bardzo ważną rolę odegrały czynniki sytuacyjne bezpośrednio poprzedzające czyn przestępczy (*tempore criminis*). Można stwierdzić, iż –szczególnie w przypadku tej grupy nieletnich – bodźce sytuacyjne spowodowały zaburzenie samokontroli, co sprzyjało popełnieniu gwałtownych przestępstw agresywnych, tj. rozbój oraz udział w bójce (zob. tabela 6), czynności składające się na to zachowanie, sterowane były na poziomie emocjonalno – popędowym (zob. J. Gierowski, 1985, s. 51). Na podstawie dalszej analizy zmiennych, które odegrały znaczącą rolę w etiologii zachowań przestępczych w tej grupie sprawców, można stwierdzić, że dokonali oni czynów głównie przy współudziale innych (najczęściej przypadkowych) osób (zob. rozdział 8.5).

W skupieniu „buntowniczo - podejrzliwych” znaleźli się nieletni, którzy szczegółowo planowali swoje działanie, jednocześnie działając w poczuciu krzywdy (skrajnie złe warunki środowiskowe, frustracja, deprywacja potrzeb,

brak oparcia w rodzinie). Jednakże tę grupę charakteryzowało przemieszczanie rzeczywistego obiektu (najczęściej członkowie najbliższej rodziny) agresji na zastępczy, poprzez rzutowanie wrogości na otoczenie. Zatem, podejmowana przez tychże sprawców aktywność przestępczą - agresywną, jak i nieagresywną -, mogła być zarówno sposobem odreagowania kumulującego się napięcia, jak i wyuczonym sposobem zaspokajania potrzeb, głównie z chęci zysku (posiadania dóbr materialnych). Ten utrwalony (wyuczony) sposób funkcjonowania „buntowniczo – podejrzliwych”, uzależniony od pewnych utrwalonych cech osobowości można określić, jako swoisty styl życia tychże sprawców (zob. J. M. Stanik, 2007). Zmienną sytuacyjną, która odegrała dużą rolę w genezie zachowań przestępczych, która, jednocześnie, różnicuje tę grupę nieletnich od poprzednio opisywanej, jest fakt, iż większość popełnionych przez nich przestępstw została dokonana w grupie. Wyniki analizy tej zmiennej sytuacyjnej zostały przedstawione w dalszej części niniejszej pracy (zob. rozdział 8.5).

Rozstrzygnięcia te pozwalają na sformułowanie tezy, iż stopień planowania czynu miał istotny wpływ na rodzaj zachowania przestępczego badanych nieletnich.

8.4. Wpływ alkoholu na popełnienie przestępstwa w wydzielonych skupieniach

Przytaczane w literaturze przedmiotu badania nad kryminogennym wpływem alkoholu (por. Kossewski, 1977; Kołakowska-Przełomiec, 1990; Heitzman, 1996; Szymusik, 1996; Wolska 1999) wskazują na dużą jego rolę pośrednią w popełnianiu przede wszystkim przestępstw agresywnych. Zdaniem badaczy alkohol zwiększa agresywność, osłabia hamowanie i kontrolę emocji oraz krytycyzm, stając się czynnikiem „spustowym”, ułatwiającym zachowanie społeczne o charakterze agresywnym.

W tabeli 33 zaprezentowano dane dotyczące liczby nieletnich, w poszczególnych skupieniach, którzy dokonali czynu karalnego pod wpływem alkoholu.

Tabela 33

Działanie pod wpływem alkoholu w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Działanie pod wpływem alkoholu	Kryminologiczno-agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno-odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Nie	15	18,98	4	5,06	9	11,39	20	25,31	48	60,76
Tak	12	15,18	14	17,72	1	1,26	4	5,06	31	39,24
Ogółem	27	34,18	18	22,78	10	12,65	24	30,37	79	100

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy działaniem pod wpływem alkoholu a rodzajem zachowania przestępczego nieletnich, w poszczególnych skupieniach. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 34.

Tabela 34

Siła związku pomiędzy działaniem pod wpływem alkoholu a rodzajem zachowania przestępczego, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	4,90	0,05	0,33	10,8
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	3,80	0,1	0,32	10,2
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	4,40	0,1	0,29	8,6
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	12,2	0,001	0,66	43,5
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	15,9	0,001	0,61	37,9
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	0,07	n.i.	n.i.	n.i.

df = 2

Jak wynika z wartości χ^2 związek pomiędzy działaniem pod wpływem alkoholu a rodzajem zachowania przestępczego jest statystycznie istotny pomiędzy skupieniami 1 i 2, 2 i 3 oraz 2 i 4. Pomiedzy pozostałymi grupami

(skupieniami) nieletnich nie ma statystycznie istotnej różnicy, w zakresie analizowanych zmiennych.

Wartości współczynników φ , przedstawione w tabeli 34, wskazują, iż największa siła związku pomiędzy badanymi zmiennymi, występuje w skupieniach 2 i 3 ($\varphi=0,66$) oraz 2 i 4 ($\varphi=0,61$). Dodatkowo obliczony współczynnik determinacji określający, wynosi odpowiednio 43,5 % oraz 37,9%. Dane te wskazują, iż działanie pod wpływem alkoholu miało istotny wpływ na rodzaj zachowania przestępczego nieletnich.

Na podstawie analizy treściowej uzyskanych danych dotyczących przynależności nieletnich do poszczególnych skupień można stwierdzić, iż „kryminologiczno – agresywni” to grupa w niewielkim stopniu zróżnicowana pod względem badanej zmiennej, tj. wpływu alkoholu na popełnienie czynu karalnego. Wydaje się, iż upojenie alkoholowe miało tu raczej charakter przypadkowy i mogło przybierać zarówno formę, tzw. okazjonalnego spożycia alkoholu, jak też „upicia zwykłego” (por. Heitzman, 1996; Gierowski 1996, 2005;), na co wskazują dane pochodzące z akt sprawy, obrazujące niedostosowany społecznie **styl życia**, tychże nieletnich (por. rozdział IV). Toteż należy domniemywać, iż aktywność przestępcza podejmowana przez nieletnich zakwalifikowanych do tej grupy, wynikać mogła z chęci posiadania dóbr materialnych (odzieży, jedzenia, sprzętu itp.), których deficyt spowodowany był najczęściej z patologizacją środowiska rodzinnego (zob. załącznik 5, tabela 1). Wydaje się, iż alkohol w wyżej wymienionej grupie nieletnich nie pełni roli bezpośredniego (dominującego) czynnika wyzwalającego zachowanie przestępcze, jest natomiast przejawem **stylu życia**, sposobem funkcjonowania w środowisku.

Na szczególną uwagę zasługują sprawcy „impulsywno – agresywni” (skupienie 2), w którym większość nieletnich (77,8%) w chwili popełniania czynu znajdowała się pod wpływem alkoholu. Analiza powyższych danych pozwala wnioskować, iż w tejże grupie nieletnich alkohol odgrywał wyjątkowo ważną rolę i należy do zmiennych sytuacyjnych *tempore criminis*, które

bezpośrednio poprzedzały zachowanie przestępcze (por. Gierowski, 1985, 2000a, 2000b) stanowiąc czynnik bezpośrednio wyzwalający zachowania agresywne.

W grupie „psychopatyczno – odwetowych” (skupienie 3) znaleźli się nieletni, którzy także dokonali przestępstw agresywnych (art.159 k.k.), jednakże tylko jedna osoba w tej grupie znajdowała się, podczas popełniania czynu, pod wpływem alkoholu. Pomimo dużego „ciężaru kryminologicznego” (bójka lub pobicie z użyciem niebezpiecznego narzędzia), w tej grupie nieletnich alkohol nie stanowił czynnika „spustowego” zachowania agresywnego. Wydaje się zatem, iż przyczyn popełnienia przestępstwa w tej grupie nieletnich należy poszukiwać wśród innych zmiennych ogólnego tła motywacyjnego, np. stopnia zaplanowania czynu (zob. rozdział 8.3), czy też silniej związanych z osobowością nieletniego sprawcy (zob. rozdział 7.1).

W skupieniu 4 („buntowniczo - podejrzliwi”) znaleźli się nieletni, którzy w większości (83%) popełnili przestępstwa nie będąc pod wpływem alkoholu. Biorąc pod uwagę fakt, iż nieletni ci w większości dokonali czynów karalnych działając w grupie (zob; tabela 35), wydaje się, iż to właśnie ten czynnik, a nie wpływ alkoholu, stał się wyzwalającym zachowania przestępcze.

Toteż, celowym wydaje się (por. Domachowski, 1981; Gierowski, 1985) rozpatrywanie etiologii oraz motywacji tychże czynów w odniesieniu do procesów grupowych, co uczyniono w dalszej części pracy.

8.5. Sposób popełniania przestępstwa przez nieletnich (indywidualne *versus* grupowo) w poszczególnych skupieniach

W odniesieniu do nieletniego sprawcy przestępstwa, na szczególną uwagę zasługują te z czynników, które związane są z popełnieniem zarzucanego mu czynu w grupie lub indywidualnie (por. rozdział V). W przypadku, gdy analizowany czyn przestępczy, popełniony został „w grupie” lub „pod jej wpływem” (zob. Domachowski, 1981; Gierowski, 1985), uwzględniono, nie tylko indywidualną analizę procesów motywacyjnych, ale także podjęto próbę opisu mechanizmów, które związane były z funkcjonowaniem w asocjalnych grupach podkulturowych (zob. Jędrzejewski, 1999; Filipiak, 1999). Podjęcie

aktywności w tego rodzaju grupie jest generatorem większości przestępstw nieletnich (zob. Stanik, 2007).

W tabeli 35 przedstawiono dane dotyczące sposobu popełnienia przestępstwa (indywidualnie *versus* grupowo), w wyróżnionych skupieniach.

Tabela 35

Sposób popełnienia czynu indywiduallynie *versus* grupowo
w wyodrębnionych skupieniach.

Nazwa skupienia Sposób popełnienia czynu karalnego	Kryminologiczno - agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno- odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi		Σ	%
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Indywidualnie	26	32,92	5	6,32	3	3,79	2	2,52	36	45,55
Grupowo	1	1,26	13	16,46	7	8,86	22	27,85	43	54,45
Ogółem	27	34,18	18	22,78	10	12,65	24	30,37	79	100

W toku dalszej, szczegółowej analizy zebranych wyników badań, otrzymano wartości ϕ , które wskazały na siłę związków pomiędzy sposobem popełnienia czynu karalnego (indywidualnie *versus* grupowo) a rodzajem zachowania przestępczego nieletnich, w poszczególnych skupieniach. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 36.

Tabela 36

Siła związku pomiędzy sposobem popełnienia przestępstwa a jego rodzajem, w wyróżnionych skupieniach.

Lp.	Porównywane skupienia	χ^2	p	ϕ	%V
1.	Skupienie1 – Skupienie 2	23,6	0,001	0,72	52,4
2.	Skupienie1 – Skupienie 3	18,4	0,001	0,70	49,7
3.	Skupienie1 – Skupienie 4	39,9	0,001	0,88	77,4
4.	Skupienie2 – Skupienie 3	0,01	n.i.	n.i.	n.i.
5.	Skupienie2 – Skupienie 4	2,80	n.i.	n.i.	n.i.
6.	Skupienie3 – Skupienie 4	2,50	n.i.	n.i.	n.i.

df = 2

Jak wynika z wartości χ^2 związek pomiędzy sposobem popełnienia czynu a rodzajem zachowania przestępczego jest statystycznie istotny pomiędzy skupieniami 1 i 2, 1 i 3 oraz 1 i 4. Pomiedzy pozostałymi grupami (skupieniami) nieletnich nie ma statystycznie istotnej różnicy, w zakresie analizowanych zmiennych.

Wartości współczynników ϕ (tabela 36), wskazują na siłę związku pomiędzy badanymi zmiennymi, w wyróżnionych skupieniach. I tak, dla skupień 1 i 2 - $\phi=0,72$, 1 i 3 - $\phi=0,70$ oraz 1 i 4 ($\phi=0,88$). Dodatkowo obliczony współczynnik determinacji określający, jaki jest udział badanej zmiennej w wyjaśnianiu wariacji wspólnej, wynosi odpowiednio: dla skupień 1 i 2 – 52,4%; dla skupień 1 i 3 – 49,7 % oraz dla skupień 1 i 4 – 77,4 %.

Rozstrzygnięcia te pozwalają stwierdzić, iż czas sposób popełnienia przestępstwa (indywidualnie *versus* grupowo) był istotną zmienną determinującą rodzaj zachowania przestępczego nieletnich, należących do wymienionych powyżej skupień.

W skupieniu „kryminologiczno - agresywnych” znaleźli się nieletni, którzy popełnili przestępstwa indywidualnie. Natomiast do pozostałych skupień zakwalifikowano nieletnich, którzy, w zdecydowanej większości, dokonali czynów działając w grupie.

W celu porównania skupień: 2, 3 i 4, pod względem nasilenia społeczno – psychologicznych mechanizmów grupowych oraz odpowiedzi na pytanie: czy badani nieletni funkcjonowali w grupie przestępczej, przeprowadzono dalsze analizy statystyczne.

Dane pozwalające na określenie poziomu aktywności i identyfikacji nieletniego z grupą przestępczą uzyskano na podstawie *Skali Funkcjonowania Nieletniego w Podkulturze Przestępczej*. Skala ta pozwoliła na charakterystykę poszczególnych skupień pod względem takich cech, jak:

- akceptacja wartości grupy przestępczej,
- uczestniczenie w interakcjach stanowiących o strukturze grupy przestępczej,
- zaangażowanie w realizację grupowego celu o znamionach czynu karalnego.

Narzędzie to pozwoliło także na ocenę siły nacisku, jaki nieletni odczuwał ze strony grupy, co dało podstawę do odpowiedzi na pytanie: czy nieletni, w określonym skupieniu, popełnili przestępstwo „w grupie”, „pod wpływem grupy”, czy też „w obecności innych osób” (zob. Domachowski, 1981). Uzyskane wyniki średnie w skupieniach, do których zakwalifikowano nieletnich popełniających czyny grupowo, przedstawia tabela 37

Tabela 37

Wyniki średnie w zakresie wyróżnionych procesów grupowych, uzyskane przez nieletnich w poszczególnych skupieniach.

Zmienna	Nazwa skupienia					
	Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno - odwetowi		Buntowniczo - podejrzliwi	
	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s	$\bar{X}$	s
Wartości grupowe	20,54	6,15	21,05	5,24	23,00	4,65
Interakcje w grupie	44,62	9,29	43,29	9,07	43,45	7,02
Cel grupowy	28,15	6,63	31,29	6,68	33,95	9,16
Nacisk ze strony grupy	34,38	8,79	34,71	10,24	39,73	10,49

Zaprezentowane w tabeli 37 wyniki, pozwalają stwierdzić, iż nieletni „impulsywno – agresywni” oraz „psychopatyczno – odwetowi” w mniejszym stopniu, w porównaniu z buntowniczo – podejrzliwymi, akceptują wartości preferowane przez grupy przestępcze, wraz z którymi dokonywali czynów karalnych.

Zaprezentowane powyżej wyniki pozwalają stwierdzić także, iż nieletni należący do poszczególnych skupień, w umiarkowanym stopniu (5 – 6 sten) angażowali się w interakcje grupowe (stanowiące o jej strukturze), a zatem nie identyfikowali się w pełni z grupą przestępczą, przy współudziale której dokonali czynu karalnego (zob. także Mika, 1984).

Nieletni należący do skupienia „buntowniczo – podejrzliwych” charakteryzują się nieco wyższym (w porównaniu z pozostałymi) stopniem identyfikacji z grupą przestępczą. Nieletni znajdujący się w tym skupieniu w większości dokonali czynów karalnych grupowo (zob. tabela 35), planując (zob. tabela 31) i wielokrotnie popełniając podobne rodzaje przestępstw (rozboje oraz kradzieże z włamaniem, zob. tabele 5 i 29). Na podstawie tychże danych można przypuszczać, iż sprawcy ci byli członkami grup podkulturowych o jasno określonym celu działania (popełnianie przestępstw dla osiągnięcia korzyści, głównie materialnych) oraz strukturze opartej na wewnętrznej hierarchii, w której „buntowniczo – podejrzliwi” mieli stałe, jasno określone miejsce, a także pełnili konkretne funkcje (zadania). Toteż stałe podejmowanie aktywności przestępczej oraz stopniowe „wrastanie” w środowisko dewiacyjnych grup podkulturowych, mogło mieć wpływ na osiągnięcie przez tych nieletnich, nieco wyższych wyników w SFNP, wskazujących na stopień identyfikacji z grupami przestępczymi.

Wydaje się, iż powyższe wyniki, dają podstawę do potwierdzenia, w odniesieniu do badanej grupy nieletnich, konkluzji J. Gierowskiego (2000, s. 727), iż konkretne przestępstwo może być motywowane w sposób sprzeczny z deklarowanymi (manifestowanymi) przez człowieka wartościami lub (i) przekonaniami. Zachowanie o znamionach przestępstwa może wówczas wynikać z silnej presji czynników sytuacyjnych, czego potwierdzeniem może być fakt

popelnienia czynu w grupie, ze szczególnym uwzględnieniem efektu facylitacji oraz mechanizmów mających wpływ na ujednolicenie zachowań współdziałających osób (zob. rozdział 4.3).

Zaprezentowane w tabeli.... dane wskazują także, iż w realizację celu grupowego największym stopniu angażowali się nieletni, znajdujący się w skupieniu „psychopatyczno – odwetowych”, natomiast największy nacisk ze strony członków grupy przestępczej odczuwali sprawcy „buntowniczo – podejrzliwi”.

W celu porównania wyróżnionych skupień (2, 3 i 4), pod względem wyżej wymienionych mechanizmów grupowych, dokonano analizy statystycznej z wykorzystaniem jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA

Uzyskane wyniki przez nieletnich, w zakresie stopnia akceptacji **wartości** preferowanych przez grupy przestępcze, przedstawia tabela 38.

Tabela 38

Istotność różnic, w zakresie stopnia akceptacji wartości preferowanych przez grupy przestępcze, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Akceptacja wartości grupowych	Między grupami	13,11	2	6,55	0,10	,905

Wyniki porównań pod względem stopnia akceptacji wartości preferowanych przez grupy przestępcze, wskazują, że nie ma istotnych statystycznie różnic pod względem badanej zmiennej, pomiędzy wydzielonymi skupieniami.

Kolejny etap analizy statystycznej obejmował porównanie wyróżnionych skupień, pod względem stopnia zaangażowania się badanych nieletnich w interakcje grupy przestępczej. Uzyskane wyniki zostały zaprezentowane w tabeli 39.

Tabela 39

Istotność różnic, w zakresie stopnia zaangażowania się badanych nieletnich, w interakcje grupowe.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Zaangażowanie się w interakcje grupowe	Między grupami	28,88	2	14,44	0,48	,619

Uzyskane wyniki porównań pod względem stopnia zaangażowania się badanych nieletnich w interakcje grupy przestępczej wykazały, że nie ma istotnych statystycznie różnic pod względem badanej zmiennej, pomiędzy wydzielonymi skupieniami.

Kolejny etap analizy statystycznej obejmował porównanie wyróżnionych skupień, pod względem stopnia zaangażowania się badanych nieletnich w realizację **celu** grupowego. Uzyskane wyniki przedstawia tabela 40.

Tabela 40

Istotność różnic, w zakresie stopnia zaangażowania się w realizację celu grupy przestępczej, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Zaangażowanie w realizację celu grupy	Między grupami	276,49	2	138,24	3,19	,050*

* $p < 0,05$

Jak wynika z danych zaprezentowanych w tabeli 40, istnieją istotne statystycznie różnice ($p < 0,05$), w zakresie stopnia zaangażowania się w realizację celu grupy przestępczej, pomiędzy sprawcami należącymi do poszczególnych skupień.

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań wielokrotnych (z wykorzystaniem testu Tukey'a HSD) pomiędzy skupieniami, w zakresie stopnia zaangażowania się w realizację celu grupy przestępczej, co pozwoliło na wskazanie i scharakteryzowanie skupień, - pomiędzy którymi wystąpiły istotne statystycznie różnice – w zakresie badanej zmiennej. Uzyskane wyniki przedstawia tabela 41

Tabela 41

Różnice w zakresie stopnia zaangażowania się w realizację celu grupy przestępczej pomiędzy wyróżnionymi skupieniami (Test Tukey'a HSD).

Grupy nieletnich wg analizy skupień	$\bar{X}$	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Impulsywno - agresywni	28,15	- 3,14	3,79	,041*
Psychopatyczno - odwetowi	31,29			
Impulsywno - agresywni	28,15	- 5,80	2,83	,034*
Buntowniczo - podejrzliwi	33,95			
Psychopatyczno - odwetowi	31,29	- 2,66	3,51	,049*
Buntowniczo - podejrzliwi	33,95			

* $p < 0,05$

Uzyskane wyniki, wykazują istotne statystycznie różnice ($p < 0,05$) w zakresie zaangażowania się nieletnich w realizację celu grupowego (przestępstwa), występują pomiędzy wszystkimi porównywanymi grupami nieletnich.

Jak już wcześniej podkreślano, cel grupowy (w grupie podkulturowej: przestępstwo) stanowi dla każdego członka grupy określoną wartość. Realizacja celu mobilizuje członków grupy do podejmowanie określonych czynności, dzięki którym cel zostaje osiągnięty (zob. Mika, 1984). Należy jednak podkreślić,

iz literatura przedmiotu (zob. Erwin, 1993) wskazuje na sytuacje społeczne, w których pojawia się presja (jawne lub ukryta) – nacisk – ze strony grupy (także dewiacyjnej), na podjęcie zachowań (np. prowadzących do realizacji celu grupowego), które mogą nie odpowiadać danej osobie. Wydaje się zatem, iż nieletni, który popełnił czyn karalny grupowo, mógł odczuwać przymus podjęcia określonej aktywności, narzucony mu przez tę grupę.

Wyniki porównań pod względem odczuwania **nacisku** (przymusu) przez nieletnich ze strony grupy przestępczej, w wydzielonych skupieniach przedstawia tabela 42.

Tabela 42

Istotność różnic, w zakresie stopnia odczuwania nacisku ze strony grupy przestępczej, pomiędzy wyróżnionymi skupieniami.

Zmienna		Suma kwadratów	df	Średni kwadrat	F	p
Nacisk ze strony grupy	Między grupami	547,70	2	273,85	2,75	,046*

* $p < 0,05$

Jak wynika z danych zaprezentowanych w tabeli 42, istnieją istotne statystycznie różnice ($p < 0,05$), w zakresie stopnia odczuwania przez nieletnich nacisku ze strony grupy przestępczej, pomiędzy sprawcami należącymi do poszczególnych skupień.

Kolejnym etapem analizy statystycznej było dokonanie porównań wielokrotnych (z wykorzystaniem testu Tukey’a HSD) pomiędzy skupieniami, w zakresie badanej zmiennej. Uzyskane wyniki przedstawia tabela 43

Tabela 43

Istotność różnic w zakresie odczuwania nacisku nieletnich, ze strony grupy przestępczej, w wyróżnionych skupieniach. (Test Tukey'a HSD).

Grupy nieletnich wg analizy skupień	$\bar{X}$	Różnica średnich	Błąd standardowy	p
Impulsywno - agresywni	34,38	- 0,33	4,67	n.i.
Psychopatyczno - odwetowi	34,71			
Impulsywno - agresywni	34,38	- 5,35	3,49	,034*
Buntowniczo - podejrzliwi	39,73			
Psychopatyczno - odwetowi	34,71	- 5,02	2,32	,036*
Buntowniczo - podejrzliwi	39,73			

*p<0,05

Uzyskane wyniki wskazują na istnienie istotnych statystycznie różnic ($p<0,05$) w zakresie odczuwania przez nieletnich nacisku ze strony innych członków grupy, pomiędzy: impulsywno – agresywnymi oraz buntowniczo – podejrzliwymi, a także pomiędzy psychopatyczno – odwetowymi oraz buntowniczo – podejrzliwymi.

Analiza wyników pozwala wnioskować, iż największy nacisk ze strony grupy odczuwali nieletni znajdujący się w skupieniu „buntowniczo – podejrzliwych”. Nawiązując do, przedstawionej już wcześniej, koncepcji Erwin'a (1993) można stwierdzić, iż „buntowniczo – podejrzliwi”, podejmując aktywność przestępczą (realizując cel grupowy o znamionach czynu karalnego), mogli odczuwać presję (nacisk) ze strony grupy. Postrzeganie oddziaływań grupy, jako nacisku było, jak się wydaje, uwarunkowane cechami osobowości tychże nieletnich (zob. tabela 4). Demonstracyjne zachowania podkreślające

wrogie, nieufne i destrukcyjne nastawienie do nakazów, norm społecznych, autorytetów i władzy są charakterystyczne dla stylu funkcjonowania sprawców „buntowniczo – podejrzliwych”. Zatem dla nieletnich znajdujących się w tym skupieniu, popełnienie przestępstwa „w grupie”, nie było jednoznaczne z akceptacją standardów grupy i pełną identyfikacją z grupą.

Przedstawione powyżej wyniki analiz statystycznych oraz omawiane szczegółowo, we wcześniejszych rozdziałach niniejszej pracy, zagadnienia wpływu innych osób (lub grupy) na zachowanie jednostki (zob. Matusiewicz, 1974; Domachowski, 1981), a także dane pochodzące z akt spraw poszczególnych nieletnich, pozwoliły na dokonanie charakterystyki nieletnich zakwalifikowanych do wyróżnionych skupień, pod względem zaangażowania się (identyfikowania) w aktywność grupy przestępczej.

I tak, w skupieniu „impulsywno – agresywnych” znaleźli się nieletni (16,46%), którzy popełnili przestępstwo w obecności innych, przypadkowych osób (niestanowiących „zwartej” grupy w rozumieniu psychologii społecznej). Nieletni ci popełnili czyn jednorazowo (zob. tabela 29), bez wcześniejszego zaplanowania go (zob. tabela 31). Można zatem domniemywać, iż w przypadku tychże nieletnich, obecność innych osób spowodowała pojawienie się specyficznych relacji interpersonalnych, pomiędzy nimi, o znamionach przychylności i aprobaty, co do podjętej aktywności nieletnich. Wydaje się, iż stały się one czynnikiem sytuacyjnym (*in tempore criminis*) ułatwiającym popełnienie czynu. Wniosek ten może stanowić potwierdzenie koncepcji Cz. Matusiewicza (1974; s. 13), wyjaśniającej zjawisko facylitacji społecznej (zob. rozdział IV), która, zgodnie z konkluzją autora, likwiduje wiele oporów, a jednocześnie może uruchamiać motyw rywalizacji. Ponadto, jak już wcześniej sygnalizowano (op. cit.), obecność innych osób jest czynnikiem ułatwiającym wykonanie czynności dobrze utrwalonej (tzw. efekt audytorium). Zaprezentowane powyżej dane oraz jakościowa analiza indywidualnych historii życia nieletnich (zob. Gierowski, 1985) zakwalifikowanych do skupienia 2, pozwalają na potwierdzenie, iż u większości nieletnich agresywny sposób

działania był dobrze opanowanym sposobem aktywności, utrwalonym poprzez niekorzystne warunki środowiskowe (zob. załącznik 5, tabela 1).

W skupieniu 3 („psychopatyczno – odwetowych”) znaleźli się nieletni, którzy dość mocno byli zaangażowani w realizację celu grupowego, którym było popełnienie przestępstw głównie agresywnych (zob. tabela 5). W przypadku tej grupy nieletnich, zwraca uwagę fakt, iż działania, które w konsekwencji doprowadziły do osiągnięcia celu (czynu karalnego) były w większości zaplanowane (zob. tabela 31), ale popełnione jednorazowo (zob. tabela 29). Toteż wydaje się, iż nieletni, którzy znaleźli się w tym skupieniu dokonali przestępstwa przy współudziale innych osób, które nie tworzyły zwartej grupy przestępczej, tzw. gangu, czy szajki, a jedynie współdziałały podczas czynu pomagając głównemu sprawcy. Analiza danych pochodzących z akt spraw tychże nieletnich daje także podstawę do stwierdzenia, iż dobór osób współdziałających, w większości, nie był przypadkowy. Niemniej jednak współsprawcy przestępstwa odczuwali dość duży nacisk ze strony głównego sprawcy, na co wskazują wyniki uzyskane w SFNP ($\bar{X}=61$) oraz dane pochodzące z wywiadów z nieletnimi. Można zatem domniemywać, iż przestępstwa popełnione przez tychże nieletnich, mogły zostać dokonane „pod wpływem grupy” (zob. Matuszewicz, 1974; Domachowski, 1981).

Natomiast nieletni, którzy znaleźli się w skupieniu „buntowniczo – podejrzliwych” to osoby bardzo mocno zaangażowane w realizację grupowego celu, którym było dokonanie przestępstwa (głównie z art. 279 k.k. oraz 280 k.k.). Na uwagę zasługuje także fakt, iż przestępstwa były popełniane wielokrotnie (zob. tabela 29), a działania zmierzające do ich realizacji były planowane (zob. tabela 31). Toteż można domniemywać, iż cele grupowe realizowane przez nieletnich znajdujących się w tym skupieniu, przybierały charakter pewnych standardów, które wchodziły w skład skryptów (zob. rozdział I), czyli częstej sekwencji działań tworzących określony styl życia członków grupy przestępczej (zob. Stanik, 2007). Zaprezentowane powyżej dane oraz analiza danych z akt spraw i wywiadów z nieletnimi, pozwalają wnioskować, iż opisywane skupienie to nieletni działający w zorganizowanych grupach przestępczych

(szajkach, gangach). Grupy te posiadają swoistą strukturę, zoperacjonalizowany cel, którym jest asocjalne działanie o znamionach przestępstwa, a także stosują wobec swoich członków nacisk, by dostosowali się do norm i standardów grupy (zob. rozdział IV).

Ponieważ moje zainteresowania badawcze – w związku z postawionymi pytaniami - koncentrowały się na analizie związku pomiędzy zmiennymi osobowościowymi nieletnich a ich uczestnictwem w grupie przestępczej, dokonałam dodatkowo analizy statystycznej (z zastosowaniem testu t–Studenta), pod względem zmiennych osobowościowych, nieletnich, którzy dokonali czynu indywidualnie *versus* grupowo (zob. załącznik 5, tabela 5). Porównanie to pozwoliło udzielić odpowiedzi na pytanie badawcze: czy istnieje związek pomiędzy zmiennymi osobowościowymi nieletnich popełniających przestępstwa indywidualnie a nieletnich popełniających przestępstwa grupowo, a także wyróżnić te cechy osobowości, które predestynowały badanych nieletnich, do udziału w podkulturze przestępczej.

Jak wynika z uzyskanych danych nieletni, którzy popełnili czyn karalny indywidualnie różnią się istotnie statystycznie ($p < 0,001$), od nieletnich popełniających przestępstwa grupowo, jedynie w zakresie stylu funkcjonowania wycofująco – masochistycznego (SUI – skala V) oraz współzawodnicząco – narcystycznego (SUI – skala VIII).

Nieletni działający w grupie wykazują silniejszą ($\bar{X} = 8,14$) tendencję, w porównaniu z nieletnimi popełniającymi czyny indywidualnie ($\bar{X} = 5,05$), do zachowań uległych, przy czym ich uległość ma wyraźny podtekst wrogości wobec siebie i innych. Komponent wrogości w stosunku do siebie i innych towarzyszy także stylowi współzawodnicząco – narcystycznemu, który, istotnie statystycznie, różnicuje badane grupy nieletnich. Styl ten dominuje wśród nieletnich dokonujących czynów karalnych w grupie przestępczej ($\bar{X} = 7,07$), co oznacza, iż nieletni ci akcentują swoje górowanie nad innymi (dominację), szczególnie jednakże poprzez dewaluację wartości drugiej osoby, która postrzegana jest jako konkurująca o wysoki status w relacjach społecznych (zob. J. M. Stanik, 1994).

Dane te wskazują także, iż pomiędzy badanymi grupami nieletnich istnieje istotna statystycznie różnica ($p < 0,05$), w zakresie poziomu samooceny (samoakceptacji; SUI - skala IX). Nieletni dokonujący przestępstw indywidualnie charakteryzują się wyższym poziomem samooceny ($\bar{X} = 4,38$) niż nieletni, którzy popełnili przestępstwa w grupie ($\bar{X} = 5,67$). Można zatem przypuszczać, iż w przypadku nieletnich, którzy podjęcie aktywności o charakterze przestępstwa, wraz z członkami grupy, mogło mieć charakter kompensacyjny (wzrost stopnia samozadowolenia oraz poczucie własnej skuteczności).

Rozdział IX

RODZAJE ORAZ NASILENIE MOTYWÓW DOMINUJĄCYCH (GŁÓWNYCH) W WYRÓŻNIONYCH GRUPACH (SKUPIENIACH) NIELETNICH

Ostatnim etapem analizy statystycznej było ustalenie rodzaju oraz nasilenia motywu dominującego oraz motywów współwystępujących zachowania przestępczego w wyróżnionych skupieniach. Nazwy motywów wyodrębniono na podstawie analizy literatury przedmiotu (por. Grcar, Jaśkiewicz, 1971; Gierowski, 1989, 2000; Majchrzyk, 2001; Stanik, 2005).

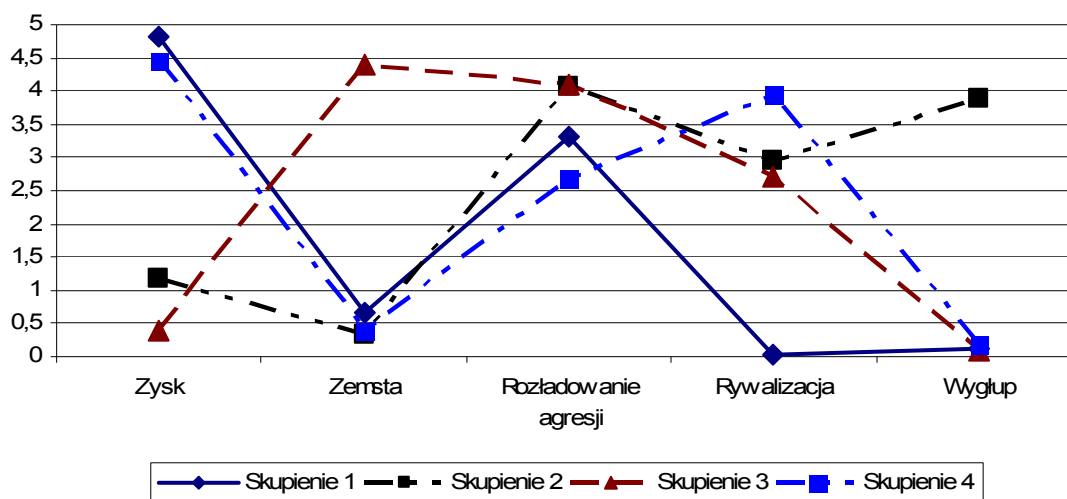
Motywy przestępstwa zostały ustalone w oparciu o ocenę sędziów kompetentnych ($W\text{--}Kendalla = 0,773$). Analizując motywy czynów nieletnich, sędziowie opierali się na materiale z akt sądowych (rodzaj czynu karalnego) oraz danych z wywiadów, a także na wynikach uzyskanych z zastosowanych testów psychologicznych (zmienne osobowościowe). Nasilenie motywów przestępstwa badanych nieletnich, ustalono posługując się 5 – stopniową skalą Likerta (zob. rozdział 5.4), co pozwoliło na wyodrębnienie typowych układów motywów, a także wyróżnienie spośród nich, motywów dominujących (głównych) oraz współwystępujących (towarzyszących).

Nasilenie motywów głównych (dominujących) oraz współwystępujących w poszczególnych skupieniach przedstawiono w tabeli 44 oraz – sposób graficzny – na rysunku 15.

Tabela 44

Średnie wyniki nasilenia motywów dominujących w czterech grupach wiekowych wyróżnionych za pomocą analizy skupień, metodą k-średnich

Motyw główny	Skupienie			
	Kryminologiczno - agresywni	Impulsywno - agresywni	Psychopatycznie - odwetowi	Buntowniczo - podejrzliwi
Zysk	4,81	1,17	0,40	4,46
Zemsta	0,67	0,33	4,40	0,38
Rozładowanie agresji	3,30	4,06	4,10	2,67
Rywalizacja	0,04	2,94	2,70	3,96
Wygłup	0,11	3,89	0,10	0,17

Rysunek 15 Graficzne przedstawienie średnich wyników w zakresie nasilenia motywów dominujących w czterech grupach wiekowych wyróżnionych przy użyciu analizy skupień.

Na podstawie analizy treściowej uzyskanych wyników można powiedzieć, że dla każdej z wyróżnionych podgrup istnieje określony, tworzący konstelację, układ współwystępujących motywów, który można scharakteryzować w badanej grupie nieletnich w następujący sposób:

- „Kryminologiczno – agresywni” (skupienie 1) – w grupie tej znaleźli się nieletni, u których dominującym motywem działania (czynu karalnego) była **chęć zysku**, przy jednoczesnym wysokim nasileniu motywu współwystępującego, jakim była **chęć rozładowanie agresji**. Natomiast nasilenie pozostałych motywów znajduje się, w tejże grupie, na niskim (chęć zemsty; wygłup) lub bardzo niskim (rywalizacja) poziomie.

- „Impulsywno – agresywni” (skupienie 2) – dominującym motywem do popełnienia przestępstwa u nieletnich zaklasyfikowani do tej grupy była **chęć rozładowania agresji**. Wysokie nasilenie osiągnął jednocześnie motyw chęci doznania tzw. mocnych wrażeń, czyli wygłup. Średnie nasilenie osiągnął motyw rywalizacji, natomiast niskie i bardzo niskie – motywy chęci zysku oraz zemsty.

- „Psychopatyczno – odwetowi” (skupienie 3) – w grupie tej znaleźli się nieletni, u których dominującym motywem popełnienia przestępstwa była **chęć zemsty**. Jednocześnie motywem współwystępującym, którego nasilenie osiągnęło bardzo wysoki poziom była **chęć rozładowania agresji**. Natomiast motyw rywalizacji (chęć zaimponowania innym) osiągnął średnie nasilenie, a zysk i wygłup – bardzo niskie.

- „Buntowniczo – podejrzliwi” (skupienie 4) – to nieletni, u których dominującym motywem do popełnienia czynu karalnego była **rywalizacja**, przy jednoczesnym bardzo wysokim nasileniu motywu zysku. Natomiast **chęć rozładowania agresji** osiągnęła w tej grupie nieletnich średnie nasilenie, a **chęć zemsty** oraz **wygłup** – bardzo niskie.

Przedstawione powyżej dane wskazują na to, że grupy nieletnich sprawców wydzielone w analizie skupień różnią się treścią i charakterem motywów dominujących, natomiast w nieco mniejszym stopniu pozostałymi, współwystępującymi motywami. Toteż szczególnego znaczenia nabierają także inne zmienne (osobowościowe oraz sytuacyjne), które są ściśle związane

z motywacją, przez co pozwalają na dokonanie analizy procesu motywacyjnego poszczególnych rodzajów przestępstw.

Zmienne osobowościowe i sytuacyjne różnicujące badanych nieletnich (zob. rozdziały VII oraz VIII), motyw główny czynu (tabela 44) oraz rodzaje popełnionych przestępstw (zob. tabela 5) pozwoliły scharakteryzować, wyróżnione skupienia nieletnich, w następujący sposób:

Agresywno – łekowi (skupienie 1) to nieletni, którzy popełniali przestępstwa nieagresywne (z art. 278 k.k.- kradzież oraz 279 k.k.- kradzież z włamaniem), głównie z motywu chęci zysku. Nieletni ci dokonywali kradzieży wielokrotnie, szczegółowo planując czyn, co stanowiło zarówno o dużej sile (natężeniu), z jaką motyw ten kontrolował zachowanie przestępcze, jak i celowości (ukierunkowaniu) działań, które miały służyć realizacji celu, jakim było popełnienie kradzieży. Nieletnich tych można nazwać „notorycznymi złodziejami”. Czyny sprawców omawianej grupy miały najczęściej charakter agresji instrumentalnej (przy jednocześnie wysokim ogólnym nasileniu agresywności), ale pozostawały w bezpośrednim przyczynowym związku z głęboko zaburzonym procesem socjalizacji oraz uwikłaniem w wiktymologiczne związki w środowisku opiekuńczo – wychowawczym. Wydaje się, iż w tej grupie nieletnich sprawców popełnianie określonych rodzajów przestępstw, których dominującym motywem była chęć zysku (przy motywie współwystępującym: chęć rozładowania agresji), determinowane było głównie przez czynniki sytuacyjne – ciągłe, tj. patologizację środowiska opiekuńczo – wychowawczego. Wadliwa socjalizacja, warunkowała wczesną demoralizację oraz utrwalenie się asocjalnego stylu życia tychże nieletnich, a także miała wpływ na nieprawidłowe ukierunkowanie rozwoju osobowości, toteż notoryczni złodzieje wielokrotnie powracali do podobnych schematów postępowania i kryminogennych sytuacji.

Impulsywno - agresywni (skupienie 2) to grupa przypadkowych napastników, którzy popełnili czyny agresywne (z art. 158 k.k. – udział w bójce lub pobiciu, z art. 280 k.k. – dokonanie rozboju). Motywami dominującymi tych czynów były: chęć rozładowania agresji oraz wygłup.

Przestępstwa popełnione przez przypadkowych napastników były najczęściej nieplanowane, miały charakter jednorazowego działania, determinowanego głównie nagle ujawniającymi się okolicznościami zewnętrznymi (*tempore criminis*). Dokonane czyny agresywne były w większości popełniane w obecności innych osób, toteż wydaje się, iż można tu mówić o tzw. efekcie audytorium (por. Matuszewicz, 1974), czyli sytuacji, która dzięki obecności innych osób była czynnikiem ułatwiającym popełnienie przestępstwa. Nie ulega również wątpliwości, iż czynnikiem „spustowym”, uruchamiającym zachowanie o znamionach czynu przestępczego, był wpływ alkoholu, który stanowił czynnik wyzwalający działanie przestępcze - agresywne oraz niewątpliwie miał wpływ na ukształtowanie się motywu tegoż zachowania. Wydaje się, że determinującymi bezpośrednio czyny agresywne popełnione przez tychże nieletnich, były czynniki sytuacyjne *tempore criminis* (sytuacja nagła).

Sprawców tych charakteryzuje niski poziom kontroli emocjonalnej, a zatem mogą oni mieć trudności w kontrolowaniu przejawów własnej agresywności oraz panowaniu nad agresywnymi impulsami. Ponadto ich zachowania agresywne (przestępcze) zawierają wyraźny komponent emocjonalny (impulsywnie reagują na bodźce sytuacyjne, nawet o niewielkim natężeniu). Opisywaną grupę sprawców można określić, jako przypadkowi napastnicy, których charakteryzuje podatność na wpływ różnorodnych czynników sytuacyjnych ukierunkowujących zachowanie agresywne (przestępcze) oraz jego motywację.

Psychopatyczno - odwetowi (skupienie 3) to sprawcy planujący odwet, którzy popełnili przestępstwo o charakterze a g r e s y w n y m, tj. udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego narzędzia (art. 159 k.k.). W grupie planujących odwet wiodącym motywem była chęć zemsty, która najczęściej współwystępowała z motywem emocjonalno – afektywnym (rozładowanie agresji). Nieletni szczegółowo, „zimno” planowali kolejne czynności, które miały doprowadzić do określonego celu. Popołnienie przestępstwa ściśle związane było z intencją wyrządzenia krzywdy osobie, która w ich odczuciu,

wywołała u nich poczucie krzywdy i urazy. Analizując genezę popełnionych przez tychże nieletnich czynów agresywnych (art. 159 k.k.) można stwierdzić, że w przypadku tej grupy sprawców bardzo ważną rolę odegrały zmienne sytuacyjne, mające charakter ciągłego i narastającego konfliktu sprawcy z ofiarą.

Planujący odwet to nieletni, którzy charakteryzują się wysokim poziomem psychotyzmu i neurotyzmu, ekstrawertywną osobowością oraz wysokim nasileniem lęku-cechy. Są osobami skłonnyymi do intensywnego przeżywania negatywnych uczuć wobec innych osób (silnym poczuciu krzywdy), a jednocześnie nie potrafią odreagować, w satysfakcjonujący dla siebie - zgodny z normami moralnymi i etycznymi - sposób, kumulujących się napięć. W tej grupie nieletnich także wysokie natężenie skłonności do działań odwetowych, jako wymiaru agresywności, stało się jednym z istotnych, osobowościowych mechanizmów uruchamiających motywację do popełnienia określonego rodzaju przestępstwa.

Buntowniczo - podejrzliwi (skupienie 4) to sprawcy działający głównie w grupie, którzy popełnili zarówno czyny agresywne (art. 280 k.k. – rozbój), jak i nieagresywne (279 k.k. – kradzież z włamaniem). Nieletni ci planowali swoje działania oraz wielokrotnie popełniali określone rodzaje czynów. Dominującymi motywami zachowań przestępczych były: chęć zysku oraz rywalizacja. Sprawcy należący do tej grupy dokonywali czynów grupowo, funkcjonując w grupach przestępczych, tzw. szajkach, pełniąc w nich określone role oraz realizując zadania składające się na cel grupowy, czyli dokonanie przestępstwa. Wydaje się, iż funkcjonowanie tych sprawców „w grupie” przestępczej może być dla nich formą kompensacji niezaspokojonych, na skutek wadliwych warunków opiekuńczo – wychowawczych potrzeb psychologicznych (np. poczucia bezpieczeństwa, przynależności). Zwraca uwagę jednak fakt, iż u wielu nieletnich należących tego skupienia występuje wysokie odczucie nacisku ze strony członków grupy, co powoduje narastanie wrogości wobec otoczenia oraz wobec siebie (por. Róžańska – Kowal, 2000). Należy zwrócić uwagę, iż nieletnich tych charakteryzuje wysoki poziom agresywności ogólnej, a zachowania agresywne przybierają najczęściej postać agresji przemieszczonej.

Niewątpliwie jednym z najsilniejszych mechanizmów uruchamiających proces motywacyjny zachowań przestępczych nieletnich należących do tego skupienia jest realizacja celu grupy (motywacja grupowa). Wydaje się jednak, iż istotną rolę motywacyjną odgrywają także indywidualne czynniki osobowościowe, determinujące zachowania z motywu rywalizacji (motywacja indywidualna).

Rozdział X

DYSKUSJA WYNIKÓW I WNIOSKI

Prezentowana praca zawiera opis i wyniki badań, w których uczestniczyło 79 nieletnich chłopców przebywających w Zakładach Poprawczych, a umieszczonych tam na podstawie prawomocnego wyroku sądu rodzinnego, według przepisów Ustawy o Postępowaniu w Sprawach Nieletnich. Kryterium doboru do grupy badawczej był rodzaj popełnionego, przez nieletniego czynu karalnego (czyny agresywne *versus* nieagresywne). Wszyscy nieletni zostali przebadani za pomocą tych samych metod oraz według tej samej procedury badawczej. Analizie statystycznej poddano wyniki badań uzyskane przez 36 nieletnich, którzy popełnili przestępstwa nieagresywne (kradzież mienia prywatnego, kradzież z włamaniem) oraz 43 nieletnich, którzy popełnili przestępstwa agresywne (rozbój lub wymuszenie rozbójnicze, udział w bójce lub pobiciu z użyciem niebezpiecznego przedmiotu).

Badanie przeprowadzono w oparciu o przyjęty model badawczy opracowany na podstawie teorii funkcjonowania człowieka w sytuacji, zaproponowanej przez T. Tomaszewskiego (1977) z uściśleniami kryminologicznymi J.M. Stanika (2002) oraz teorii motywacji J. Reykowskiego (1977) z uściśleniami do celów diagnostycznych procesu motywacyjnego przestępstwa, J. K. Gierowskiego (1989). Natomiast podstawę wyjaśnień wyróżnionych – celowych – zachowań przestępczych, stanowiła teoria planowanego zachowania I. Ajzena.

Głównym celem badań było określenie, jakimi motywami kierują się nieletni popełniający wyróżnione rodzaje przestępstw. W tym celu wyodrębniono grupy nieletnich sprawców o różnych konfiguracjach (układach) motywów

zachowań przestępczych oraz określono strukturalno – funkcjonalne właściwości osobowościowe, jakimi charakteryzują się badani nieletni. Ponadto wyodrębniono czynniki sytuacyjne (nagłe *versus* ciągłe), które miały wpływ na popełnienie określonego rodzaju przestępstwa.

Dokonując analizy procesów motywacyjnych przestępstw popełnionych przez nieletnich (agresywnych *versus* nieagresywnych) założono, zgodnie ze wskazówkami J. Gierowskiego (1989), iż popełnienie przestępstwa ma charakter, polimotywacyjny. Dlatego też istotnym dla analizy procesów motywacyjnych czynów dokonanych przez nieletnich, stało się określenie zarówno motywu dominującego (głównego), jak także specyficznego układu motywów współwystępujących tychże zachowań. W tym celu, wyodrębniono z całej grupy nieletnich, cztery mniejsze podgrupy (skupienia), które okazały się bardziej homogeniczne pod względem motywacyjnym.

Następnie dokonano oceny zależności pomiędzy wyróżnionymi motywami zachowań przestępczych a wybranymi cechami osobowości nieletnich oraz zmiennymi sytuacyjnymi dokonania czynu.

W wyznaczaniu zmiennych osobowościowych wykorzystałam trójczynnikową koncepcję funkcjonowania osobowości (PEN), koncepcję umiejscowienia kontroli, koncepcję stylów funkcjonowania „ja interpersonalnego”, koncepcję zachowań agresywnych oraz koncepcję funkcjonowania samooceny, ze szczególnym zwróceniem uwagi na uznawane wartości.

Z całej grupy zmiennych opisujących podłoże rozwoju i kształtowania się osobowości badanych nieletnich, a zebranych na podstawie wywiadu, badań psychologicznych oraz analizy akt, zaprezentowane zostały jedynie te czynniki sytuacyjne i osobowościowe, które miały istotne znaczenie w procesie motywacyjnym przestępstw popełnionych przez nieletnich. Zebrany materiał badawczy pozwolił na ukazanie istniejących związków pomiędzy następującymi zmiennymi: poziomem ekstra– introwersji, neurotyzmu, psychotyzmu; lęku cechy oraz stanu; samooceny; umiejscowienia kontroli; funkcjonowania „ja interpersonalnego”; nasilenia (oraz rodzaju) agresji; poczucia winy a rodzajem

popelnionego czynu. Ponadto sprawdzono, czy wyróżnione zmienne osobowościowe predysponują nieletniego do uczestnictwa w podkulturze o charakterze przestępczym, w której celem grupowym jest realizacja zadania o znamionach czynu karalnego.

Uzyskane, na drodze analizy statystycznej, dane potwierdzają, iż w wyróżnionych grupach (skupieniach) nieletnich, istnieje związek pomiędzy następującymi zmiennymi:

- Poziomem psychotyzmu a rodzajem zachowania przestępczego;
- Poziomem lęku – cechy a rodzajem zachowania przestępczego;
- Poziomem i rodzajem agresji a rodzajem zachowania przestępczego;
- Poziomem samooceny (samoakceptacji) a rodzajem zachowania przestępczego;
- Stylem funkcjonowania „ja interpersonalnego” a rodzajem zachowania przestępczego;
- Hierarchią wartości instrumentalnych a rodzajem zachowania przestępczego;
- Poziomem inteligencji a rodzajem zachowania przestępczego;
- Poziomem planowania czynu a rodzajem zachowania przestępczego;
- Sposobem popelniania czynu (indywidualnie *versus* grupowo) a rodzajem zachowania przestępczego;
- Częstotliwością popelniania przestępstw a rodzajem zachowania przestępczego;
- Działaniem pod wpływem alkoholu rodzajem zachowania przestępczego;
- Motywem głównym przestępstwa rodzajem zachowania przestępczego.

Sprawcy „kryminologiczno - agresywni” (skupienie 1) popelnili przestępstwa głównie z motywu zysku. Wśród przestępców „impulsywno – agresywnych” (skupienie 2) dominował motyw o charakterze reaktywnym (emocjonalnym) – chęć rozładowania agresji, przy jednoczesnym wysokim nasileniu motywu – doznanie mocnych wrażeń (wygłup). W skupieniu 3

„psychopatyczno – odwetowych”, znaleźli się nieletni, u których dominującym motywem była chęć zemsty, przy jednoczesnym bardzo silnym nasileniu chęci rozładowania agresji. Natomiast u „buntowniczo - podejrzliwych” (skupienie 4) głównym motywem zachowania o znamionach przestępstwa była rywalizacja, przy jednoczesnym wysokim nasileniu motywu zysku.

Na podstawie przeprowadzonej analizy statystycznej stwierdzono, iż nieletni w poszczególnych skupieniach różnią się pod względem rodzaju popełnionego przestępstwa, częstotliwości popełniania czynów oraz stopnia planowania zachowania przestępczego, a wartość diagnostyczną mają nie tyle poszczególne zmienne, co ich wzajemna konfiguracja. Ponadto analiza całościowa zarówno zmiennych osobowościowych, jak i sytuacyjnych, pozwoliła stwierdzić, iż zależności te są silniejsze w poszczególnych skupieniach, niż w całej populacji badanych.

Uwagę zwraca fakt, iż jedynie sprawcy „impulsywno – agresywni” (skupienie 2) nie planowali swojego czynu, co wskazuje, że na podjęcie aktywności przestępczej istotny wpływ miały w tej grupie czynniki sytuacyjne tempore criminis (zob. tabela 27). Wniosek ten potwierdza także fakt popełnienia czynu pod wpływem alkoholu (zob. tabela 33), co miało determinujący wpływ na ukształtowanie się motywacji przestępstwa o charakterze reaktywnym (chęć rozładowania agresji oraz wygłup – chęć doznania mocnych wrażeń).

Nieletni zakwalifikowani do pozostałych skupień planowali popełnienie przestępstwa, a więc – zgodnie z koncepcją I. Ajzena (zob. rozdział 3.2, s. 64) – istotną rolę odegrała tu intencja, zamiar podjęcia aktywności przestępczej. Toteż szczególnego znaczenia nabiera subiektywna, indywidualna ocena własnego zachowania w kontekście norm społecznych. Wydaje się zatem, iż nieletni ci w szczególnie silny sposób odczuwali siłę nacisku ze strony osoby lub grupy ważnej dla jednostki. Pragnęli tym samym zaangażować się w dane zachowanie (o znamionach czynu przestępczego), aby spełniać oczekiwania innych. Wydaje się również, iż miało to szczególne znaczenie w przypadku sprawców „buntowniczo - podejrzliwych” (skupienie 4) wpływając na

ukształtowanie motywacji przestępstw (rywalizacja; zysk), szczególnie iż były one popełniane w grupie (por. Domachowski, 1981).

Także w skupieniu „kryminologiczno - agresywnych” (motyw: zysk) przeważają nieletni, którzy szczegółowo planowali zachowanie przestępcze, dokonywali czynów (tego samego rodzaju) wielokrotnie, ale działali indywidualnie. Szczęólnego znaczenia w tej grupie nabiera fakt, iż aktywność przestępcza jest stałym elementem funkcjonowania (uwarunkowanym patologią środowiska rodzinnego) tychże nieletnich, stanowiąc o stylu ich życia (zob. Stanik, 2007), który stał się czynnikiem determinującym motywację zachowania przestępczego (przestępstwa nieagresywne: kradzież, kradzież z włamaniem).

W skupieniach 1, 3 oraz 4 istotną rolę odegrały uwarunkowania sytuacyjne, które wystąpiły w postaci długotrwałych sytuacji trudnych (zob. tabela 27), które miały kryminogeny charakter oraz stanowiły istotną determinantę motywacji określonego zachowania przestępczego.

W grupach (skupieniach) nieletnich związki motywów ze stałymi dyspozycjami osobowości przedstawiają się następująco:

- Ekstrawersja – introwersja oraz neurotyzm to zmienne nieróżnicujące nieletnich w wydzielonych skupieniach;
- Poziom psychotyzmu różnicuje nieletnich w skupieniach 2, 3 i 4. Najwyższym poziomem tej cechy osobowości charakteryzują się „psychopatyczno – odwetowi”, którzy uwikłani są długotrwale w konflikt z innymi osobami, przeważnie członkami rodziny;
- Poziom lęku – cechy różnicuje nieletnich w skupieniach 2 i 3, przy czym większe jego nasilenie występuje w grupie „psychopatyczno – odwetowych”;
- Agresja, jako dyspozycja osobowości różnicuje nieletnich jedynie w zakresie dwóch jej wymiarów: skłonności do działań odwetowych oraz agresji instrumentalnej. Różnice te występują pomiędzy skupieniem 1 i 3. Wyższym nasileniem skłonności do działań odwetowych charakteryzują się „psychopatyczno - odwetowi”, natomiast – agresji instrumentalnej: „kryminologiczno - agresywni”,

- W zakresie stylu funkcjonowania interpersonalnego u „psychopatyczno - odwetowi” dominują zachowania agresywno – sadystyczne oraz współzawodnicząco – narcystyczne, natomiast „buntowniczo - podejrzliwi” to nieletni o uległo – zależnym oraz wycofująco – masochistycznym stylu funkcjonowania;
- Najwyższym poziomem samooceny (samoakceptacji) charakteryzują się nieletni znajdujący się w skupieniu „kryminologiczno - agresywnych”;
- Iloraz inteligencji różnicuje badanych nieletnich: w grupie „kryminologiczno – agresywnych” znajduje się największa liczba sprawców o obniżonym poziomie inteligencji (poniżej przeciętnej);
- LOC nie różnicuje nieletnich w poszczególnych skupieniach;
- Poziom poczucia winy nie różnicuje nieletnich w poszczególnych skupieniach;
- Hierarchia wartości instrumentalnych różnicuje nieletnich w zakresie takich wartości, jak: *odpowiedzialny, opanowany, o szerokich horyzontach*.

Podsumowując wyniki badań podjętych w niniejszej rozprawie, stwierdzono, iż możliwe jest dokonanie psychologicznej typologii przestępstw, na podstawie zmiennych motywacyjnych, w tym zwłaszcza układu motywów działania. Ponadto grupy nieletnich sprawców, wyodrębnione na podstawie kryteriów motywacyjnych, różnią się istotnie pod względem występowania tych czynników, które tworzą zarówno osobowościowe jak i sytuacyjne determinanty zachowania oraz biorą udział w genezie procesów motywacyjnych.

Omówione powyżej wyniki badań zawierają także wiele informacji, pozwalających na sformułowanie licznych, istotnych wniosków praktycznych.

Zaprezentowane w niniejszej pracy badania, a także obserwacje i praktyczne doświadczenie w pracy z nieletnimi przebywającymi w Zakładach Poprawczych, pokazują, że na motywację zachowania przestępczego wpływają zarówno czynniki sytuacyjne jak i osobowościowe. W pracy starano się ukazać

szereg zagadnień i problemów, z jakimi spotykają się biegli opiniujący w sprawach nieletnich.

Zbadanie procesów motywacyjnych przestępstw popełnianych przez nieletnich stanowi nieodzowne ogniwo w wyjaśnianiu tych zachowań, gdyż pozwala opisać zarówno czynniki etiologiczne, jak i osobowość nieletniego sprawcy przestępstwa (tło osobowościowe), a także dokonać psychologicznej oceny sytuacji kryminogennej przestępstwa ze szczególnym uwzględnieniem roli, jaką w zachowaniu tym odegrała grupa (tło sytuacyjne). Wydaje się zatem celowe poszukiwanie motywów i rekonstruowanie procesów motywacyjnych przestępczości nieletnich w powiązaniu z poznaniem indywidualnych historii życia oraz określeniem predyspozycji psychicznych i uwarunkowań sytuacyjnych, na tle których doszło do popełnienia czynu karalnego. Taki sposób wyjaśniania daje także możliwość sprawdzenia czy, i w jaki stopniu, proces motywacyjny zachowania przestępczego jest wynikiem interakcji czynników podmiotowych i sytuacyjnych, a więc jest wynikiem wzajemnego wpływu czynników osobowościowych i społecznych (grupowych).

Z zebranych wyników przeprowadzonych badań i analiz, oprócz wielu informacji, które mogą przyczynić się do pogłębienia wiedzy o przestępczości nieletnich, wyniknąć mogą także wskazówki dotyczące postępowania diagnostycznego w opiniowaniu sądowo – psychologicznym spraw karnych nieletnich, a także informacje, które będą mogły zostać wykorzystane w działalności prewencyjnej przestępczości nieletnich.

BIBLIOGRAFIA

- Agnew R., White Raskin H. (1992). *An empirical test of general strain theory*. *Criminology*, 30 (4)
- Ajzen I., (1998). *Attitudes, Personality, and Behavior*. Open University Press.
- Ajzen I., Fishbein M. (1977) *Attitude-behavior relations: A theoretical analysis and review of empirical research*. *Psychological Bulletin*. 84 (5)
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań
- Barbaro M. (red.). (1994). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Wydawnictwo Collegium Medicum UJ.
- Beelmann A., Bliesener T. (2000). *Dimensions of impulsivity and their relation to antisocial behavior in Male Adolescents*. [W:] A. Czerederecka, T. Jaśkiewicz – Obydzińska, T. Wójcikiewicz (red.), *Forensic Psychology and Law*. Kraków
- Benda B., Whiteside L. (1995). *Testing on integrated model of delinquency using LISREL*. *Journal of Social Service Research*, 21 (2)
- Bieńkowska F., Walczak – Żochowska A. (2003). *Postępowanie się w sprawach nieletnich*. Komentarz. Warszawa: „C. H. Beck”
- Błachut J., Gaberle A., Krajewski K. (2004), *Kryminologia*, Gdańsk, Wyd. Arche s.c
- Bronfenbrenner U. (1970). *Czynniki społeczne w rozwoju osobowości*. *Psychologia Wychowawcza*, 2.
- Brzezińska A. (2000). *Společna psychologia rozwoju*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR
- Brzeziński J. (1997). *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa: PWN
- Burek A. (1990). *Zmiany w systemie wartości pod wpływem pobytu w zakładzie resocjalizacyjnym*. [W:] B. Urban (red.), *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja młodzieży w środowisku otwartym*. Kraków: Wydawnictwo UJ
- Carroll A. (1995). *Characterising the goals of juvenile delinquents: Nature, content, and purpose*. *Psychology Crime and Law*, 1 (3)

- Cekiera Cz. (1995). *Zagrożenia dzieci i młodzieży w środowisku wychowawczym*. [W:] S. Kawula, H. Machel (red.), *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*. Gdańsk – Toruń.
- Chubb N.H., Fertman C.J., Ross J.L. (1997). *Adolescent self – esteem and locus of control: A longitudinal study of gender age differences*. "Adolescence" vol. 32.
- Cialdini R. (1994). *Wywieranie wpływu na ludzi. Teoria i praktyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Ciosek M. (1995). *Przestępczość jako styl życia, czyli Glena D. Waltrsa próba integracji różnych modeli przestępczości*. Przegląd Więziennictwa Polskiego, nr 11 (s. 21-33)
- Ciosek M. (2001). *Psychologia sądowa i penitencjarna*. Warszawa
- Coffer Ch., Appley H.(1972). *Motywacja. Teoria i badania*. Warszawa
- Czabała J., Zasepa E. (red.). (2006). *Psychologia kliniczna okresu dzieciństwa i adolescencji*. Warszawa
- Czapów Cz., Jedlewski S. (1971). *Pedagogika resocjalizacyjna*. Warszawa: PWN
- Czarnecka – Działuk B. (1993). *Nieletni sprawcy czynów karalnych przed sądem rodzinnym. Zagadnienia procesowe*. Warszawa: Agencja Scholar
- Daszkiewicz K. (1961). *Motyw przestępstwa*. Palestra, 9 s. 60.
- Daszkiewicz K. (1968). *Przestępstwo z premedytacją* Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze
- Domachowski W. (1981). *Zagadnienia psychologii społecznej w orzecznictwie sądowo – psychologicznym*. [W:] J.M. Stanik (red.), *Z problematyki pracy biegłego psychologa*. Katowice, Wydawnictwo U.ŚI.
- Domachowski W. (1983). *Tendencja do ujednolicania zachowań*. [W:] J.M. Stanik (red.), *Materiały z II Ogólnopolskiej Konferencji nt. Współpraca psychologiczno – psychiatryczna w ekspertyzach sądowych*. Katowice
- Drwal R. (1993). *Percepcja ważności i realizacji zadań rozwojowych przez dorastających* [W:] Z. Smoleńska (red.), *Badania nad rozwojem w okresie dorastania* Warszawa, Instytut Psychologii PAN

- Drwal R. (1995). *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*. Warszawa: PWN
Warszawa: Instytut Psychologii PAN
- Dymkowski M. (1993). *Poznanie siebie. Umotywowane sprawdziany samowiedzy*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN
- Encyklopedia „Blackwella”. Psychologia Społeczna. (1996). (red.) Manstead A., Hewstone M.; (red. naukowa wydania polskiego) J. Czapiński; Warszawa
- Eysenck H. J. (1964). *Crime and personality*. London
- Eysenck H., Eysenck M. (1996). *Podpatrywanie umysłu. Dlaczego ludzie zachowują się tak jak się zachowują?* Gdańsk: GWP.
- Farrington D.P. (1990), *Implications of criminal career research for the prevention of offending*. Journal of Adolescence, 13 (ss. 93 –113)
- Farrington D.P. (1991), *Antisocial personality form childhood to adulthood*. The Psychologist: Bulletin of the British Psychological Society, 4 (389 – 394).
- Filipiak M. (1999). *Od subkultury do kultury alternatywnej. Wprowadzenie do subkultur młodzieżowych*. Lublin, Wyd. UMCS
- Frączek A. (1974). *Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych*. Wrocław: Ossolineum
- Frączek A. (1996). *Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne*. [W:] A. Frączek, I. Pufal – Struzik (red), *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce
- Fritsch E., Caeti T., Taylor R. (1999). Gang suppression through saturation patrol, aggressive curfew and truancy enforcement. A quasi experimental "Test of the Dallas anti – gang initiative". Crime and Delinquency, 45 (1)
- Gaberle A., Korcyl – Wolska M. (2002). *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Gdańsk
- Gardocki L. (1994). *Czy karać nieletnich?* Palestra, 11
- Gierowski J. K.(1979). Niektóre biopsychiczne determinanty agresywnego zachowania przestępczego. *Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne*; 9, 153 – 171

- Gierowski J.K.(1985). *Diagnoza procesów motywacyjnych jako przedmiot opinii sądowo – psychologicznej*. [W:] J.M. Stanik (red.), Problemy psychologiczno – psychiatryczne w procesie karnym. Katowice
- Gierowski J.K. (1989). *Motywacja zabójstw*. Kraków
- Gierowski J. K.(1993). *Motywacyjna rola lęku w genezie zabójstw*. Psychiatria Polska, 1
- Gierowski J.K.(1996). *Rola biegłego psychologa w opiniowaniu o poczytalności*. [W:] J.K. Gierowski, A. Szymusik (red), Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie: wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej. Kraków: Collegium Medicum UJ
- Gierowski J.K.(2000). *Psychologiczne wyznaczniki przestępczości*. [W:] J. Strelau (red.).Psychologia, tom II. Gdańsk, GWP
- Gierowski J.K., Szaszkiewicz M., Jaśkiewicz-Obydzińska G., Wach E. (2005). *Osobowość, relacje społeczne i motywacja nieletnich sprawców zabójstw działających indywidualnie i w grupie*. [W:] J.M. Stanik, L. Woszczek (red.) *Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne*. Katowice, Wydawnictwo UŚI
- Gierowski J.K., Haś A. (2007). *Konfiguracja czynników ryzyka, wybrane cechy osobowości i funkcjonowanie nieletnich w zakładzie poprawczym*. [W:] J.M. Stanik (red.), Psychospołeczne uwarunkowania i mechanizmy kryminogenezy a zachowania paraprzestępcze i przestępcze. Warszawa
- Górecki P., Stachowiak S. (2005). *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Komentarz, Kraków, Wyd. Zakamycze, wydanie III
- Grcar M., Jaśkiewicz T.(1971). *Motywy zachowania przestępczego nieletnich*. Z Zagadnień Kryminalistyki, t. 6
- Grześkowiak K. (1986). *Nieletni przed sądem*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze
- Habzda E. (1992). *Ekspertyza psychologiczna i psychiatryczna sprawców przestępstw*. Państwo i Prawo, Zeszyt 3
- Havighurst R., (1971). *Developmental tasks and education*. New York: Mc Kay

- Heimer K., Matsueda R. (1997). *A symbolic interactionist theory of motivation and deviance. Interpreting psychological research*. W: Osgood D., Wayne C.(red.). *Motivation and delinquency*. Nebraska Symposium of Motivation, 44
- Hejnicka – Bezwińska T. (1991). *Orientacje życiowe młodzieży*. Bydgoszcz, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Heszen – Niejodek I., Sęk H. (red.). (1997). *Psychologia zdrowia*. Warszawa: PWN
- Hołyst B.(1991). *Problemy młodego pokolenia. Studium z zakresu profilaktyki społecznej*. Warszawa
- Hołyst B.(1999). *Kryminologia*. Warszawa
- Hołyst B.(2001). *Psychologia kryminalistyczna*. Warszawa
- Hurlock E. (1965). *Rozwój młodzieży*. Warszawa: PWN
- Jędrzejewski M. (1999). *Młodzież a subkultury. Problematyka edukacyjna*. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Jakubik A. (1999). *Zaburzenia osobowości*. Warszawa, PZWL
- Kępiński A. (1977). *Lęk*. Warszawa: PZWL
- Kmiecik – Baran K. (1993). *Poczucie alienacji*. Warszawa
- Kofta M. (1979). *Samokontrola a emocje*. Warszawa: PWN
- Kohlberg L. (1984). *The psychology of moral development*. New York
- Kołąkowska – Przełomiec H. (1990): *Nieletni sprawcy zbrodni. Początki kariery przestępczej*. Warszawa: Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji Uniwersytetu Warszawskiego.
- Konopnicki J. (1964). *Zaburzenia w zachowaniu się dzieci a środowisko*. Warszawa: PAN
- Kosewska A., Kosewski M. (1976). *Osobowościowe czynniki zachowań dewiacyjnych*. W: Podgórecki A. Zagadnienia patologii społecznej. Warszawa: PWN
- Kosewski M.(1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- Kosewski M.(1985). *Ludzie w sytuacji pokusy i upokorzenia*. Warszawa
- Kossowska A. (1983). *Teoria kontroli społecznej w kryminologii*. Archiwum Kryminologii, T. X.. (s.7-22)

- Kowalczyk – Jamnicka M. (2006). *Przestępcza adaptacja młodocianych sprawców przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu*. Bydgoszcz
- Kowalska – Ehrlich B. (1988). *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze
- Kozaczuk F., Radochoński M. (red) (2000). *Aktualne problemy pedagogiki resocjalizacyjnej i patologii społecznej*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP
- Krasowicz G., Kurzyp – Wojnarska A. (1990). *Kwestionariusz do badania poczucia kontroli /KBPK/*. Warszawa, Polskie Towarzystwo Psychologiczne
- Kubacka – Jasiecka D. (1986). *Struktura "ja" a związek między agresywnością i lękiem*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński
- Kurzepa J.(1998). *Młodzież pogranicza*. Zielona Góra
- Lernell L. (1973). *Zarys kryminologii ogólnej*. Warszawa: PWN
- Lewicki A.(1969). *Psychologia kliniczna*. Warszawa
- Loeber R. (1991), *Natural histories of juvenile conduct problems, delinquency and associated substance use: Evidence for developmental progression* (In.) W. Buikhuisen, S.A. Mednick (Eds.) *Explaining criminal behavior* (51 – 67), Leiden: Brill
- Lubelski M. (1983). *Geneza zachowań przestępczych młodocianych. Problemy prawa karnego*. Katowice
- Łukaszewski W. (1974). *Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne*. Warszawa: PWN
- Machel H., Kawula S. (red.). (1998). *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*. Gdańsk – Toruń
- Madsen (1980). *Współczesne teorie motywacji*. Warszawa
- Majchrzyk Z. (1995). *Motywacje zabójczyń. Alkohol i przemoc w rodzinie*. Warszawa
- Majchrzyk Z. (2001). *Dorośli, młodociani i nieletni sprawcy zabójstw. Analiza procesów motywacyjnych i dyspozycji osobowościowych*. Warszawa; Instytut Psychiatrii i Neurologii

- Malak B., Frączek A. (1986). *Zjawiska i mechanizmy socjalizacyjne a formowanie się agresji interpersonalnej*. [W:] A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniem i agresją interpersonalną*. Wrocław: Ossolineum
- Matusewicz Cz. (1974). *Wpływ obecności innych na poziom wykonania czynności*. *Przegląd Psychologiczny*, 4, nr 1
- Matusewicz Cz. (1975). *Psychologia wartości*. Warszawa
- Matusewicz Cz. (1977). *Uznawane wartości nieletnich. Przegląd teorii i zagadnień*. *Przegląd Psychologiczny*, 4
- Mika S. (1984). *Psychologia społeczna*. Warszawa
- Miles M.B., Huberman A.M., (2000). *Analiza danych jakościowych*. Białystok, Wyd. Trans Humana
- Nęcka E. (1979). *Regulacyjna funkcja mechanizmów obronnych*. *Przegląd Psychologiczny*, 22.
- Nowak S. (1985). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN
- Obuchowska I. (2001). *Adolescencja*. [W:] B. Harwas – Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Obuchowski K. (1983). *Psychologia dążeń ludzkich*. Warszawa
- Obuchowski K. (1985). *Autonomia jednostki i osobowość*. [W:] Obuchowska I., Owczynikowa K., Reykowski J. (red.), *Studia z psychologii emocji, motywacji i osobowości*. Wrocław
- Orwid M., Pietruszewski K. (1996): *Psychiatria dzieci i młodzieży*. Kraków: Collegium Medicum Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Orzeczenie Izby Karnej Sądu Najwyższego OSNKW* (1974). Zeszyt 1, poz.10
- Ostrihanska Z. (1978). *Psychologiczne determinanty niedostosowania społecznego i przestępczości*. [W:] Jasiński J. (red.), *Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przestępczości w Polsce*. Warszawa: PWN
- Ostrihanska Z., Wójcik D. (1982). *Młodociani sprawcy przestępstw o charakterze chuligańskim*. Warszawa, PWN
- Ostrowska K. (1981). *Psychologiczne determinanty przestępczości młodocianych. Analiza kryminologiczna*. Warszawa: PWN

- Ostrowska K., Wójcik D. (1986). *Teorie kryminologiczne*. Warszawa: ATK
- Pastwa-Wojciechowska B. (2004). *Naruszanie norm prawnych w psychopatii. Analiza kryminologiczno – psychologiczna*. Gdańsk, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego
- Patulski A. (1983). *Rola i zadania sądów rodzinnych w świetle projektu ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*. Warszawa
- Piaget J. (1967). *Rozwój ocen moralnych dziecka*. Warszawa
- Piekacz A. (2008). *Styl życia a poziom realizacji normatywnych zadań rozwojowych u gimnazjalistów osiągających niskie efekty edukacyjno – wychowawcze* (przygotowywana, pod kierownictwem J. M. Stanika, praca doktorska)
- Pietrasieński Z. (1986). *Sam sięgaj do psychologii*. Warszawa: WSiP
- Pobocho J. (1992). *Psychiatria wieku rozwojowego*. Warszawa: PZWL
- Pospiszył K. (1973). *Psychologiczna analiza wadliwych postaw społecznych młodzieży*. Warszawa: PWN
- Pospiszył K., Żabczyńska E. (1980). *Psychologia dziecka niedostosowanego społecznie*. Warszawa: PWN
- Pospiszył K. (1985). *Psychopatia. Istota, przyczyny i sposoby resocjalizacji antysocjalności*. Warszawa: PWN
- Pytka L. (1981). *Skala Nieprzystosowania Społecznego. Podręcznik*. Warszawa, Wyd. Centralny Ośrodek Metodyczny Poradnictwa Wychowawczo – Zawodowego Ministra Oświaty i Wychowania
- Pytka L. (2000). *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*. Warszawa, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Radochoński M. (1998). *Wybrane determinanty ciągłości zaburzeń antyspołecznych*. [W:] B. Urban (red.). *Problemy współczesnej patologii społecznej* Kraków: Wydawnictwo UJ
- Ranschburg J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: WSiP
- Reykowski J. (1970). *Z zagadnień psychologii motywacji*. Warszawa
- Reykowski J. (1973). *Osobowościowe i sytuacyjne przesłanki agresji*. Psychologia Wychowawcza, t. 16, 3

- Reykowski J. (1977). *Osobowość jako centralny system regulacji i integracji czynności*. [W:] Tomaszewski T. (red). Psychologia. Warszawa
- Reykowski J. (1986). *Motywacje, postawy prospołeczne a osobowość*. Warszawa
- Reykowski J. (1990). *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław
- Reykowski J. (1996). *Funkcjonowanie osobowości w warunkach stresu psychologicznego*. Warszawa
- Rheinberg F. (2006). Psychologia motywacji. Kraków: WAM
- Rokeach M. (1973). *The nature of human values*. New York: Free Press
- Różycka M. Thille Z. (1972). *Zabójstwo rodziców i jego psychopatologiczny aspekt*. Psychiatria Polska, t. 6, 2
- Rubacha K. (2000). *Pełnienie roli nauczyciela a realizacja zadań rozwojowych w okresie wczesnej dorosłości*. Toruń: Wyd. UT im. M. Kopernika
- Sanocki W. (1976). *Kwestionariusze osobowości w psychologii*. Warszawa: PWN
- Schalast N (2000) *Psychiatric Detention of Addicted Offenders in Germany: The Problem of Treatment Motivation*. In: Czerederecka, A., Jaskiewicz-Obydzinska, T., Wojcikiewicz, J. (eds.) *Forensic Psychology and the Law - Traditional Questions and New Ideas*. Kraków: Institut of Forensic Research Publishers, 115-121
- Sęk H. (1980): *Orientacja w sytuacjach społecznych. Studium teoretyczno – kliniczne*. Poznań: UAM
- Siemaszko A. (1979). *Spółeczna geneza przestępczości*. Warszawa: PWN
- Siemaszko A. (1987). *Zachowania dewiacyjne młodzieży. Rozmiary, struktura i uwarunkowania*. Warszawa: PWN.
- Siemaszko A. (1993). *Granice tolerancji. O teoriach zachowań dewiacyjnych*. Warszawa
- Sienkiewicz Z. (1986). *Kontrowersje dotyczące przesłanek umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym*. Palestra, 3
- Skorny Z. (1968). *Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się*. Warszawa, PWN

- Sokołowska J. (1981). *Przegląd poznawczych modeli motywacji*. Przegląd Psychologiczny, t.24, 2
- Stanik J.M. (1976a). *Rodzaje i motywy zachowań agresywnych a nieformalne stosunki społeczne wśród młodocianych skazanych*. Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne, 4
- Stanik J.M. (1976b). *Psychologiczne problemy agresji młodocianych w warunkach dyscyplinarnej izolacji*. Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Stanik J.M. (1978). *Psychopatia a problemy resocjalizacji w świetle klinicznych i eksperymentalnych wyników badań*. Studia Kryminologiczne Kryminalistyczne i Penitencjarne, nr 8
- Stanik J.M. (1980). *Asocjalność nieletnich przestępców jako przedmiot psychologicznej diagnozy klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze
- Stanik J.M. (red.) (1981a). *Z problematyki pracy biegłego sądowego psychologa*. Katowice: U.ŚI.
- Stanik J.M., Przybyła H. (1981b). *Opinia biegłego psychologa w sprawach karnych nieletnich*. Katowice
- Stanik J.M. (red.) (1985). *Problemy psychologiczno – psychiatryczne w procesie karnym*. UŚI. Katowice
- Stanik J.M., Z. Majchrzyk (red.) (2001). *Psychologiczne i psychiatryczne opiniodawstwo sądowe w ramach nowych uregulowań prawnych*. Katowice
- Stanik J.M. (2002). *Przestępstwo dzieciobójstwa w świetle psychologiczno – psychiatrycznego opiniodawstwa sądowego*. W: Psychologia. Badania i Aplikacje, tom 5 UŚI. Katowice
- Stanik J.M. (2005). *Warunki opiekuńczo – wychowawcze w rodzinie, radzenie sobie z wymaganiami szkolnymi a stopień ryzyka przestępczości nieletnich*. [W:] Przestępczość nieletnich. Aspekty psychospołeczne i prawne, (red.:) J. M. Stanik, L. Woszczek, Katowice, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego
- Stanik J.M. (2005). *Types of committed offences and a psychological differential diagnosis of offenders*. Z Zagadnień Nauk Sądowych, Problems of Forensic Sciences

- Stanik J. M. (2007). *Diagnozowanie niedostosowania społecznego i asocjalności*. [W:] J. M. Stanik, B. Urban (red.). Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna. Warszawa: PWN
- Stanik J. M. (2007). *Wybrane koncepcje i wyniki badań kryminologicznych a perspektywy resocjalizacji*. [W:] J. M. Stanik, B. Urban (red.). Resocjalizacja. Teoria i praktyka pedagogiczna. Warszawa: PWN
- Stepulak M.(1995). *Podejście systemowe we współczesnej psychologii polskiej*. Lublin
- Strelau J. (red.). (2000). *Psychologia. Psychologia Ogólna, tom 2 (s. 427 – 510)* Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Strzembosz A. (1984). *Postępowanie w sprawach nieletnich w prawie polskim*. Lublin: Wydawnictwo KUL
- Świda W. (1982). *Prawo karne*. Warszawa
- Szałański J. (1989). *Samooceńa młodzieży niedostosowanej społecznie oraz jej niektóre uwarunkowania i korelaty osobowościowe*. Łódź
- Szewczuk W. (1988). *Sumienie. Studium psychologiczne*. Warszawa
- Szymusik A., Grcar M., Jaśkiewicz T. (1970). *Wpływ uszkodzenia ośrodkowego układu nerwowego na przestępczość nieletnich*. Zdrowie Psychiczne 1 - 2
- Szymusik A. Gierowski J.K. (1983). *Psychiatryczne i psychologiczne problemy orzecznictwa w sprawach zabójstw*.
- Thomberry T., Krohn K. (1993). *The role of juvenile gangs in facilitating delinquent behavior*. Journal of Research in Crime and Delinquency, 30 (1)
- Tomaszewski T. (1998). *Główne idee współczesnej psychologii*. Warszawa
- Tomaszewski T.(1977). *Psychologia*. Warszawa
- Trempała J. (2001). *Psychologia rozwojowa człowieka*. Warszawa: PWN
- Tyszkiewicz L. (1986). *Kryminologia. Zarys systemu*. Katowice: Wydawnictwo UŚ
- Tyszkiewicz L. (1992). *Od naturalizmu do humanizmu w kryminologii*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
- Tyszkiewicz L. (1997). *Kryminogeneza w ujęciu kryminologii humanistycznej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

- Tyszkowa M. (2000). *Jednostka a rodzina: interakcje, stosunki, rozwój*. [W:] M. Przetacznik – Gierowska, M. Tyszkowa (red.) *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 1, Warszawa: PWN
- Urban B. (1997). *Zaburzenia emocjonalne a przestępczość młodzieży*. Rocznik Naukowo – Dydaktyczny WSP, 186. Kraków
- Urban B. (1997). *Zachowania dewiacyjne młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego
- Urban B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków
- Urban B.(red). (1998). *Problemy współczesnej patologii społecznej*. Kraków
- Walters G.D. (1990). *The criminal lifestyle: Patterns of serious criminal conduct*. London, New Delhi, Sage Publications, Inc
- Woszczek L. (2002). *Przesłuchanie nieletniego – aspekty prawne i psychologiczne*. [W:] J. M. Stanik (red.). *Przestępczość nieletnich*. Katowice
- Wójcik D. (1977). *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nieprzestępczej*. Wrocław: Ossolineum
- Wolska A. (1999). *Zabójcy – studium psychologiczne*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego
- Wojciszke B. (1990). *System wartości osobistych a zachowanie*. [W:] J. Reykowski (red.). *Indywidualne i społeczne wyznaczniki wartościowania*. Wrocław
- Zaborowski Z. (1980). *Z pogranicza psychologii społecznej i psychologii osobowości*. Warszawa
- Zyguła – Holzer M. (1991). *Źródła poznawania nieletniego w praktyce sądów rodzinnych*. ZN IBPS, 32
- Żebrowska M. (red). (1975). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa

ZAŁĄCZNIKI

Załącznik 1

Skala Funkcjonowania Nieletniego w Podkulturze Przestępczej

Instrukcja. Kwestionariusz ten zawiera szereg pytań. Przy każdym pytaniu umieszczona jest pięciostopniowa skala, na której należy zaznaczyć – poprzez otoczenie kółkiem wybranej odpowiedzi – w jaki stopniu dane twierdzenie odnosi się do Ciebie. Nie ma tu odpowiedzi dobrych, ani złych. Nie opuszczaj żadnego pytania – bądź szczery w odpowiedziach. Uzyskane na podstawie tego kwestionariusza, informacje posłużą wyłącznie do celów naukowych!

1. Czy byłeś zadowolony ze sposobu, w jaki traktował cię „szef”?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

2. Czy chętnie pomagałeś „szefowi” realizować jego plany?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

3. Czy podczas akcji starałeś się pokazywać wszystkim, jaki jesteś silny agresywny?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

4. Czy „szef” był z ciebie zadowolony?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

5. Czy swoim zachowaniem dawał tobie to odczuć?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

6. Czy koledzy z grupy byli z ciebie zadowoleni?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

7. Czy swoim zachowaniem dawali tobie to odczuć?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

8. Czy czuleś, że właśnie do tej grupy naprawdę należysz?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

9. Czy wszystko, co robiłeś z tą grupą, robiłeś wyłącznie dla własnej korzyści materialnej?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

10. Czy wszystko, co robiłeś w tej grupie, robiłeś wyłącznie po to, żeby awansować i stać się kimś ważniejszym?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

11. Czy wasza grupa była dobrze zorganizowana, tzn. plany akcji były dopracowane a każdy z was wiedział, co ma robić i jakie jest jego miejsce?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

12. Czy czuleś, że jesteś w grupie pod ciągłą kontrolą?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

13. Czy „szef (kolega) był dla ciebie wzorem, który chciałeś naśladować?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

14. Czy grupa pomagała ci kiedy miałeś kłopoty?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

15. Czy mogłeś na nich liczyć nawet w najgorszej sytuacji?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

16. Czy pomagali ci, kiedy czuleś się samotny i było ci smutno?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

17. Czy twoim kolegom z grupy można było zaufać?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

18. Czy zdarzały się sytuacje, że sprzeciwiałeś się „szefowi”?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często, w jaki sposób?

19. Czy inni członkowie grupy liczyli się z twoim zdaniem?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

20. Czy ty nakazywałeś innym, co i jak mają robić?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

21. Czy kiedy wykonywałeś swoje zadania odczuwałeś, że robisz to dla dobra grupy?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

22. Czy gdybyś mógł wróciłbyś do swoich znajomych z grupy?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – zdecydowanie tak

23. Czy, aby zrealizować swoje zadanie (wypełnić obowiązek), które powierzył tobie „szef mógłbyś wykorzystać różne sposoby, żeby osiągnąć ten cel?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – zdecydowanie tak,
wymień jakie

24. Czy bałeś się „szefa” i, dlatego robiłeś, co tobie kazał?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

25. Czy bałeś się kolegów i, dlatego robiłeś, co ci kazali?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

26. Czy od kiedy zacząłeś należeć do grupy twoje życie stało się lepsze?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

27. Czy wcześniej czuleś się słaby i niepotrzebny?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

28. Czy nauczyłeś się w grupie nowych i cennych umiejętności, które pozwalają ci czuć się kimś ważnym?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

29. Czy czuleś, że jesteś przez grupę traktowany, jak „koziół ofiarny”, tzn. wykorzystywany?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

30. Czy chciałeś, żeby inni koledzy z grupy zachowywali się tak samo, jak ty?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

31. Czy stosowałeś przymus wobec kolegów, żeby zmuszać ich do wykonywania różnych zadań, których oni nie chcieli wykonywać?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

32. Czy wasza grupa miała dokładnie określone normy, cele i sposoby wykonywania zadań?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

33. Czy postępowałeś zgodnie z tymi normami?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

34. Czy poniosłeś jakieś koszty będąc członkiem tej grupy?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak, jakie?

35. Czy dla grupy mógłbyś poświęcić swoje zdrowie (życie)?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

36. Czy uważasz, że wcześniej twoje życie było nudne i monotonne?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

37. Czy odczuwasz satysfakcję, że postąpiłeś tak, jak grupa tego chciała?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak (dlaczego?)

38. Czy w towarzystwie kolegów z grupy (pod ich wpływem) „tracisz głowę” i robisz coś, czego później się wstydzisz?

1 – nigdy   2 – rzadko   3 – czasami   4 – często   5 – bardzo często

39. Czy w towarzystwie kolegów z grupy czujesz się silny, pewny siebie i wiesz, że z nimi możesz wszystko osiągnąć?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

40. Czy jeśli chcesz coś osiągnąć lub zdobyć jest ci wszystko jedno, jak to zrobisz - najważniejsze jest, aby to mieć?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

41. Czy ludzie spoza waszej grupy (inne grupy) są dla was zagrożeniem i trzeba ich zlikwidować?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

42. Czy zdobyte przez ciebie doświadczenia i umiejętności w tej grupie będą tobie potrzebne w przyszłości?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

43. Czy za wszystkie nieudane akcje(wpadki) grupa powinna wspólnie ponosić konsekwencje?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak

44. Czy uważasz, że wszyscy członkowie waszej grupy mają podobne cechy charakteru i dlatego można powiedzieć, że jesteście silni i robicie to, czego inni nigdy by się nie odważyli zrobić?

1 – zdecydowanie nie   2 – raczej nie   3 – nie wiem   4 – raczej tak   5 – zdecydowanie tak, wymień kilka z tych cech

Załącznik 2

Skala Poczucia Winy

Instrukcja. Kwestionariusz ten zawiera twierdzenia, które dotyczą opinii na temat własnej osoby. Przy każdym twierdzeniu umieszczona jest pięciostopniowa skala, na której należy zaznaczyć – poprzez otoczenie kółkiem wybranej odpowiedzi – w jaki stopniu dane twierdzenie odnosi się do Ciebie. Nie ma tu odpowiedzi dobrych, ani złych. Wybieraj te, które wyrażają to, co naprawdę czujesz.

1. To, co zrobiłem sprawiło moim najbliższym wielki ból

Nie   Raczej nie   Nie wiem   Raczej tak   Tak

2. Przygnębia mnie myśl, że nie byłem lepszy od swoich rodziców

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

3. Martwię się, czy zostaną mi wybaczone moje przewinienia

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

4. Kiedy robię coś złego sumienie nie daje mi spokoju

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

5. Mam uczucie, że byłem nie taki jak należy

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

6. Rozpacz innych ludzi wywołuje we mnie uczucie zadowolenia (czuję się lepszy, ważniejszy, silniejszy niż inni)

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

7. Kiedyś cierpiałem, gdy widziałem cierpienia innych ludzi (współczułem im, troszczyłem się o nich)

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

8. Kiedy mam wobec kogoś zachować się źle, najpierw zastanawiam się jak to może na niego podziałać

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

9. Ludzie wrażliwi denerwują mnie najbardziej

Nie   Raczej nie   Nie wiem   Raczej tak   Tak

10. Czyn, który popełniłem pojawia się w moich snach

Nigdy   Rzadko   Czasami   Często   Bardzo często

11. Dręczą mnie myśli i wyrzuty sumienia z powodu tego, co zrobiłem

Nigdy	Rzadko	Czasami	Często	Bardzo często
-------	--------	---------	--------	---------------

12. Potępiam tylko siebie za to, co się stało

Nie	Raczej nie	Nie wiem	Raczej tak	Tak
-----	------------	----------	------------	-----

13. Jestem zadowolony, że tak postąpiłem

Nie	Raczej nie	Nie wiem	Raczej tak	Tak
-----	------------	----------	------------	-----

14. Sądzę, że zasługuję na karę

Nie	Raczej nie	Nie wiem	Raczej tak	Tak
-----	------------	----------	------------	-----

Załącznik 3

Wywiad z nieletnim (kategorie)

1. Jak długo przebywasz w zakładzie poprawczym?
2. Jakie popełniłeś przestępstwo?
3. Ile miałeś lat, kiedy popełniłeś to przestępstwo?
4. Z kim popełniłeś przestępstwo?
5. Dlaczego popełniłeś to przestępstwo?
6. Czy wcześniej też dokonywałeś przestępstw? Jakich? Ile razy?
7. Jakie środki sądowe stosowano wcześniej wobec ciebie?
8. Jaka jest reakcja rodziny na twoje zachowania?
9. Jak często teraz spotykasz się z rodziną?
10. Czy lubisz przebywać w domu rodzinnym?
11. Czy pijesz alkohol (lub zażywasz narkotyki)?
12. Czy byłeś pod wpływem alkoholu (narkotyków), kiedy popełniłeś przestępstwo?
13. Czy w twoim domu zdarzały się zachowania agresywne wobec ciebie lub innych członków rodziny? Jakie? Dlaczego?
14. Czy ktoś z twojej rodziny był karany za przestępstwo? Kto? Za jakie? Ile razy?
15. Czy łatwo nawiązujesz kontakty z rówieśnikami?
16. Czy masz przyjaciół? Czy masz dziewczynę (bliską przyjaciółkę)?
17. Czy miałeś (masz) trudności w szkole? Jakie?
18. Czy w trudnych chwilach możesz bardziej liczyć na rodzinę, czy na przyjaciół (rówieśników)?
19. Czy należałeś kiedyś do podkultury, grupy przestępczej?
20. Co chciałbyś osiągnąć w życiu? Jaki zawód chciałbyś zdobyć?

Załącznik 4

Matryca (przewodnik po aktach sprawy)-kategorie

1. Dane dotyczące popełnionego przestępstwa:

- rodzaj czynu karalnego,
- opis przebiegu zdarzenia (przestępstwa); opis sytuacji *tempore criminis*,
- sposób popełnienia czynu karalnego (indywidualnie *versus* grupowo),
- czas trwania orzeczonego środka poprawczego,
- inne popełnione przestępstwa,
- inne (poza popełnionym przestępstwem) zachowania świadczące o demoralizacji nieletniego;
- wcześniej stosowane środki (wychowawcze, poprawcze, inne).

2. Informacje o nieletnim:

- wiek,
- stan zdrowia (rozwój, przebyte choroby, doznane urazy fizyczne),
- uzależnienia,
- radzenie sobie z wymaganiami szkolnymi,
- aktywność w grupie rówieśniczej,
- aktywność w dewiacyjnej grupie podkulturowej,

3. Środowisko rodzinne:

- struktura rodziny,
- wiek rodziców,
- wykształcenie rodziców,
- rodzeństwo,
- warunki materialne rodziny,
- atmosfera wychowawcza,
- przemoc w rodzinie,
- uzależnienia członków rodziny,
- przestępczość w rodzinie.

Załącznik 5

Tabela 1

Warunki opiekuńczo – wychowawcze nieletnich w wyodrębnionych skupieniach.

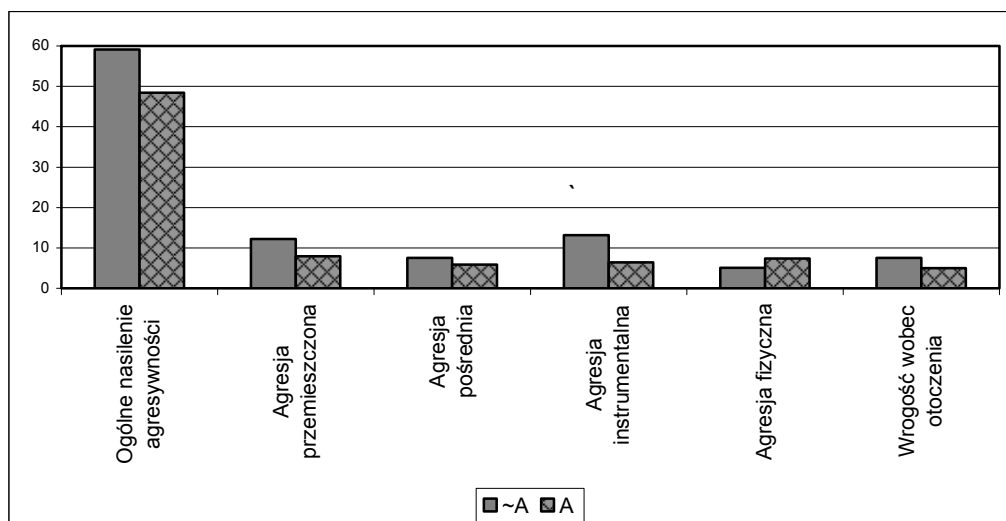
Nazwa skupienia Sytuacja opiekuńczo – wychowawcza	Kryminologiczno -agresywni		Impulsywno - agresywni		Psychopatyczno-odwetowi		Buntowniczo-podejrzliwi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Dobra	6	7,59	4	5,06	1	1,26	4	5,06
Zła	19	24,05	8	10,13	1	1,26	14	17,72
Skrajnie zła	2	2,55	6	7,59	8	10,13	6	7,59

Tabela 2

Związek pomiędzy sposobem popełnienia przestępstwa (grupowo versus indywidualnie) a jego rodzajem, w badanej grupie nieletnich.

Sposób popełnienia przestępstwa	Rodzaj przestępstwa		Ogółem
	A	~A	
Grupowo	28 (65,1%)	15 (41,7%)	43 (54,4%)
Indywidualnie	15 (34,9%)	21 (58,5%)	36 (45,6%)

$$\chi^2 = 4,344; \text{ dla } df=1; p<0,05$$

Rysunek 1. Graficzne przedstawienie wyników, w zakresie ogólnego nasilenia agresywności oraz rodzajów agresji, uzyskanych przez nieletnich popełniających czyny A versus ~A (wyniki istotne statystycznie)

Tabela 3

Porównanie przestępców agresywnych (A) i nieagresywnych (~A) pod względem rodzajów agresji (według podziału kwestionariusza IPISA-II, Z. Gasia)

Rodzaj agresji	~A	A	t	p
	$\bar{X}$	$\bar{X}$		
Skłonność do działań odwetowych	16,05	15,90	0,087	n.i.
Tendencje autodestrukcyjne	6,66	5,74	1,74	n.i.
Zaburzenia kontroli agresji	10,16	9,76	0,49	n.i.
Agresja przemieszczona	12,22	7,93	4,51	0,000**
Nieświadom. tend. agresywne	7,80	6,48	1,91	n.i.
Agresja pośrednia	7,50	5,86	2,34	0,022*
Agresja instrumentalna	13,19	6,41	5,84	0,000**
Wrogość wobec siebie	4,25	3,30	1,92	n.i.
Agresja fizyczna	5,11	7,36	4,02	0,000**
Wrogość wobec otoczenia	7,52	4,97	3,65	0,000**
Agresja reaktywna	9,13	8,51	0,99	n.i.
Ogólny poziom agresywności	59,10	48,44	3,73	0,000**

* $p < 0,05$

** $p < 0,001$

Tabela 4

Porównanie nieletnich popełniających przestępstwa indywidualnie oraz grupowo, pod względem badanych zmiennych osobowościowych)

Cecha	$\bar{X}$		t	df	p
	Uczestnictwo w podkulturze				
	Nie	Tak			
STAI – lęk stan	43,13	45,04	−0,773	77,000	0,442
STAI – lęk cecha	47,44	46,32	0,631	77,000	0,530
SUI I – styl kierowniczo–autorytatywny	4,75	5,02	−0,414	77,000	0,680
SUI II – styl podtrzymująco–opiekuńczy	7,22	7,46	−0,480	75,999	0,633
SUI III – styl współpracująco–przyjacielski	5,80	5,00	1,479	77,000	0,143
SUI IV – styl uległo–zależny	8,52	8,83	−0,468	77,000	0,641
SUI V – styl wycofująco–masochistyczny	5,05	8,14	−3,924	64,832	0,000**
SUI VI – styl buntowniczo–podejrzliwy	7,13	7,34	−0,460	77,000	0,647
SUI VII – styl agresywno–sadystyczny	8,11	8,30	−0,244	77,000	0,808
SUI VIII – styl współzawodn.–narcystyczny	4,36	7,07	−3,672	73,243	0,000**
SUI IX – samoakceptacja¹	4,38	5,67	−2,157	77,000	0,034*
SUI X – skala kłamstwa	3,86	2,97	1,566	77,000	0,121
SUI XI – zaradność, realizm, autonomia	5,55	4,62	1,524	77,000	0,132
SUI XII – pesymizm, bezradność	6,91	7,44	−0,816	77,000	0,417
SUI – ?	9,13	5,48	1,714	63,141	0,091
EPQ–R – ekstrawersja	12,61	13,18	−0,712	77,000	0,478
EPQ–R – neurotyzm	12,16	12,58	−0,596	77,000	0,553
EPQ–R – psychotyzm	14,86	15,53	−0,774	77,000	0,441
EPQ–R – kłamstwo	9,86	9,18	1,130	77,000	0,262
IPSA – skłonność do działań odwetowych	14,97	16,81	−1,092	74,568	0,278
IPSA – tendencje autodestrukcyjne	5,69	5,55	0,186	77,000	0,853
IPSA – zaburzenia kontroli agresji	9,83	10,04	−0,266	77,000	0,791
IPSA – agresja przemieszczona	9,61	10,11	−0,473	77,000	0,638
IPSA – nieświadom. tendencje agresywne	6,38	7,67	−1,866	77,000	0,066
IPSA – agresja pośrednia	6,47	6,72	−0,334	77,000	0,739
IPSA – agresja instrumentalna	9,75	9,30	0,321	77,000	0,749
IPSA – wrogość wobec siebie	3,75	3,72	0,058	77,000	0,954
IPSA – agresja fizyczna	6,05	6,20	−0,242	77,000	0,809
IPSA – wrogość wobec otoczenia	6,33	5,97	0,484	75,816	0,630
IPSA – agresja reaktywna	8,52	9,02	−0,782	77,000	0,437
IPSA – wynik ogólny	51,50	54,60	−0,792	77,000	0,431
Poczucie winy – wynik ogólny	42,88	42,72	0,097	77,000	0,923
KBPK – skala S (sukcesy)	9,75	9,30	1,047	77,000	0,298
KBPK – skala P (porażki)	9,11	9,97	−1,896	77,000	0,062
KBPK – wynik ogólny	18,86	19,27	−0,631	77,000	0,530

* p<0,05

** p<0,001

¹ Wyniki w skali IX oceniamy „na odwrót” (wysokie–niska samoocena; niskie–wysoka samoocena)